

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2011/1-2

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

A kötet megjelenését támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Alapító

Horváth Tibor SJ

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,*

Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;

AUSTRIA: Valentiny Géza; GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865–5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Planet Corp. Szolgáltató Kft., Szeged

Felelős vezető: Juhász Péter

www.planetcorp.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

BARTHA Annamária	Egy 13. századi életút: Favus apát karriertörténete <i>A Career from the 13th Century: Life of Abbot Favus</i>	5
TERNOVÁ CZ Bálint	A szerémi püspökök életrajza, valamint a kő, illetve a szenternyei székeskáptalan archontológiája a 14. század közepéig <i>The Biography of the Bishops of Szerém, and the Archontology of the Chapters of Kő and Szenternye until the Mid-14th Century</i>	33
G. TÓTH Péter	Lippai Péter, a Zsigmond-kori csanádi éneklőkanonok és püspöki helynök karriertörténete <i>Petrus de Lippa Cantor and Bishopric Vicar of Csanád in the Reign of Sigismund</i>	49
András ALBERT	The Political Protection of Transdanubian Protestantism in the Light of Miklós Bethlen's Pamphlets (1671-1681) <i>A Dunántúl protestantizmus politikai védelme Bethlen Miklós röpiratainak tükrében (1671–1681)</i>	61
KOVÁCS Kálmán Árpád	A székely határőr-szervezés vallási, társadalmi és politikai vonatkozásai az 1760-as években <i>Religious, Social and Political Aspects of the Organisation of Székely Border Guards in the 1760s</i>	67
LAKATOS Andor	Liszt Ferenc és Haynald Lajos – egy 19. századi barátság emlékei Kalocsán <i>Ferenc Liszt and Lajos Haynald. Memories of a 19th Century Friendship in Kalocsa</i>	91
SOMORJAI Ádám OSB	Mindszenty felfogása a primás alkotmányos szerepköréről, közjogi, politikai szerepvállalásáról vallott felfogása <i>Cardinal Mindszenty's Views on the Constitutional, Judicial and Political Role of The Primate</i>	103
ADRIÁNYI Gábor	A zsinatok fejlődése és zsinatok a német nyelvterületen a középkortól 1975-ig <i>The Development of Councils and the Councils in German Speaking Territories from the Middle Ages to 1975</i>	123
SZÉKELY Tibor	A magyar katolikus püspöki kar a forradalom bukása után (1956–1958) <i>The Hungarian Catholic Bishops' Conference after the Fall of the Revolution (1956-1958)</i>	139

SÜMEGI György	Adalékok Prokop Péter életművéhez <i>Contributions to the Oeuvre of Péter Prokop</i>	169
FÉNYES Balázs	Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása <i>Invented Tradition – Invention of a Myth</i>	193

FORRÁSOK – SOURCES

HROTKÓ Larissza	Az óbudai zsidó közösségi iratok, mint a magyarországi zsidóság kutatási forrása <i>Jewish Societal Documents of Óbuda as Investigation Resource of Hungarian Jewry</i>	203
-----------------	---	-----

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

KÁPOLNAI Iván	Emlékezés Dr. Kiss István teológiai tanárra (1906–1981) <i>Remembering the Theologian, Dr. István Kiss (1906-1981)</i>	213
---------------	---	-----

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

BARTÓK István: Mennyei Királynője (Ism.: Miklós Péter)	221
JÓZSA László: „Isten hajléka az emberek között”. A kunszentmártoni római katolikus nagytemplom (Ism.: Gecse Annabella)	222
HUSZÁR Pál: Kálvin János tanításából. Tanulmányok, előadások a nagy genfi reformátor írásba foglalt gondolatairól (Ism: Albert András)	225

BARTHA ANNAMÁRIA

EGY 13. SZÁZADI ÉLETÚT: FAVUS APÁT KARRIERTÖRTÉNETE*

Kísérletet teszek egy 13. századi bencés szerzetes életútjának felvázolására. Felmerülhet a kérdés, miért is szükséges megírni ezt a dolgozatot, hisz a 20. század elején megjelent pozitivistá Pannonhalmi rendtörténet sorozat köteteiben minden fontosabb adat megtalálható, nemcsak Favusról, hanem az összes bencés apátról is. Ugyanakkor eltelt száz év, ezért szükségesnek tartottam eredményeit ütköztetni az újabb kutatásokkal, illetve egyes kérdéseket más szempontokból is megvizsgálni. Fel szerettem volna hívni a figyelmet arra, hogy Uros, Szigfrid és Tolnai Máté apátok életrajzán kívül, ami viszonylag jól ismert, így más előjárók élete is rekonstruálható, árnyaltabb képet kaphatunk a bencések középkori történetéről.

Favus 1252 és 1265 között töltötte be az apáti tisztséget a pannonhalmi monostor élén,¹ korábban Pécsvárad apátja volt, de erről csak a pannonhalmi választás kapcsán értesülünk IV. Ince pápa 1252. december 19-én kelt okleveléből, melyben kinevezését, amit korábban érvénytelennek nyilvánított, mégis megerősítette.²

Szinte semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre Favus itteni életéről, mert Pécsvárad történetének meglehetősen forráshiányos korszakában működött. Egyetlen forrásunk az előbb említett pápai bulla. Nem tudjuk, mikortól állt a monostor élén, milyen származású volt, mikor került az apátságba, hogy gyermekkorától itt élt-e, vagy ide is egy másik monostorból került, mennyi idős volt, amikor megválasztották. Nem tudjuk, milyen tisztségeket töltött be, mielőtt apáttá választották volna, hogy reformáló

* A dolgozat a 2009. évi OTDK-ra készült, jelen tanulmány ennek átdolgozott, kiegészített változata. Köszönöm témavezetőmnek, Koszta Lászlónak, illetve bírálóimnak Fedeles Tamásnak, Homonnai Saroltának, Kiss Gergelynek és Szovák Kornélnak, hogy kritikai megjegyzéseikkel segítették munkámat.

1 A Pannonhalmi Sz. Benedekrend névtára 1880-ik évre Sz. Benedek apát születésének XIV. százados évfordulójának emlékére Szombathely, Bertalanffy Könyvnyomdája, 1880. (a továbbiakban *Névtár*) szerint Favus 1252 és 1264 között volt pannonhalmi apát, halálozási éve ismeretlen. Utóda, Bonifác apát pedig 1266-ban kezdte meg működését. (XXXVII. o.) Ezzel szemben Sörös Pongrácz 1265 elejére datálja Favus halálát. Az utolsó adat az 1264. december 20-ai oklevél, mely szerint nem fogadták el az apát esküjét. A pozsonyi pereskedés kapcsán a 18. században egy olyan okiratot terjesztettek elő, melyet 1262-ben István pannonhalmi apát íratott volna át, de szerinte ennek nincs igazságalapja. (Sörös Pongrácz (szerk.): *A Pannonhalmi Főapátság története A pápák és zsinatok reformáló törekvései 1243–1404* Stephaneum, A Szent- István-Társulat Nyomdája, Budapest, 1902 (a továbbiakban PRT II.) 45. o.)

2 PRT II. 18. oklevél . A *Névtár* a Fejér-féle oklevéltárra hivatkozva december 17-re datálja a pápai iratot, de az ott szereplő dátum (XIV. Kal. Januarii) december 19-ének felel meg.

törekvéseit itt is érvényesítette-e, az csak valószínűsíthető, hogy a tatárjárás idején már ő volt a monostor feje.

Kérdéses, hogy Pécsváradot érintette-e a tatár támadás, ha igen, milyen szerepet vállalt az apát az ellenük folytatott harcban, és a támadást követő rendteremtésben. A kutatók véleménye eltér ezzel kapcsolatban. Rupp Jakab szerint a tatárok elpusztították Pécsváradot, ezt azonban nem támasztotta alá semmilyen forrásadattal. Nem tudhatjuk, honnan szerezte értesüléseit, ami érdekes, mert említi Favus nevét az 1252. évnél a pécsvárad apátok névsorában, hozzátéve, hogy „később pannonhalmi főapát” lett, hivatkozva IV. Ince oklevelére.³ Sörös Pongrácz óvatosabban fogalmazott, szerinte valószínűleg támadás érte a monostort, de erről nincs adat, csak a széri birtok esetében.⁴ Gállos Ferenc úgy vélte, bizonyos vonatkozások azt jelzik, Favus közvetlenül átélte a pusztításokat, bár csak a széri birtokot dúlták föl.⁵ Pécs helyzetéből választ kaphatunk, a várost ugyanis források és régészeti adatok tanúsága szerint támadás érte.⁶ Mivel a két település közel volt egymáshoz, kereskedelmi út is összekötötte őket, és a tatárok a Duna vonalát követték, így valószínűleg Pécsvárad sem kerülte el a támadást.

Ezt bizonyíthatja, hogy az apátság épített várat a Zengő tetején tatárok elleni mentsvárként. Zengővár Pécsváradtól északnyugatra, légvonalban kb. 3,5 km-re fekszik, 681,2 m magasan. Miklós Zsuzsa végzett itt feltáró munkát 1998-ban. Szerinte a várat a tatárjárás környékén, vagy a 13. század végén építették, de ezt nehéz meghatározni, mert nincs okleveles adat, a leletek pedig nem teszik lehetővé a 13. századon belüli datálást, csak az itt talált kerámiák keltezésének finomításától várhatunk pontosabb kormeghatározást. A vár meglehetősen nagy: hossza 75, szélessége 45 m; teljes területe 105x70 méter. A korszak magánvárainak méreténél lényegesen nagyobb, de talán csak így tudták kihasználni a hegycsúcs természetes védettségét. Érdekes, hogy a

3 RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve Az esztergami egyháztartomány a hozzá tartozó püspökmegyékkel együtt: a pécsi, győri, szombathelyi, nyitrai, besztercebányai és váci egyházmegyék.* I/2 kiad. a M. Tud. Akad. Történelmi Bizottsága Pest – Eggenberger Akadémiai Kiadó, 1870, 405–406. o.

4 SÖRÖS Pongrácz: *Az elenyészett bencés apátságok.* Szent-Benedek-Rend, Budapest, 1912, (a továbbiakban PRT XII/B) 17. o.

5 GÁLLOS Ferenc: *Fejezetek Pécsvárad történetéből* (Dunántúli Dolgozatok 8) Pécsvárad Nagyközség Közös Tanácsa, Pécs, 1975. 21. o., illetve GÁLLOS Ferenc – GÁLLOS Orsolya: *Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez.* (Dunántúli Dolgozatok 2.) Baranya Megyei Múzeum Igazgatóság, Pécs, 1988 12. o., illetve GÁLLOS Ferenc – GÁLLOS Orsolya: *Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban* In: FÜZES Miklós (szerk.) *Pécsvárad* Pécsvárad város önkormányzata, Pécsvárad 2001, 144. o.

6 1248 áprilisában a pécsi káptalan átírta Sudan nembeli Ábrahám fia, Ivánka comes az általuk kiadott 1232-es privilégiumát, mert eredeti párja, több más oklevéllel együtt, a tatárdúlás idején elpusztult a káptalanban. (KOSZTA László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)* Pécs Története Alapítvány Pécs, 1998 23. o.) Egy 1297-es malomperben pedig megemlítik, hogy a Pécs melletti ürögi Boldogságos Szűz-kolostort és templomot felgyújtották a tatárok. 2005–2006-ban Visz Zsolt vezetésével a római kori Cella Septichora környékén feltártak egy Árpád-kori település néhány gödör objektumát, illetve kemencéjét. Az egyik kemence átégett sütőfelülete fölötti kevert vörös rétegből előkerült egy félbetört szarvasmarha-csővescsont, amiben 52 freisachi dénárt találtak. Ezeket valószínűleg a tatárjárás idején rejtették el. Valamint innen délkeletre találtak egy délnyugat-északkeleti irányú árkot, ami talán a tatárok elleni védekezést szolgálta, bár az sem zárható ki, hogy a lakosság elmenekült. (BODÓ Béla: *13. századi éremlelet Pécs középpontjából.* In.: RITÓÓK Ágnes – GARAM Éva (szerk.): *A tatárjárás 1241–42.* Magyar Nemzeti Múzeum 2007, 94–95. o.)

vár nem készült el teljesen, vagy csupán megépítették, de nem használták, ezt bizonyítja, hogy az ásatás során kevés edénytöredéket találtak.⁷ Több adat is utalhat arra, hogy a vár Favus apátságához köthető. Tudjuk, hogy a későbbiekben ő építtette Szigliget várát is. 1252-ben került a pannonhalmi apátság élére, így, ha a tatárjárás után kezdték meg az építkezést, 10 éve volt, hogy felépítse, sőt talán éppen a távozása miatt maradt befejezetlen. A vár nagyobb alapterületű volt, mint ahogy Szigliget is, ami talán szintén közös építőre utalhat.

Gállos Ferenc szerint egyrészt abból, hogy IV. Ince a pannonhalmi választást megerősítő pápai bullában azt írta, ismeretes, hogy Favus apát milyen üdvösen vezette a rábízott apátságot, másrészt a kinevezés tényéből az is következik, hogy kiváló szerzetesi élet folyt a pécsváradi apátságban.⁸ Sörös Pongrácz szerint is az apát kitűnő egyénisége és jeles tulajdonságai miatt juttatta a konvent Favust a pannonhalmi apátság élére.⁹ Kőfalvi Tamás úgy gondolja, hogy magán a választás tényén kívül szinte semmit nem tudunk meg, hiszen a pápa csupa sztereotip jelzőt használt,¹⁰ ugyanakkor szerinte a két monostor apátjai, s rajtuk keresztül valószínűleg konventjeik között is szoros kapcsolat állt fenn.¹¹

Favust talán ismerhették már régebről, Uros, vagy Salamon idejéből, mindenesetre véleményem szerint sem lehet az oklevél szövegéből messzemenő következtetéseket levonni.

Favus pécsváradi élete, tevékenysége tehát fehér folt maradt, pedig roppant érdekes lenne számunkra, mert talán megmagyarázná, miért kapott meghívást a pannonhalmi apátság élére. A választás, mint láthattuk, nem ment zökkenőmentesen, de végül IV. Ince engedélyezte. Sörös Pongrácz szerint ismeretes, hogy a pápák ilyen esetekben jobbra tekintettel voltak a királyok kegyúri bemutatására, és általában a király jelöltjeinek adták a javadalmat, bár a kinevezési bulláikban nem említik meg ezt indokként.¹² Szűcs Jenő felhívja a figyelmet, hogy IV. Béla a kinevezésekkel kapcsolatban gyakran élt főkegyúri jogával és sérelmezte, ha nem az általa „ajánlott” jelöltet választották meg.¹³ Ugyanakkor az általa említett esetekben püspökökről és kanonokokról volt szó, akik mint az állam támaszai, a királyt segítették döntéseikkel. Többségük tanult ember volt, Favus bencésként valószínűleg nem járt egyetemre és bár később kapott királyi

7 MIKLÓS Zsuzsa: *Középkori vár a Zengőn* [Kulturális Örökségvédelmi Hivatal] Budapest, 2006. 1–11. o.

8 ld. 5. jegyzet

9 PRT II. 43. o.

10 KŐFALVI Tamás: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége (1254–1526)* In: FÜZES Miklós (szerk.): *Pécsváradi. Pécsváradi város önkormányzata, Pécsváradi 2001*, 205. o.

11 KŐFALVI Tamás: *A pécsváradi bencéskonvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban*. In.: HAJDÚ Ákos – KOKAS Zsuzsanna (szerk.): *Egyház és művelődés Pannonhalmán 996–1996*. Magyar Történelmi-tudományi Társaság Budapest 1997, 52. o.

12 PRT II. 84. o.

13 Erre látunk példát 1245-ben, amikor a veszprémi káptalan a királyt meg sem kérdezve püspökké választotta egyik kanonoktársát, Zelandot, ráadásul Báncsa István érsek a király tudta nélkül jóvá is hagyta a választást. A király azon nyomban IV. Ince pápához fordult jogai megsértése miatt, de nem kapott jogorvoslatot, ezért a renitens káptalannal érzékeltette „méltatlankodását”; több birtokától megfosztotta és az esetet még 1269-ben felhánytorgatta. (SZÜCS Jenő: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán, IV. Béla király és az egyház*. In: *Történelmi szemle* 1978 (21. évfolyam) 1. szám (Továbbiakban SZÜCS 1978) 158–181. o.)

megbízásokat, és hiteleshelyi feladatokat is láttak el Pannonhalmán, nem volt tagja e körnek.

Kiss Gergely úgy gondolja, hogy az apátválasztás joga a konvent kezében volt, ez a rendelkezés szerepelhetett Szent István eredeti oklevelében, mert a későbbi pápai oklevelek egyértelműen megerősítik azt. Szerinte erre bizonyíték Favus apát kinevezésének megerősítése.¹⁴ Szerintem is a konvent döntése volt a meghatározó, hiszen semmi nem utal a király közbenjárására Favus érdekében. Lőrinc és Lót szerzetesek viszont Rómába mentek, hogy a pápa hozzájárulását megszerezzék. A küldöttség meglehetősen drága lehetett, mert nemcsak a magukkal vitt pénzt költötték el, hanem a pápa engedélyezte számukra, hogy 4 arany márka kölcsönt vegyenek fel.¹⁵ Miután Favus megerősítést nyert, megkezdte apáti működését, de rögtön nehézségekkel kellett szembenéznie, mert Pannonhalmán is kezdtek mutatkozni a romlás jelei. Uros apát 1231-ben arra kért és kapott felhatalmazást, hogy eljárhasson a monostorában, ugyanis egyes szerzetesek verekedtek, illetve a simonia bűnébe estek, feloldozás nélkül egyházi rendeket vettek fel, istentiszteletet végeztek, s félő volt, hogy a római út során még rosszabb dolgokat művelnek.¹⁶ Utóda, Salamon, nem volt elég erős ahhoz, hogy az engedetlenséget megtorolja és tartós javulást érjen el.

Favus apátsága idején a szerzetesek két csoportjának jó viszonya megromlott:¹⁷ az egyszerűbb laikusok és a műveltebb szerzetesek között tettelegességgel menő összeütközések voltak. Nem tartották be a szerzetesi élet alapszabályait, többek közt a szegénységet sem, valamint megtagadták az engedelmisséget.¹⁸ Az elégedetlenkedők néhány fiatalabb, fel nem szentelt rendtagot is be tudtak vonni.¹⁹

Mindezekről IV. Sándor pápa 1256. október 10-én kelt oklevelében olvashatunk. A pápa Favus apát kérelmére válaszolt. Az apát leírta, hogy egyházi büntetést kellett alkalmaznia, egyrészt a monostor konversusainak és szerzeteseinek verekedése miatt, másrészt azokkal szemben, akik saját vagyont tartottak, és azok ellen, akik megtagadták az engedelmisséget neki és elődeinek. Ráadásul egyesek kiközösítésük ideje alatt végezték szerzetesi teendőiket, miséztek, vagy vettek fel egyházi rendeket. Sándor pápa az apát körülmekintő buzgalmára bízta a kiközösítés alatt álló tagok felmentését. A verekedés során súlyos kihágásokat elkövető testvéreknek a Szentszékhez kellett fordulniuk fölmentésért. A rendtagok közül azokat, akik feledékenységből, vagy tudatlanságból végeztek egyházi szolgálatot, vagy vettek fel rendeket a kiközösítés alatt, kellő elégtétel kiszabása mellett a monostor feje feloldozhatta. Ezzel szemben, akik ismerték az erre vonatkozó rendelkezéseket és szándékosan sértették meg a szabályokat, azokat két évre fel kellett függesztenie az egyházi rendek gyakorlása alól, és amennyiben ez idő alatt megfelelően viselkedtek, abban az esetben felmenthette őket. Minden magán-

14 KISS Gergely: *ABBATIA REGALIA-HIERARCHIA ECCLESIASTICA A királyi alapítású bencés apátságok egyházi helyzete a 11–13. században* METEM, Budapest 2006 (a továbbiakban KISS 2006) 53. o.

15 Agustin THEINER: *Vetera monumenta historica hungariam sacram illustrantia Romae* : Typ. Vaticanis, 1859–1860 214. o. CCCCH. oklevél. Sörös Pongrácz ugyanezen oklevélre hivatkozva 140 ezüstmárkas kölcsönről beszél. (PRT II. 43. o.)

16 KISS 2006. 76. o., illetve CSÓKA J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra* II. kötet. Ecclesia Könyvkiadó 1970. (a továbbiakban CSÓKA 1970.) 544. o.

17 PRT II. 243. o.

18 PRT II. 43. o.

19 PRT II 12. o.

tulajdont át kellett adni az apátnak, hogy ezeket a monostor javára fordítsa.²⁰ Kérdéses, hogy ezek az állapotok mikor mutatkoztak, mert az apátválasztás és a pápa válasza között közel négy év telt el. Nem tudjuk, hogy Favus apát milyen lépéseket tehetett a kiközösítés előtt a fegyelem helyreállítására, és milyen előírások voltak erre vonatkozóan. Jó lenne tudni, hogy hányan laktak ekkor a monostorban, de Favus egész működése alatt mindössze nyolc szerzetes nevét ismerjük: Lót szerzetesét, Lőrincét, aki 1252-ben perjelként szerepelt, majd 1256-ban, 1258-ban és 1262-ben dékánként, Illés kantorét, Henrik szerzetesét, Kozmáét, aki 1258-ban dékán, Guido custosét, János házgondozót és Bonifác szerzetesét, aki majd 1265-től Pannonhalmi apátja lett.²¹

Mindenesetre az, hogy perjel és dékán is szerepel a tisztségek között, a szerzetesek nagyobb számára utal. Uros apát idején negyvenen éltek Pannonhalmán, ez a szám nem csökkenhetett drasztikusan pár évtized alatt.

Favus apát rendet teremtett apátságán belül, de nem állt meg saját rendháza falainál, hanem jelentést tett a pápának a magyarországi helyzetről. Ebben részint a saját tapasztalatait írhatta le, valamint talán IV. Béla észrevételeit is, aki a tatárjárás után meglátogatott egyes monostorokat. Az apát elég lehangoló képet festett a magyarországi viszonyokról. Szerinte részint a tatárjárás, részint az apátok és a szerzetesek hanyagsága miatt a monostorokban olyan fokú fegyelmezetlenség uralkodott, hogy a Rend bizonyára elpusztul, ha Isten segédleme és a Szentszék nem gondoskodik a problémák megoldásáról.

IV. Sándor pápa 1256. október 10-én kelt levelében megbízta a pannonhalmi monostor fejét, akinek körültekintő buzgóságában megbízott, hogy vegyen maga mellé három megbízható apátot, és velük együtt a rendi káptalan beleegyezésével látogassák végig az apátságokat. Ahol szükséges, tegyék meg a megfelelő lépéseket a fegyelem helyreállításáért,²² vagyis megbízta Favust egy rendi káptalan összehívásával. Az ország érsekeinek és püspökeinek pedig meghagyta, hogy a reform ügyét támogassák, és a javításra szorulókat ne védelmezzék.²³ A Névár szerzője szerint ez az irat igazolja, hogy, bár nem tudjuk milyen eredménnyel, de Favus véghezvitte a megbízást,²⁴ de ennek elmentmond, hogy a pápa ugyanebben az ügyben, ugyanekkor teljesen azonos tartalmú levelet küldött az érsekeknek és a püspököknek,²⁵ tehát ez az oklevél inkább a megelőzést szolgálta, mintsem konkrét esetek miatt lépett föl. Szovák Kornél szerint a pápa azért bízta meg Favust, mert hozzá is eljutott a hír, hogy saját monostorában sikerrel állította helyre a rendet.²⁶

Az apát törekvései valószínűleg nem értek célt, ha kezdeményezte is a káptalan összehívását, ennek nem maradt nyoma. Sörös Pongrácz szerint valószínűsíthetően Favus fellépésének köszönhető, hogy a Visegrád mellett fekvő Szent András görög monostor a bencés rend birtokába jutott, illetve a reformokkal és a vizitatori joggal összefüggésben vett részt a jáki monostor felszentelésén.

20 PRT II. 242 o., illetve 27. oklevél

21 PRT II. 236. o.

22 PRT II. 12. o. és 28. oklevél

23 CSÓKA 1970. 546. o., illetve PRT II. 43. o., valamint *Névár* XXXVIII. o.

24 *Névár* XXXVIII. o.

25 PRT II. 297. o.

26 SZOVÁK 1997, 71. o.

A Visegrád mellett fekvő Szent András monostort I. András király alapította bazilita szerzetesek számára, de az a 13. században pusztulásnak indult. Hosszú ideig tartott az ügyek kivizsgálása és rendezése, míg végül a bencések kezébe került, bár egy későbbi pápai bulla arról számolt be, hogy az apátságot tatárok pusztították el, s ezt követően negyven esztendeig lakatlanul állt. Ennek azonban ellentmond, hogy IV. Béla 1257-ben a visegrádi dunai vámot adományozta a visegrádi apátságnak,²⁷ de Favus közbelépésére nem áll rendelkezésünkre semmilyen forrásadat. F. Romhányi Beatrix szerint az apátság 1221 körül került a bencések fennhatósága alá, de feltehetőleg csak 1252–1260 között települt bele bencés közösség,²⁸

Igaz ugyan, hogy ez majdnem egybeesik Favus kormányzati idejével, de szűkíti az időintervallumot az 1257-es vámadomány, ami arra utalhat, hogy ekkor már egy működő szerzetesi közösség élt itt. Így viszont csak alig egy év állt Favus rendelkezésére a pápai megbízást követően, hogy az apátság ügyében intézkedjen. S bár nem zárható ki a pannonthalmi apát közbelépése, de az nem feltétlenül köthető a pápai megbízáshoz. A jáki monostor felszenteléséről egy Ol nevű földdel kapcsolatos tanúságtételből értesülünk, amelyről Amádé győri püspök, Favus pannonthalmi apát és Ábrahám vasvári ispán, mint királyi megbízottak állítottak ki oklevelet. Ha volt is alapítólevél, nem maradt ránk.²⁹ Bár látszólag csak mellékesen említik meg a szentelést, a kutatók egyöntetűen úgy vélik, hogy az előbb említett személyek nem véletlenül voltak jelen az eseményen. Gróf Széchenyi Miklós az apátság történetéről írt művében úgy fogalmazott, hogy a bizottság „minden valószínűség szerint azért jelent meg e napon Jaákon, mert a felszentelést Omádé püspök, a kinek egyházmegyéjéhez akkor Jaák tartozott, végezte. Erre mutat az a körülmény, hogy a bizottsági tagok már jó előre tudták, miszerint május 2. napján Jaákon lesznek.”³⁰

Érszegi Géza szerint nem véletlen, hogy ekkorra tűzték ki az esküt, hiszen a bizottság tagjai egy rendkívül fontos ügyben találkoztak Jákon. Felépült a Ják nemzetség által alapított bencés monostor, s sor kerülhetett annak felszentelésére, minek elvégzésére elsősorban az illetékes megyéspüspök, a győri volt hivatva. Mivel bencés monostorról van szó, érthetően a pannonthalmi apát, Favus is hivatalos volt az ünnepségre, ahogy a megyésispán, Ábrahám se maradhatott távol ilyen ünnepen.³¹ Szovák Kornél is egyetért abban, hogy Favus bizonyosan nem véletlenül volt jelen.³² Rácz György egyenesen Pannonthalma más monostorok ügyeibe való beleavatkozásának tipikus esetét látja az ügyben. Amádé püspök, mint illetékes megyéspüspök szentelte fel a joghatósága alá tartozó monostortemplomot, Favus pedig a rendi diplomáciát kötötte össze a királyi megbízatással.³³

27 PRT XII/B 47–48. o. és 221. o.

28 F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas 2000, 73. o.

29 ÉRSZEGI Géza: *A jáki monostor felszentelésének napja..* In: *Magyar egyháztörténeti évkönyv* 2. kötet Magyar Egyház Történeti Enciklopédia Alapítvány Budapest 1996. (a továbbiakban ÉRSZEGI 1996.) 110. o. és 113–114. o.

30 Gróf SZÉCHENYI Miklós: *A jáki apátság története*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2006 (a továbbiakban SZÉCHENYI 2006), 18. o.

31 ÉRSZEGI 1996, 110. o.

32 SZOVÁK 1997, 73. o.

33 RÁ CZ György: *Pannonthalma és Ják Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban*. In: *Mons Sacer 996–1996 I.* Pannonthalma 1996. (a továbbiakban RÁ CZ 1996) 527. o.

Az oklevél keltezésével kapcsolatban 1865 óta vita van a szakirodalomban, ugyanis az oklevélen a dátumnál egy vízfolt található, így egyesek április végére, mások május 2-ára, Szent Márk ünnepének nyolcadára tették a felszentelés napját.³⁴ Gróf Széchényi Miklós, mint láthattuk, május 2-át tartja a felszentelés napjának. Érszegi Géza ibolyán túli fényben is megvizsgálta az oklevelet, s ott Szent Márk ünnepe szerepel, vagyis április 25., így szerinte a szentelés vagy Szent György ünnepén, vagy Szent György ünnepét megelőző vasárnap, vagyis április 23-án történt, ami azért sem kizárható, mivel másutt 23-án ünneplik Szent Györgyöt.³⁵ Rácz György 1256. április 25-ére teszi a templom felszentelésének időpontját.³⁶

Bármelyik napon szentelték is fel a monostort, az valószínűleg nem esett egybe az eskütétellel, hanem arra csak az eseményt követően került sor, ami viszont feltételezi, hogy a két eseményt nem véletlenül tartották egymáshoz közeli időben, vagyis szándékosan kapcsolták össze a királyi és az egyházi ügyeket. Ugyanakkor szerintem hibás Sörös Pongrácz feltételezése, mely szerint ez a vizitatori joggal függ össze, hiszen erre Sándor pápa 1256. október 10-én adott megbízást, maga a jáki apátság felszentelése pedig jóval korábban, 1256. áprilisában, vagy legkésőbb május elején lezajlott, tehát nem hozható kapcsolatba a pápai megbízással.

A Bencések című műben még van egy utalás, mely szerint „a gyér számú adatokból ismert Favus pannonhalmi apát vizitatori működése 1260-ból”³⁷ de ezt az adatot nem sikerült megtalálnom.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Favus apát által kezdeményezett reformtörekvéseknek nincs bizonyítható eredménye. A vizitatori működésről nem áll rendelkezésre adat, s lehet, hogy Favus apát érdeme, hogy a Visegrád melletti Szent András monostorba bencés konvent költözött, de nem feltétlenül függ össze a pápai megbízással. Dicséretesek ugyan ez irányú törekvései, de valószínűleg egyedül maradt a kezdeményezéssel, nem talált támogatóra más apátokban, vagy apátságokban. Véleményem szerint Favus sokkal jelentősebb sikereket ért el a monostor anyagi javainak gyarapításában: királyi- és magánadományok, birtokvételek és cserék révén, valamint birtokperekkel számos birtokkal gyarapította az apátság jóságát.³⁸

34 Az oklevél datálásáról bővebben ld. ÉRSZEGI 1996, 109–114, illetve SZÉCHÉNYI, 2006, 87–98. o.

35 ÉRSZEGI 1996, 111–112. o.

36 RÁ CZ 1996, 527. o.

37 TÖRÖK József – LEGEZA László – SZACSVAY Péter: *Bencések*. Mikes Kiadó, Budapest, 1996, 31. o.

38 Sörös Pongrácz szerint Favus roppant összeget, 800 márkánál is többet költött birtokvásárlásra. (PRT II. 44. o.) Az összeg valóban nagy, és nem is tudjuk, hogyan jött ki, hiszen a táblázatból is látható birtokvásárlások összesen 95 márkára rúgnak, bár Bochmala vételára ismeretlen. Igaz ehhez hozzáadhatjuk az Eleknek kölcsönadott 280, és a Rád nembelieknek kölcsönzött 36 márkát, valamint a Hajmás faluért adott 10 márkát, illetve Szántóért kifizetett 25 márkát és 2 márkás büntetést, valamint az Örkényért 5 márkát. Mindent összevetve „csak” 453 marka jön ki, ami így is tekintélyes összeg.

Birtokadományok

Birtok neve	Dátum	Adományozó(k)	Vármegye	Megjegyzés
Pázmány (Ponan) Pázmád-Sokoró (Poznan Sukuro) 4 szőlő ³⁹	1253	Hab comes öz- vegye	Győr	Holtig tartó haszonélve- zet az özvegynek
Dörög (Durud, Drug) ⁴⁰	1258	Marcell fia Sándor	Győr	Favus meg akarta ven- ni, de Sándor felajánlot- ta lelki üdvéért
Szigliget ⁴¹	1260	IV. Béla István, Stájer- ország hercege	Zala	A területet István birto- kolta, mindketten adnak ki oklevelet Favusnak várat kellett építenie
Porvai Szent Imre kápolna és 3 nyíllő- vésnyi föld ⁴²	1260	István, Erdély hercege	Veszprém	
Tamási (Thamasi) Péterd (Peturd) ⁴³	1262	Pykud asszony	Veszprém	Fia, Salamon lelki üdvé- ért, élete végéig eltartás
Barátsokorói Lyuk helyen telepített szőlő ⁴⁴	1262	Dénes baráti lakos	Győr	
Csicsal Fehéregyház ⁴⁵	1262	Gábrián és fiai; Péter és Bogomér	Somogy	

³⁹ PRT II. 118. o. és 19. oklevél

⁴⁰ PRT II. 120. o és 33. okl.

⁴¹ PRT II. 158. o., illetve 39. és 40. oklevél

⁴² PRT II. 129. o. és 41. oklevél

⁴³ PRT II. 130. o. 48, 49 és 50. oklevél

⁴⁴ PRT II. 114. és 52. oklevél

⁴⁵ PRT II. 159. o. és 102. oklevél

Birtokvételek

Birtok	Dátum	Eladó(k)	Terület	Ár	Vármegye
Rád(Rad) ⁴⁶	1255	Him fiai Him, Pál, Péter és Dé- nes	30 hold a hozzátarto- zó réttel és szőlővel	3 ezüst márka	Somogy
Csicsal ⁴⁷	1260	Gábrián fia Gábrián és Bogomér	6 ekealj	30 ezüst márka	Somogy
Csicsal ⁴⁸	1261	Csicsali Be- nedek fia Pál	60 hold szántó, 7 ház- hely, 25 hold berek	7 ezüst márka	Somogy
Bocsmala (Buchmala, Bothmala) ⁴⁹	1261	Gergely volt somogyi főesperes	4 holdas rét, ház- hely+földek	ismeretlen	Somogy
Starduna ⁵⁰	1262	Mosoni vár- jobbágys	rétekkal, erdőkkel, szántóföldekkel, szige- tekkel- kivéve Kama- ra-, Evrem-, és Polonatu-szigeteket - a dunai halászattal	43 ezüst márka	Pozsony
Kusdeuch ⁵¹	1263	Mychedeuch fia Gyögy	2 ekealj föld	12 ezüst márka	Nyitra

Birtokcserek, zálogosítások

Birtok	Megjegyzés	Dátum	Vármegye
Dénesd (Dyenis) ⁵²	Elek 1256-ban 200 márkányi kölcsönt vett fel Örs (Urs) jószágát adva zálogba, majd újabb 80 markát kért, mivel nem tudott készpénzben fizetni, odaadta a birtokot	1258	Pozsony

⁴⁶ PRT II. 165–166. o. és 42. oklevél

⁴⁷ PRT II. 159. o. és 102. oklevél

⁴⁸ PRT II. 159. o., illetve 43 és 109. oklevél

⁴⁹ PRT II. 166. és 47. oklevél

⁵⁰ PRT II. 142. o. és 55. oklevél

⁵¹ PRT II. 152. o.

⁵² PRT II. 142 o., illetve 34. és 35. oklevél

Birtok	Megjegyzés	Dátum	Vármegye
Bak(Bok) ⁵³ Derbete ⁵⁴ Alma ⁵⁵	1262-ben IV. Béla visszaveszi Szigliget birtokot a közben felépült várral, s cserébe adta e birtokokat	1262	Zala Nyitra Somogy
Tard (Tord) ⁵⁶	Adósságuk rendezésére Rád nembeli Rád 20 márkát, Kornél és Korlát pedig 16 márkát kaptak az apátságtól, cserébe és lelkük üdvéért adták Tardot	1261	Somogy
Újhely Patvaróc Szerdahely Lubó ⁵⁷	IV. Béla Küszénért ⁵⁸ és az Uros apát által adott 800 márkás kölcsönért adományozta a 4 birtokot	1263	Nyitra
Jurény ⁵⁹	Hagymás faluért kapták Pongrác Marcell, István, János és Artolf nevű fiaitól, mivel a birtok értékesebb volt, az apátság 10 márkát ráfizetett	1262	Győr

BIRTOKPEREK

Favus apátsága idején az első birtokpert a monostor szentkereszti birtokával szomszédos területen lakó fényi (Fen) udvarnokok miatt indították, akik lerombolták a határjeleket, hogy földjeiket az apátság hátrányára gyarapítsák. A monostor oklevelekkel bizonyította, hogy a terület az övék, azonban az udvarnokok háromszor is elzavarták a poroszlókat, hogy ne tudják helyreállítani a birtokot. Ezek után maga Roland nádor ment igazságot tenni, és mivel látta, hogy a lerontott határjelek voltak a törvényesek, helyreállította és a hangadók fejét lenyíráttatta. Miklós királyi tárnokmester még

53 PRT II. 158. o., illetve 53 és 54. oklevél

54 PRT II. 148–149 o., illetve 53 és 54. oklevél

55 PRT II. 172. o., illetve 53, 54. oklevél

56 PRT II. 165–166. o. és 42. oklevél

57 PRT II. 156. o. és 57. oklevél

58 Küszén (= Németújvár, Güssing, Ausztria) ügye már elég régóta húzódott. 1153-ban alapított itt monostort Hedrik királyi udvarbíró testvére, Volfer ispán. Az alapítást 1157-ben foglalta írásba Barnabás jegyző. III. Béla azonban az apátság helyén várat akart építeni, ezért a szerzeteseket kiköltöztette, és megígérte, hogy másik helyet fog nekik adni, amely alkalmasabb a szerzetesi életre, valamint több birtokot, mint amennyi volt a küszéni egyháznak, de ez csak ígéret maradt. 1212-ben II. András Küszénért cserébe a kapornaki monostor kegyuraságát adta Volfer fiának, Aenz ispánnak. 1225-ben III. Honorius felszólította II. Andrást, hogy adja vissza az apátságot Pannonhalmának. A király viszont a birtokot már Csák nembeli Demeternek adta, aki nem volt hajlandó visszaadni az egyháznak. A pápa ezért megbízta a váci püspököt, a pécsváradi és a földvári apátokat, hogy akár egyházi büntetés kiszabásával is erőszakolják ki Demetertől a birtokot, de ő inkább hat éven át tartó kiközösítést választotta. A sikertelenséget mutatja az is, hogy 1238-ban IX. Gergely pápa szinte szó szerint megismételte Honorius 1225-ös bulláját, valamint IV. Ince 1244-es bullája, amelyben kéri IV. Bélát, hogy kárpótolja Küszénért az apátságot. (PRT II. 332–336. o.)

59 PRT II. 121–122. o. és 56. oklevél

1254-ben, miután az udvarnokok ügyét rendezte, vizsgálatot tartott és ekkor a két birtok a régi és új határjelekkel volt elválasztva.⁶⁰ Ebben az oklevélben írták le Hegymagas (Hygmog[os]) határait, amelynek ügyében 1256-ban IV. Béla kénytelen volt intézkedni. A birtokot az apátság lovászhai lakták, szomszédságában pedig a hegymagasi udvarnokok éltek, akiknek az apátsági lovászokkal közös erdejük és rétjük volt. A hegymagasi, illetve a keszői udvarnokok azonban lerontották a határjeleket, és újakat emeltek, ezért a király Smaragd választott fehervári prépostot küldte ki a határok rendezésére. A szomszédok meghallgatása után határleírást készítettek, amit 1256. május 8-án a király megerősített.⁶¹ A következő évben IV. Béla Szántó ügyében döntött, amely az apátság régi birtoka volt, de Salamon apát eladta a szolgagyőri vár Gelléren lakó jobbágyainak. Favus vissza akarta vásárolni, de a felek perre mentek. 1257. október 18-án a király engedélyezte a birtok visszavásárlását, arra való tekintettel, hogy Salamon apát nem kért engedélyt a föld eladására. A monostornak 1258. február 27-ig vissza kellett fizetnie a huszonöt márkás vételárat, illetve két márka büntetést, a jobbágyoknak pedig május 8-ig joguk volt az általuk emelt épületeket lebontani, és megkapták az őszi vetést. Amennyiben az apátság nem fizet, a birtok a jobbágyoké marad. A kitűzött határnapon lefizették a nevezett összeget.⁶² 1258-ban a tápániak visszakövetelték Tápán birtok felét, amit korábban Favus apát megvásárolt. A felek peregyességre léptek; tekintettel arra, hogy a földet a nagy éhség idején szerezték, az apát két márka nyolc nehezékért a terület kétharmadát visszaadta, s csak egyharmadát tartotta meg. A terület nagyságát az egyezség nem jelzi,⁶³ annál inkább Favus emberi nagyságát, talán ez az egyetlen adat, amiből jellemére, személyiségére következtethetünk.

1258-ban a pannonthalmi apátságnak pere támadt Illés (Elya) zselicszentjakabi apáttal, kegyuraival. Favus panaszt tett IV. Béla előtt, mert Tényő (Teneu) birtokon két ekealjnyi erdőt és egy ekealjnyi földet elfoglaltak. Az ügyet fogadott bírák döntötték el: Illés apát átadott egy Tényő és Apáti közt fekvő erdőt, hozzá még negyven hold földet, ugyanannyit adtak a kegyurak is. Illés apát és kegyurai elismerték, hogy a pannonthalmi monostornak a most kapott földeken kívül még 133 hold birtoka van Tényőn.⁶⁴

Örkény (Eurken) ügyében 1258 februárjában Szemeke fia Pál pert indított IV. Béla előtt, ugyanis ezt a jószágot Favus részben eladta neki, de később visszakövetelte. A király ismét az apát javára döntött; 1259. február 9-ig vissza kellett adnia az öt márkás vételárat, Pálnak pedig birtokra vonatkozó írást, különben a föld fizetés nélkül az apátság tulajdonába kerül. Amennyiben az apátság nem fizet, a jószág Pál kezében marad. Favus a megadott napon átadta az öt márkát, s a 229 holdas jószág újra az apátságé lett.⁶⁵ 1258. április 1-jén kelt az az oklevél, amely szerint az apátság és a Kegyerben/Kenyeren (Cuger) lakó erdőcsőszök Vinye (Vene) ügyében kiegyeztek. 1258 folyamán az erdőőrök egyre több nehézséget okoztak az apátság népeinek. Az ügyet tárgyalták a királyi udvarbíró, majd a király előtt is, de a költséges pereskedés ellenére nem született sem megegyezés, sem ítélet. Dénes szolnoki és bakonyi főispán, akinek az erdőőrök

60 PRT II. 128. és 20, 21 oklevél

61 PRT II. 153–154. o. és 25. oklevél

62 PRT II. 136. o.

63 PRT II. 111. o. és 36. oklevél

64 PRT II 125–126. o. és 37. oklevél

65 PRT II. 122. o. és 38. oklevél

alárendeltjei voltak, elküldte Penkenő nembeli Saul bakonyi ispánt a helyzet rendezésére. Összehívták a környékbeli nemeseket; akik közösen megesküdtek, hogy a vinyei népek várföldjei határosak voltak a fenyőfői (Fenevfev) udvarnokok földjeivel, továbbá joguk van a szántók közötti erdőkben marhát legeltetni, valamint a Zsírkö (Zirku) hegy oldalán lévő szántóföldek a vinyeieké, s a fenyvesig északra húzódó földek is. 1262 táján a Nyulas birtok kapcsán a nyulasi népek pereskedtek ugyan az apátsággal, de IV. Béla megerősítette annak birtokjogát.⁶⁶ 1262-ben a mosoni várjobbágyok, Pál és László, pert támasztottak a dörögi negyven hold föld miatt, melyről azt mondták, hogy az apát tőlük foglalta el. Favus ezzel szemben azt állította, hogy a vitás terület régen az övé, már a tatárjárás előtt is az apátság jobbágjai éltek itt. Pál jobbágy nem tudta állítását bizonyítani, hanem az apát és egy környékbeli nemes esküjére bízta az ügyet. Lőrinc, a király udvarbírája szeptember 22-ére tűzte ki az esküt. Mikor azonban az apát Gugi Konrád ispánnal le akarta tenni az esküt, a várjobbágyok nem engedték, hanem békén lemondtak a területről.⁶⁷

1264-ben az apátságnak már pereskednie kellett az egy évvel korábban megszerzett területekért, amelyeket Küszénért és az Uros apáttól kapott kölcsönért adományozott IV. Béla. Bodiche fia Butk, Mártonos és más rokonaik Újhely és Patvaróc területéből 15 ekealjat maguknak akartak, annak ellenére, hogy semmilyen írással nem tudták igényüket alátámasztani. IV. Béla ítélete szerint december 20-án kellett volna Favus apátnak letennie az esküt az ügyben, de Bukt a rokonsága nevében nem fogadta el. A király azonban 1264-ben a vitás területet az apátság jogos birtokának nyilvánította.⁶⁸ Amadé fia István is meg akart szerezni Patvarócból hat ekealjnyi földet, de valószínűleg nem járt sikerrel.⁶⁹ Szintén miatta támadt per Derbété ügyében, ahonnan területeket követelt magának. Domonkos csepeli ispán a király elé idézte Istvánt, IV. Béla Pannonhalmának ítélte a birtokot, de V. István elvette az apátságtól, és csak IV. (Kun) László idején került vissza a monostorhoz.⁷⁰ Derbetéhez hasonlóan Lubó birtok ügyében is probléma merült fel, mert IV. Béla megbízta Ernyeai bán nyitrai ispánt ügyének rendezésével, aki az apátság javára ítélte. Itt is Amadé fia István keze lehetett a dologban, mert egy évvel később a Mária királyné megbízásából eljáró Domonkos csepeli ispán látta, hogy István 35 ekényi területet tulajdonított el, ezért a király elé idézte, Favus apát valószínűleg visszakapta birtokrészét.⁷¹ Amadé fia István Szerdahelyből is elfoglalt 20 ekealjnyi földet.⁷²

A birtokügyek mellett a somogyi tizedek miatt is intézkednie kellett. Per támadt az apátság és a budai káptalan között a bordézsmá miatt, Roland nádor és pozsonyi comes úgy rendelkezett, hogy bajvívással kell eldönteni az ügyet, de ezt a király nem engedélyezte. Így a felek peregyességre léptek. 1255. március 11-én Favus apát és a budai kanonokok úgy egyeztek meg, hogy a káptalan somogyi szőlőmunkásai minden mansio után két kepét adnak tizedként, a káptalan a saját pincéiből a törvényes és szokásos tizedeket adja, míg a káptalan birtokain élő szabadok az ország törvényes szoká-

66 PRT II. 119. o.

67 PRT II. 120–121. o. és 51. oklevél

68 PRTII. 151. o. és 61. oklevél

69 PRT II. 151. o

70 PRT II. 148–149. o.

71 PRT II. 151. o. és 57, 60 oklevél

72 PRT II. 153. o. és 60. oklevél

sa szerint szolgáltatták be a tizedeket. Az egyezséget valószínűleg be is tartották, mert a későbbiekben nem tudunk újabb perről köztük.⁷³ A somogyi tized miatt az apátság perben állt a csurgói johannitákkal, a fehérvári káptalannal és a veszprémi püspökkel is. IV. Orbán pápa próbált intézkedni az ügyekben. 1261. október 5-én három megbízást adott; kettőben a győri éneklőkanonokot bízta meg, hogy egyrészt a csurgó johanniták és a pannonhalmi apátság, másrészt a fehérvári káptalan és a pannonhalmi apátság között a tizedek, és egyéb dolgok miatt intézkedjen, illetve a harmadikban a váci püspöknek és az esztergomi Szent Tamás káptalan prépostjának adott megbízást a veszprémi püspök és a pannonhalmi apátság közti per rendezésére.⁷⁴ Az intézkedések eredményéről nincs adatunk. Mindezek mellett eljár Urunkag (Vrukang) ügyében is, melyet elődje, Salamon apát (1243–1252) vett 1244-ben 95 ezüst márkáért, de nem foglalták írásba a vételt. Favus 1254-ben írást szerzett, hogy Urunkag birtok felét minden tartozékával; erdővel, szigettel és halászó hellyel együtt 10 évvel ezelőtt Salamon apát megvette, s a mondott összeget megfizette.⁷⁵

Az apátság birtokai közül Szigligettel szeretnék még egy kicsit részletesebben foglalkozni, hiszen számos érdekes kérdést vet fel. A tatár pusztítás után IV. Béla arról rendelkezett, hogy alkalmas helyeken erősségeket és várakat kell építeni. Intézkedésének hatására számos várat emeltek az ország minden részén. A Balaton-felvidéken 1242 és 1248 között épült meg Tátika vára, 1255-ben Csobánc, Hegyesd és Rezi a 13. század második felében, Tihanyt pedig 1267-ben nevezték először várnak. Ebbe a sorba illeszkedik Szigliget vára is.⁷⁶

IV. Béla 1260-ban oklevelet adott ki az apátságnak, melyben „a Balaton egy szigetét”, mely korábban a zalai várispánsághoz tartozott, majd Ogyz bán tulajdonába került, ezután Kalian zalai ispánhoz, akinek örökös nélküli halálát követően István herceg kapott meg,⁷⁷ István herceg pedig az apátságnak adja a szigetet minden haszonélvezeteivel, tudniillik falvakkal, erdőkkel, szőlőkkel, rétekkel, kaszálókkal és halászó helyekkel, hogy várat építsenek rajta.⁷⁸ Az adományról István Stájerország (Stirie) hercegeként szintén állított ki oklevelet az apátságnak.⁷⁹ Favus a korabeli viszonyokhoz képest meglehetősen gyorsan,⁸⁰ két év alatt felépíttette a várat. A király olyan „jó és hasznos” erősségnek tartotta, hogy 1262-ben visszavette a rendtől, és helyette a Zala

73 PRT II. 94. o és 23. oklevél

74 PRT II. 44, 45 és 46 oklevél

75 PRT II. 44. o. és 22. oklevél

76 VERESS D. Csaba: *Várak a Balaton körül*. Zrínyi Kiadó Budapest 1996.(a továbbiakban VERESS 1996.) 34–40. o.

77 Gere László szerint a 13. században Atyuszok birtokolták a területet, 1233-tól Kaloján kezére kerül, aki IV. Béla unokatestvére volt, és 1252-től 1259-ben bekövetkezett haláláig zalavári ispán. Ezt követően István herceg kezébe került (GERE László: *Szigliget az őskortól napjainkig* Szigliget „Váralapítvány” [Szigliget] 2003. (a továbbiakban GERE 2003) 5. o.)

78 PTT II. 54. oklevél

79 PRT II. 40. oklevél

80 Kozák Károly szerint a vár gyors felépülése is azzal magyarázható, hogy nem csak a szigligeti, köfeytészhez és mészegetéshez értő jobbágyok dolgoztak a vár építésén, hanem rajtuk kívül más bencés birtokon élő jobbágyok is, továbbá a rend a monostoraiban foglalkoztatott kőfaragók, kézművesek egy részének munkáját is igénybe vehette. (KOZÁK Károly: *A szigligeti vár*. A Veszprém megyei tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa 1960. (a továbbiakban KOZÁK 1960.) 29–30. o.) Mészáros Orsolya is egyetért ezzel, szerinte az építkezésben részt vevő elemek a tartozékok szolgálonépeiből, illetve a Hegy-

megyei Bak, a Nyitra megyei Debréte és a Somogy megyei Alma birtokot adta cserébe.⁸¹ Ettől kezdve 1408-ig Szigliget az egyetlen jelentősebb királyi vár a Balaton vidékén,⁸² sőt a Dunántúl ezen részén (Vas, Zala és Veszprém megyékben) jóformán ez az egyetlen királyi vár.⁸³

Az említett oklevelek azonban nem határozták meg pontosan, hogy a szigligeti hegyek közül melyiken épült fel a vár; a Várhegyen, vagy Külsőhegy csoporthoz tartozó Királyné szoknyáján. Ugyanis mindkét helyen van vár, sőt úgy tűnik, hogy a három szigligeti hegyen több azonos nevű falu is létezett egykor. Gere László kísérletet tett a szigligeti birtokviszonyok tanulmányozása révén behatárolni a területet. Szigliget első írásos említésével az almádi monostor 1121-ből fennmaradt alapítólevelében találkozzunk, ahol Atyusz, és testvére Miksa a Szűz Mária tiszteletére szentelt nemzetségi monostoruknak adományozták Szigliget fele részét, az ott élő mészégetőkkel és kőfejtőkkel együtt.

Azonban Szigligetet nem említik többé az almádi monostor birtokaként. Az 1121-ben említett „Szigliget” az Atyusz nemzetségé, a másik terület „sziget” a század elejétől 1233-ig IV. Atyusznak, az előbb említett oklevélben szereplő Miska dédunokájának magánbirtoka volt, amit talán a birtokok felülvizsgálata során vett vissza a király. Ebből az látszik, hogy a területet az Atyusz nemzetség birtokolta, de IV. Béla királynak egy 1258-as oklevele arról számol be, hogy a Pók nembeli Móricnak is volt Szigligeten birtoka, ami Ventei Bálint özvegye révén került a tulajdonába, ugyanis az asszonynak nem lévén saját fia adoptálta Móricot, és királyi engedéllyel ráhagyta a földet. Az özvegy első férje minden bizonnyal Atyusz nembeli István lehetett, aki valamikor az 1250-es években halhatott meg. Amennyiben az Atyusz nemzetségnek sikerült visszaszereznie az almádi monostortól az 1121-ben adományozott fél birtokot, akkor a két Szigliget azonos, hiszen akkor a terület birtokosztály révén László őseié lett, s így módjában állt feleségére hagyni a birtokrészt.⁸⁴ Mészáros Orsolya még egy említést talált, ami egyértelműen bizonyítja, hogy Pók nembeli Móric tudatosan törekedett arra, hogy birtokai legyenek a térségben. Egy 1259-es oklevél beszámol róla, hogy IV. Béla Balog Miklós asztalnokmestert bízta meg Zala megyében az udvarnokok jogtalanul elfoglalt földjeinek visszavételével. A tapolcai udvarnokok beperelték a kiküldött bírót a Pók nembeli Móricot, egy bizonyos Zegligeth föld és liget miatt. A birtokper hosszan, jóformán a tatárjárás óta zajlott. Balog Miklós végül az udvarnokoknak ítélte a földet, ami lakatlan volt, így hospesek települtek rá. Évekkel később Móric pert indított régi jogaira hivatkozva. A király, valamint István stájer herceg vizsgálata alapján meg is kapta a földet és a ligetet régi határai alatt. A terület határos volt a korábban az özvegytől szerzett

magason lakókból tevődhetek össze. Szigligeten valószínűleg már folyt kőitermelés, erre mutat Atyusz 1121-es oklevele, melynek tanúsága szerint az almádi monostornak adta Zeglegeth prédiu felét, a rajta élő népeket pedig kötelezte, hogy részt vegyenek a monostor építésében. Az itteni népek tehát értettek a kőfejtéshez és a kőfaragáshoz, s ha 1260-ban már nem is éltek itt, kőfejtésre alkalmas hegyek, vagy bányák lehettek itt. MÉSZÁROS Orsolya: *Szigliget várának története*. In.: *Fons XII*. (2005) 3. szám (a továbbiakban MÉSZÁROS 2005) 314–315. o.

81 PRT II. 39. oklevél

82 VERESS 1996, 38. o.

83 MÉSZÁROS 2005, 303. o.

84 GERE 2003, 6–7. o.

területtel, de már a tatárjárás előtt lehetett itt a Pókoknak valami birtoka, amire az udvarnokok földjének megszerzésénél hivatkozott.⁸⁵

A szigligeti birtokviszonyok tanulmányozása révén nem sikerült pontosan behatárolni, hol építkezett Favus. Mivel azonban IV. Béla olyan területet adományozott, amely vár építésére alkalmas, a földrajzi viszonyok vizsgálata során a két vár nagyságából kiindulva a Várhegy csúcsán álló jobban megfelel a király elvárásainak. Ezt támasztották alá az 1965–66-ban a Várhegyen, a felsővárban folytatott korlátozott méretű régészeti ásatások Árpád-kori leletei is.⁸⁶ Ezt a feltárást Kozák Károly végezte, s ez alapján szerinte a jelenlegi vár építéstörténetét négy nagy korszakra osztható: az első 1260–62 között zajlott, és ekkor épült fel a két torony közé fogott épület és az ehhez kapcsolódó kápolna, ezt bővítették a 14. század elején a Móriczhidaiak, majd a 15. század második felében az Ujlakiak, a harmadik nagyszabású építkezés Martonfalvy Imre nevéhez fűződik. Az utolsó jelentős építkezés pedig 1638-ban fejeződött be.⁸⁷ Szerinte tehát, a felsővár két építési periódusban nyerte el mostani formáját; az első szakaszban csak a végén két toronnyal megerősített „palota” épült fel, valamint ezzel egyidőben, vagy csak kicsivel később a „kápolna”. Ez méreteivel beleillik a 13. századi kis alapterületű várak sorába. A második szakaszban, valamikor a 14. század közepén, amikor végleg a Pók nembeliek mórchidai ágához került, jelentősen bővítették. Ekkor építették a kápolna köré a várfalat, melyet északi irányban nagymértékben meghosszabbítottak, közepén toronnyal, valamint északnyugati végén kaputoronnyal erősítve belsőtornyos várrá alakították. A vár udvarán levő vízgyűjtőt is ekkor, vagy valamivel később építették.⁸⁸ Gere László az újabb kutatások fényében úgy gondolja, hogy az egész felsővár a 13. században épült, vagyis valószínűleg Favus apát építtette. Ezek alapján megállapítható a szigligeti vár alapterülete: 75×20 méter, ami szokatlanul nagynak számít a 13. század váraihoz képest, amelyek általános jellemzője a kis alapterület. A környékbeli várak a 15–16. századi teljes kiépülésüket követően sem lettek ennél sokkal nagyobbak.⁸⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy IV. Béla miért egy bencés apátra bízta a vár építését. Kozák Károly úgy véli, IV. Béla a bencések kérésére adományozta nekik a birtokot, jól lehet Szigliget közelében csak Hegymagas-Apátin volt egy kisebb birtok, sőt a környező mocsaras területek nem is voltak művelhetőek. A várat azért építették, hogy – Pannónhalmához hasonlóan – itt is sikeresen vehessék fel a harcot támadás esetén, és a környékbeli lakosság számára legyen hova menekülni. Ezen kívül hangsúlyos volt a Dunántúlon szétszórtan fekvő pannónhalmi, tihanyi, zalavári, somogyvári és almádi bencés apátságok nagy kiterjedésű birtokai közti kapcsolat szempontjából is.⁹⁰ A vár megléte biztosította a fontos útvonalat és a balatoni átkelőhelyet, Révhelyt Somogyvár irányában.⁹¹ Mészáros Orsolya is vizsgálta a vár refugium szerepét, szerinte ezt a vár

85 MÉSZÁROS 2005.

86 GERE 2003, 6–7. o.

87 KOZÁK Károly: *Szigliget*. In: GERŐ László (főszerk.): *Várpítézetünk* Műszaki Kiadó, Budapest 1975. (a továbbiakban KOZÁK 1975.) 276. o.

88 KOZÁK Károly: *A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása*. In: *Magyar Műemlékvédelem*. Budapest, 1967–68. 239–240. o.

89 GERE 2003, 11–14. o.

90 KOZÁK 1960, 29–30. o.

91 KOZÁK 1975, 271. o.

földrajzi helyzete indokolná, hisz a Tapolcai-medencében vizenyős, mocsaras területeket találunk, melyekből tényleg szigetként emelkedtek ki a szigligeti hegyek, tehát nehezen megközelíthetőek, bár szerinte kétséges, hogy egy ilyen rövid idő alatt felépített vár képes-e nagy tömegeket befogadni. Lábjegyzetben megjegyzi, hogy feltételezhető, hogy Kozák Károly elmélete túlhaladott, de ez csak a felsővár kutatási eredményeinek vizsgálatakor válik egyértelművé.⁹² Mint a fentiekből kitűnik, Szigliget jóval nagyobb volt, mint Kozák Károly feltételezte, tehát alkalmas lehetett nagyobb tömegek befogadására. A refugium szerepet IV. Béla is hangsúlyozta az oklevélben, illetve nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a tatár fenyegetés reális veszély, hisz 1259-ben a keleti határok felől tatár mozgolódásról érkeztek hírek. A tatár seregek meghódították a nyugati orosz fejedelemségeket, majd a lengyel területek ellen fordultak, és Krakkó területét kegyetlenül feldúlták. Bár a magyar követek hírül hozták, hogy a tatároknak nem áll szándékában Magyarország ellen vonulni, IV. Béla mégsem hagyhatta figyelmen kívül a fenyegetést.⁹³ Szigliget, mint helyszín szerintem azért érdekes, mert az apátságnak voltak földjei a Balaton körül, de Szigliget közelében csak Hegymagason és Kapolcson, míg a déli parton jelentős területekkel rendelkezett, emiatt talán logikusabb lett volna itt várat építeni a birtokok védelmében. Az, hogy Favus apát épített várat az önmagában nem feltétlenül meglepő, hiszen ne felejtjük el, hogy Pannonhalmi sikeresen állt ellen a tatár támadásnak,⁹⁴ illetve más egyházi személyek is részt vettek a várépítésben. A környéken például Tátika várának építését, amit Tátika nembeli Tádé kezdett el, Zlaudus veszprémi püspök fejezte be, halála után pedig a veszprémi püspökségre szállt. A püspökség tartotta fenn és látta el megfelelő véderővel 1342-ig.⁹⁵

Az apátság ráadásul megfelelő anyagi eszközökkel rendelkezett, amit a király külön ki is hangsúlyozott az oklevélben. Mészáros Orsolya hasonló megállapításra jutott, mikor azt vizsgálta, hogy miért nem az itt birtokokkal rendelkező magánosokat, a Pók nembelieket, vagy az Atyuszokat bízta meg a király a várépítéssel. Hiszen ők is rendelkezhetek a megfelelő anyagi forrásokkal; Hegyes várát például valószínűleg az Atyusz nemzetség építtette, Pók nembeli Móríc pedig 1241–1251 között Móríchidán építtetett nemzetségi monostort. Szerinte a két nemzetség közül az utóbbi lett volna esélyesebb, mert az Atyusz nemzetség már ekkor hanyatlóban volt. Ugyanakkor a király talán nem tartotta elég nagynak és hatalmasnak Mórícot, hogy az építés költségeit elő tudja teremteni, szemben a pannonthalmi apáttal, akinek gazdagságát az adománylevélben is hangsúlyozta. A vár később Pók nembeli Mórícé lett, és a szerző szerint nem kizárt, hogy a király eredetileg is neki szánta Szigligetet.⁹⁶

92 MÉSZÁROS 2005, 313. o.

93 KRISTÓ Gyula: *Az Aranybullák százada*. Kossuth Kiadó, Budapest 1998, 113. o.

94 Csóka J. Lajos szerint Uros apát erősítette az apátságot a 13. század első évtizedeiben. A monostort falak vették körül, azokat bástyák védték, illetve észak és kelet felől tornyok. A bazilika északi mellékhajója fölött épített „gyilokfolyosó” keskeny lőrési ma is láthatók. A külső várfalon belül volt egy másik fal, mely a várudvart alsó és felső részre bontja. Az alsó udvarban a műhelyek, a gazdasági épületek és a raktárak helyezkedtek el, a belsőben állhatott az apát háza, a vendégek fogadója, az ispotály, a konyha, a sütőde és a fürdő. (CSÓKA 1970, 391–392. o.) Ezzel szemben Sörös Pongrácz úgy gondolta, hogy Favus apát nevéhez fűződhetett a szigligeti vár felépítése mellett az apátság erősítése is (PRT II. 205), de véleményem szerint is inkább Uros végeztette el a munkálatokat a tatárjárás miatt.

95 VERESS 1996, 35. o.

96 MÉSZÁROS 2005 313–314. o.

Véleményem szerint a vár sorsában szerepet játszhatott IV. Béla és István herceg viszálya is. Nem tudjuk, mi vezetett a király és idősebb fia kapcsolatának megromlásához. IV. Béla ugyan 1245-ben megkoronázta és egész Szlavónia hercegévé tette elsőszülöttjét, de tényleges hatalomhoz csak 1257-ben jutott, amikor Erdély élére került, amit 1258-ig kormányzott, amikor apja az 1254-ben megszerzett stájer területek élére állította. IV. Béla viszont vereséget szenvedett a lázongó stájerokat támogató II. Ottokár cseh királlyal szemben, s így kénytelen volt lemondani ezekről a területeiről. István 1260 közepén visszakapta Erdélyt, ami összefüggésbe hozható a tatár támadással, de ugyanakkor öccse, Béla herceg megkapta Szlavóniát és a vele együtt kormányzott Horvátországot is, ami korábban számos esetben a trónörökös területe volt. Istvánt hívei figyelmeztethették erre. A nézeteltérés oka lehetett a IV. Béla hadvezetési hibája miatt elvesztett stájerországi terület is. Bár nem kizárható, hogy a király a tatár fenyegetés hatására küldte fiát, Istvánt az erdélyi területek élére, hisz gyakorlott hadvezér volt.⁹⁷

Érdekes, hogy azt a területet, ahol a vár épült, 1259-ben István herceg megkapta apjától, de egy évvel később Favusé lett. IV. Béla oklevelében István herceget nevezi meg adományozóként, de a birtok átadásáról István is állított ki oklevelet, akkor még stájer herceggént, illetve még ebben az évben adományozta az apátságnak a porvai Szent Imre kápolnát,⁹⁸ talán a támogatás megnyerése végett. A sors ironiája, hogy a vár későbbi ura Pók nembeli Móric lett, akinek István, szintén stájer herceggént, illetve ekkor még környékbeli birtokosként tartott vizsgálata alapján odaítélte a volt udvarnoki földet, amiről már fentebb szó esett. Elképzelhető, hogy mindez kapcsolatban volt az-
zal, hogy a király és fia között 1262-ben fegyveres konfliktus tört ki, és IV. Béla olyan emberére akarta bízni a várat, aki jártas a hadi dolgokban. Pók nembeli Móric a muhi csatában megmentette az életét az őt leszúrni készülő tatártól, ettől fogva a király kedvelt embere lett, megkapta például a füleki uradalmat, a várral együtt. Bár lehet, hogy Favus is részt vett a tatárok elleni harcban, felépített egy, sőt talán két várat is, de Móric rendelkezett birtokokkal a környéken, míg az apátságnak csak Hegymagason és Kapolcson voltak birtokai, és az apát elsődleges feladata a monostor irányítása volt, és Favus jobbára ott is tartózkodott. Mészáros Orsolya szerint a vár politikai-hatalmi szerepe miatt volt fontos Béla királynak, ezért vette vissza.⁹⁹

Bármi volt is az oka, István herceg neheztelt az apátságra. IV. László 1273. június 28-ai oklevelében azt írta, hogy számtalan rosszakarónak hamis vádaskodása miatt István király egy ideig nem volt barátja az apátságnak, elvette Derbétét és más birtokokat is.¹⁰⁰ Bak falut, amit a monostor IV. Bélától kapott a szigligeti várért cserébe, valószínűleg szintén V. István foglalta el, nem is került már vissza az apátság birtokába.¹⁰¹

A vár felépítésének költségeiről nincsenek adataink, mint ahogy arról sem, hogy Szigliget birtok mekkora értéket képviselt, és mekkora volt a kiterjedése. Mészáros Orsolya szerint a cserébe adott három birtok értékével lehetett egyenértékű. Bak föld (Bok) a

97 ZSOLDOS Attila: Családi ügy IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években Budapest 2007, 13–17. o.

98 PRT II. 40. és 41. oklevél

99 MÉSZÁROS 2002, 303, 312. o.

100 PRT II. 149. o.

101 PRT II. 158. o.

mai Bak falu, Zalaegerszegtől délre található. Derbete korábban a nyitrai várhoz tartozott, a határjárás alapján a Trebete (Trebaticae) településsel azonos.¹⁰² A harmadik terület egy Alma nevű birtok, amit talán Alma-mellékkel lehet azonosítani, Nyirakol és Füzvölgy között terült el, később nem kerül elő forrásokban, valószínűleg az apátság Szentlászló nevű birtokához csatolták, mint tartozékot.¹⁰³ Véleményem szerint a cserébe kapott három birtok nem fedezte az építés költségeit, hisz Alma és Bak nem voltak nagy földek, az utóbbit V. István el is vette az apátságtól, Derbete határjárása alapján nagyobb területnek tűnik. A vár felépítéséhez tehát leginkább saját erejére kellett támaszkodnia az apátságnak. Mindez a pannonhalmi monostor gazdagságát mutatja.

Összességében Szigliget felépítése egyrészt Pannonhalma anyagi erejét, illetve hatalmi státuszát jeleníti meg, másrészt rámutat, hogy az apátság aktív szerepet vállalt a tatárok elleni védekezésben, valamint a lakosság védelmében, illetve talán IV. Béla és István hatalmi harcában is.

Jelentős különbség van Pannonhalma és más monostorok apátjai között, nem csak gazdagságával tűnt ki az apátságok közül, hanem jogi helyzetével is. Favus apát 1257-ben újra megerősítette a királlyal a monostor jogait és kiváltságait, és törvénykezési kiváltságait.¹⁰⁴ Egyházi jogi helyzete is eltérő volt, 1102 és 1189 között számos kiváltságot kapott a pápától.

Favus apátsága idején többször szerepelt a pápai bullákban a *nullo medio* formula, vagyis az apátság közvetlenül az Apostoli Szentszék alá tartozott.¹⁰⁵ Először IV. Ince pápa 1252. december 19-én kelt oklevelében találkozunk a formulával, ez volt az első alkalom, amikor a címzésben használták.¹⁰⁶ IV. Sándor három oklevelében is szerepelt: 1256. október 8-án kelt búcsúengedélyében,¹⁰⁷ illetve a két, 1256. október 10-én kelt bullájában, melyekben egyrészt fölhatalmazást adott a monostorban szükséges felmentésekre, másrészt megbízta Favus apátot a rendi reformokkal.¹⁰⁸

IV. Orbán pápa 1261. október 5-i keltezéssel három parancslevelet adott ki a fent említett somogyi tizedperek kapcsán. A *nullo medio* formulát ezen oklevelek elbeszélő részében találjuk.¹⁰⁹ Nem található meg a formula sem IV. Ince Báncsa Istvánnal kapcsolatos 1254-es megbízásában,¹¹⁰ sem pedig IV. Orbán pápa 1264-es oklevelében, melyben Favust bízta meg a győri püspökség és a soproni esperesség ügyében hozott ítélet végrehajtásával.¹¹¹

A konventnek joga volt a szabad apátválasztására, ahogy azt Favus apát megerősítése kapcsán láthattuk, illetve ítélezhetett szerzetesek felett, ahogy azt a rendbontók kiközösítésének ügyében tette. 1102. december 18-án kelt bullájában II. Pascal pápa meghagyta, hogy egyetlen püspöknek sem szabad az apátot vagy a szerzeteseket

102 PRT II148–149 o.

103 PRT II. 172. o., illetve 53, 54. oklevél

104 PRT II. 29. oklevél

105 KISS 2006. 112. o

106 KISS 2006. 87. o. és PRT II. 18. oklevél

107 PRT II 26. oklevél

108 PRT II. 27. és 28. oklevél

109 KISS 2006, 87. o.

110 WENZEL Gusztáv: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (továbbiakban WENZEL 2005) II/164. In.: *Magyarország középkori digitális okmánytára* Arcanum 2005

111 THEINER 258. o. CCCCLXXIV. oklevél

zsinatra hívnia, megjelenésre köteleznie,¹¹² az apátságnak tehát nem volt kötelező részt venni a zsinatokon, ez azonban nem azt jelentette, hogy nem voltak jelen. Péterffy Károly például az 1252-es esztergomi zsinat – ami egyébként kifejezetten a zalavári apátság ügyében gyűlt össze – résztvevői között szerepelteti Favus apátot, annak ellenére, hogy sajnos nem tudjuk, hogy mely monostorok vezetői voltak jelen.¹¹³ Az apát ottléte azért is kérdéses lenne, mert csak 1252. december 19-én erősítette meg a pápa a pannonthalmi apáti kinevezését. 1256-ban viszont már biztosan ott volt a nemzeti zsinaton, mert az apátok aláírásai közt az övé szerepelt az első helyen.¹¹⁴

Pannonhalmi kiemelt szerepét mutatja, hogy az 1263. áprilisában tartott zsinaton az apátok közül csak Favus nyert bebocsátást arra a titkos tanácskozásra, amire Angelus pápai követ hívta össze a püspököket. Mivel a püspökök előzetesen kimondták, hogy a szűkebb körű tanácsban csak a nagyobb praelatusok vehetnek részt, kijelenthetjük, hogy a pannonthalmi apát már ekkor a nagyobb praelatusok közé tartozott.¹¹⁵

IV. Orbán pápa azzal a megbízással küldte Magyarországra káplánját, hogy tárgyalja meg a magyar főpapokkal egy esetleges Bizánc elleni fellépés lehetőségét, és a tatár kérdést. Az országos zsinatra Budán került sor, jelen volt Amádé győri, Lampert egri, Fülöp váci, Pál veszprémi, Vince nyitrai püspök, valamint a pannonthalmi, a pécsváradi, a szekszárdi és a somogyvári apát, egyéb apátok, prépostok, főesperesek és plébániaegyházi papok is. A pécsi, a szerémi, az erdélyi püspököt és a kalocsai érseket prokuratorok képviselték. A gyűlésen a fő témák mellett Fülöp esztergomi érsek¹¹⁶ és Jób pécsi püspök¹¹⁷ viszályát¹¹⁸ is rendezték.¹¹⁹

Ezekből is látszik, hogy a pannonthalmi apátság vezetőjét a 13. században a szorosán vett főpapi kar tagjai közé számították. Ez már korábban is így volt, hiszen Uros apátot meghívták a IV. Lateráni Zsinatra, amit ugyan egyéni érdemeinek és nagyságának is betudhatnánk, de Salamon apát is meghívást kapott a Lyoni Zsinatra, így ez valószínűleg inkább a monostor kiemelt szerepére utal.

IV. Sándor pápa 1256. október 8-án búcsúengedélyt adott az apátságnak. Mindazoknak, akik kellő bűnbánat és gyónás után a szentmártoni templomot Szent Márton napján, vagy a templom avatásának ünnepén, vagy ezek nyolcadán meglátogatták, egy évi és negyvennapos búcsút engedélyezett. Ez az engedély a hívek buzgóságának fenntartá-

112 KISS 2006, 69. o.

113 KISS 2006, 72–73. o.

114 PRT II. 45. o., illetve *Névtár* XXXVIII. o.

115 PRT II. 45. és 75–76. o., illetve *Névtár* XXXVIII. o.

116 Türje nembeli Szentgróti Fülöp, 1262. január 11. és 1272. december 18. között esztergomi érsek

117 Zách nembeli Jób 1252 és 1280 közt volt pécsi püspök. Világias felfogású főpap, összetűzésbe került a káptalannal, a pozsegi préposttal és az esztergomi érsekkel is. Életmódja miatt a pápa vizsgálatot rendelt el ellene. Részt vett kora politikai harcaiban. 1278-ban királyi kancellár és baranyai megyéspápa lett. (SÜMEGI József (szerk.): *A Pécsi Egyházmegye ezer éve*. Pécs, 2008, 36. o.)

118 Az érsek pallium viselési jogát hangoztatja a pécsi püspökkel szemben, azonban a távollévő püspökök megbízottai ezen nem vettek részt, és a pécsi püspök, Jób követői felháborodtak ezen, mert szerintük a pécsi püspöknek, ha nem is érsek, de érseki joga és palliuma van. Fülöp azonnal tiltakozott azon jogtalanság ellen, amellyel suffraganeusa hosszabb ideje sérti őt és az esztergomi egyházat, amely neki ura és mestere. (BEKE Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, (a továbbiakban BEKE 2003), 119. o.)

119 KISS 2006, 73. o. A szerző Pál pannonthalmi apátot írt, de 1265-ig még biztosan Favus állt a pannonthalmi apátság élén.

sát szolgálhatta, hiszen az apátság 1247. január 8-án IV. Ince pápától már kapott búcsú-engedélyt Szent Márton napjára és a szentelés ünnepére, amit 1251. július 27-én kiadott bullájával a pápa további biztosítékokkal látott el. Sándor pápa engedélye jelentősen bővítette az eddigi búcsút, hisz a negyven nap helyett egy év negyven napot engedélyezett, és a két ünnepnap nyolcadára terjesztette ki a terminust.¹²⁰ Mindez valószínűleg jelentős bevételi forrást jelenthetett az apátság számára.

Favus apát sokoldalúságát mutatja, hogy a reformok, a birtokügyek rendezése és Szigliget felépítése mellett még maradt ideje, hogy különféle királyi és pápai megbízásokban eljárjon. Azt gondolnánk, hogy a szerzetesi közösségek a helyhez kötöttség (stabilitas loci) miatt egész életüket a monostor falai között élték le, ahogy a Regula megköveteli. A 13. században részint a meginduló hiteleshelyi tevékenység, részint a királyi és a pápai megbízások miatt ez korántsem volt így.

Az első pápai megbízását még elődjétől örökölte, ugyanis IV. Ince 1252. november 13-án Salamon apátot bízta meg, hogy a praenestei püspökké és bíborossá választott Báncsa nembeli István¹²¹ ügyében eljárjon. A pápa Magyarország első bíborosa számára élethosszig biztosította az esztergomi érsekség 13 tizedkörzetéből, a csallóközi, másképpen a kisebb pozsonyi köz jövedelmét. A pápa a pannonthalmi és a pilisi ciszterci apátot bízta meg, hogy a rendeletnek érvényt szerezzen, de Salamon halála miatt ez már Favusra maradt.¹²²

Báncsa István röviddel Rómába érkezése után kieszközölte IV. Ince pápánál, hogy hagyja üresedésben az esztergomi érseki széket, és adja neki adminisztrátorságát – „in spiritualibus et temporalibus”- jövedelmeivel együtt. 1253 elején a kúriában tartózkodott és bekapcsolódott annak munkájába, azonban néhány hónapos távollét után véglegesen vissza akart térni Esztergomba. Döntésének háttere ismeretlen, saját maga az éghajlati okokat és közelebről nem részletezett nehézségeket említett, amelyek talán anyagi természetűek is lehetek. Formailag ugyanis püspöksége előkelő helyet biztosított számára a kollégiumban, de a megfelelő tekintély kivívásához költséges kíséretet kellett maga köré szerveznie. Báncsa István sem családi vagyonra és összeköttetésekre, sem pedig a magyar uralkodó támogatására nem számíthatott, a köztük lévő ellentétek miatt. Az anyagi okokat valószínűsíti Salamon, illetve Favus 1252. november 13-ai megbízása is. A bíborosnak 1253 júniusában sikerült elérnie a pápánál, hogy visszatérhessen Esztergomba. IV. Ince tisztában volt a visszatérés várható nehézségeivel, ezért november elejéig fenntartotta számára a praenestei püspökséget. 1253-ban

120 PRT II. 82–83. o., illetve *Névtár* XXXVIII. o.

121 Néhányan Vancsainak írják, valószínűleg Fejér György rossz átírata miatt, ugyanis Wanchaként olvasta azt, ami eredetileg Bancha alakban szerepelt. Karácsonyi szerint Báncsa, amit az is alátámaszt, hogy az ősi birtokot is így nevezik. 1205 körül született, 1238-ban IV. Béla kancellárja és báncsi prépost, 1240-ben titeli prépostként szerepel, 1241-ben már Vác püspöke. 1242. májusától töltötte be az esztergomi érseki széket, 1251-ben vagy 1252-ben IV. Ince pápa első magyarországi főpapként praenestei püspökké és bíborossá nevezte ki. Báncsa István kinevezésének időpontja ismeretlen, csak azt tudjuk, hogy 1252. késő őszén érkezett Rómába, és bíborosi kinevezése kapcsán lemondott az esztergomi érseki székről. Ezek után az esztergomi káptalan a király jelöltjét, Benedek kalocsai érseket választotta meg esztergomi érsekké. A választáson maga István is részt vett, és utódját pápai felhatalmazása szerint meg is erősítette. Részletesebben lásd ALMÁSI Tibor – KOSZTA László: *Báncsa István bíboros*. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historia*. Különszám Szeged, 1991. (a továbbiakban ALMÁSI – KOSZTA 1991) és BEKE 2003

122 PRT II. 44. o.

tehát visszatért magyar földre, mint „legatus de latere”, de senki nem ismerte el. A király határozottan kitartott Benedek megválasztása mellett, különösen azért, mert a „legatus de latere” kinevezése által érseki hatalmat meghaladó lehetőséggel rendelkezett volna az egyházi joghatóság terén. IV Béla 1253 őszén újabb levélben kérte a pápát Benedek megerősítésére. Istvánnak tehát be kellett látnia, hogy nincs lehetősége az esztergomi érsekség visszaszerzésére, s így vissza kell térnie Rómába. IV. Ince IV. Béla király egyre határozottabb kérésének engedve 1254 februárjában áthelyezte Esztergomba Benedek kalocsai érseket. Báncsa Istvánnal 1254 májusától újra, mint praenestei püspökkel találkozunk.¹²³

Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a pápa 1254. április 1-jén megbízta a pannonthalmi és a zirci apátot, hogy közöljék Benedek esztergomi érsekkel, hogy évente 300 finom és tiszta súlyú ezüst márkát köteles lefizetni Velencében Mindenszentek napján elődjének. A két apátnak kellett ellenőriznie, hogy a pénz rendben megérkezzen. A cél elérésének érdekében akár súlyos egyházi büntetésekkel is kényszeríthették az esztergomi érseket.¹²⁴

1256-ban IV. Sándor pápa Favust bízta meg a rend magyarországi reformjával, amit a korábbiakban már említettem. IV. Orbán pápa 1264-ben őt jelölte ki, hogy a győri püspökség és a soproni esperesség ügyében Báncsa István által hozott ítélet végrehajtására,¹²⁵ még ugyanebben az évben őt küldte a boszniai püspökség¹²⁶ kalocsai érsekség alá tartozásának vizsgálatára.¹²⁷ IV. Béla ugyanis Rómához fordult, hogy az eretnokség terjedése miatt a püspökséget a kalocsai érsekség joghatósága alá kívánja helyeztetni. IV. Ince pápa 1246. július 20-án többek közt Salamon pannonthalmi apátot bízta meg, hogy a kérdést tanulmányozza, és tapasztalatairól számoljon be a Szentszéknek.¹²⁸ 1247-ben a terület a kalocsai érsek joghatósága alá került. 1250-től azonban a tatárjárás miatt legyengült Magyarország nem tudta az egyre terjedő eretnokség ellen megvédeni. A püspökök a Kálmán hercegtől kapott Valkó megyei Diákóváron székeltek, továbbra is fenntartva jogukat a püspökségre, mivel jogaikat a boszniai területen nem gyakorolhatták, hatalmuk fokozatosan szorult vissza a Bosznia mellett birtokolt dél-magyarországi területekre.¹²⁹ Talán azért esett a választás Favus és Salamon apáttokra, mert mindketten Pécs vármegye területéről származtak, így rendelkeztek helyismerettel.

123 ALMÁSI – KOSZTA 1991, 13–14. o. ill. BEKE 2003, 106–111. o.

124 PRT II. 44. o.

125 WENZEL 2005, III/51.

126 A püspökséget a 11. században említik először forrásaink, ekkor a spalatói, és az antivari érsekség vonatkozott rajta, hogy kinek a joghatósága alá tartozik. A tizenkettedik század második felében a boszniai püspök a raguzai érsek suffraganeusa. 1191-ben a spalatói, 1195-ben már a raguzai érseknek volt alávetve a terület. A 13. század elején a bogumilizmus kezdett egyre jobban elterjedni. 1221-ben még valószínűleg a raguzai érsek felügyelete alatt volt, de IX. Gergely pápa 1234-ben Johannes Wildeshausen (Teutonicus) domonkos szerzetesét nevezte ki a tartomány püspökének, kivette a raguzai püspökség joghatósága alól és közvetlenül Rómának vetette alá. Wildeshausen azonban már 1235-ben kérte felmentését, helyére Pósa magyar domonkos szerzetes került (1239–1269). (ROKAY Péter: *Boszniai püspökség*. In.: Kristó Gyula (Főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*: 9–14. század Akadémiai. Kiadó, Budapest., 1994. (a továbbiakban ROKAY) 124. o)

127 PRT II. 44. o., illetve *Névtár* XXXVIII–XXXIX. o.

128 PRT II. 42. o.

129 ROKAY 124–125. o.

Mindemellett királyi megbízásokat és hiteleshelyi feladatokat is láttak el az apátságban. Erdélyi László és Sörös Pongrácz véleménye szerint már a 13. század elején megkezdődött a hiteleshelyi oklevéladás Pannonhalmán. Az újabb kutatások viszont ezt későbbre datálják, szerintük a hiteleshelyi gyakorlat, más konventekhez hasonlóan, az oklevél adástól függetlenül alakult ki alkalmi felkérésekre, mint például az 1244-es oklevél esetében,¹³⁰ s csak később kapcsolódott össze az írásba foglalás igényével. Szovák Kornél nem tartja kizártnak, hogy az oklevélírás megindítása Favus apát kormányzati idejéhez köthető, mivel az első kiadványról szóló említés évszáma majdnem egybeesik a pécsváradi apát pannonhalmi apáttá történt megválasztásával.¹³¹ Szerintem is Favushoz köthető az oklevéladás kezdete, szerepét az is alátámaszthatja, hogy az ő idejéből hat oklevelet ismerünk, a 13. századból pedig ezen kívül még hatot.

Szovák Kornél egy 1253-as oklevelet tekint már kétségtől konventi oklevélnek, amivel a hántai káptalan chirographumában találkozunk. Hab comes özvegye Pázmánd (Paznan) földjét, melyet Vigmáni Andrástól és ennek fiától, Miklóstól kapott hozományként, illetve Pázmánd-Sokorón (Poznan Sukuro) lévő négy szőlőjét, szolgálkkal, szabadosokkal és szolgálókkal először lányára, Rózára hagyta. Róza asszony azonban halálos ágyán pannonhalmi szerzetesek jelenlétében visszaadta anyjának, aki a pannonhalmi apátságnak adományozta, azzal a feltétellel, hogy a haszonélvezeti jog holtáig az övé marad.¹³²

Szovák Kornél szerint ez esetben az összes kritériumnak megfelelő hiteleshelyi oklevelet bocsátott ki a pannonhalmi konvent, ami azonban az idők során elkallódott. A keletkezési ideje bizonytalan, de a későbbi eljárásokra is jellemző módon több szerzetest küldtek ki a végrendelet meghallgatására, akiknek jelentése alapján írhatták meg az említésből ismert oklevelet, amely az anyától kapott birtok visszaadásán túl más tényeket is tartalmazhatott.

A következő oklevél többszörös átiratban maradt ránk; Zsigmond király 1429. november 3-i oklevele őrizte meg számunkra IV. Béla 1254. június 4-én kiadott oklevelét, amiben a jelentés olvasható.¹³³ Dreska Gábor ezt a szöveget is szerepelteti oklevéltárában, de Szovák Kornél szerint az úgy kapcsán nem tudni biztosan, hogy ki foglalta írásba a jelentést, valószínűsíti, hogy a pannonhalmi konvent. Ez volt az első olyan eset, amikor peres ügyben a monostor kiküldöttje végzett közhitelű tanúskodást.¹³⁴ IV. Béla színe előtt megjelentek egyrésztől Sopron város bírái, esküdtjei és lakói, valamint Amádé győri püspök a másik részről, hogy a vulgárisan Ferthew-nek (Fertő), illetve

130 Az 1244-es peres ügy poroszlója a győri káptalan, valamint a pannonhalmi apát és konvent embere kíséretében jelent meg, hogy tanúskodjanak a peresztesek birtokainak a nádor ítélete szerinti eladásánál. Itt a hiteleshelyi tevékenység egyik alapvető formájával találkozunk. A pannonhalmi konvent emberei valószínűleg a nádor szóbeli vagy írásbeli megkeresésére közhitelű tanúként igazolta, hogy a szomszédok és a rokonok lemondanak elővételi jogukról. Szovák Kornél szerint az 1244-es oklevelet bizonynyal nem a konvent állította ki

131 SZOVÁK Kornél: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenységének kezdetei (1244–1387)*. In: TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996*. Pannonhalma 1996. (a továbbiakban SZOVÁK 1996) 429. o.

132 PRT II. 118. o. és 19. oklevél

133 DRESKA Gábor: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae* (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai) Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007. (a továbbiakban DRESKA 2007) 22. o.

134 SZOVÁK Kornél: *Kormányzat és hiteleshely*. In.: CSUKOVITS Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár Budapest, 1998. (a továbbiakban SZOVÁK 1998.) 229. o.

Rakusnak is mondott kikötőről, illetve ennek vámjáról döntsének. A Sopron és Rákos közötti határok megjárásához a pannonthalmi apát és konventje bizonyossága mellett Ols nembeli Herbaldot küldték ki.¹³⁵ A kikötő vámját a győri főpapnak ítélték.¹³⁶

Az oklevélben nem maradt fenn a parancslevél átirata, de a határjárás igen.¹³⁷ A corroboratio hiányában nem következtethetünk külső, formai sajátosságokra, a datatio hiánya miatt nem tudjuk az oklevél időrendi besorolását, csak annyit, hogy 1254. július

4-e előtt keletkezett. Az első teljes szövegében fennmaradt pannonthalmi hiteleshelyi kiadvány 1257-ből származik. A pannonthalmi konvent arról számol be, hogy előttük személyesen megjelent egyrésről Merse comes fia, Fábián, másik részről pedig a győri káptalan nevében Othmarus magister. Fábián bevallást tett arról, hogy szökött szolgáját Batsha (Bácsa) faluban találta meg, s ezért az országbíró előtt perbe fogta a faluból származó Mártont, és annak rokonait. A felek azonban egyezsége jutottak; a győri káptalan Besenyő fia Donért Márton és rokonai után négy márkát fizet Fábiánnak, olyan feltétek mellett, hogy ha bárki pert akarna indítani vagy a szóban forgó Don szabadságát kétségbe vonná, akkor Fábián köteles őt megvédeni. Fábián ezt ki is jelenti a konvent előtt.¹³⁸

Az oklevél szövegét egy hártýára írták, és az ábécé első három betűjével chirographálták, a felső részt a konvent hiteleshelyi levéltárában helyezték el, a másikat a corroboratio szerint a győri káptalannak engedték át. Az oklevél privilégialis formában íródott, erre mutat a többes szám első személyű személyes névmással bevezetett intitultatio (Nos, conventus sancti Martini de Sacro Monte Pannonie),¹³⁹ amit salutatioval kombinált általános inscriptio követ (omnibus Christi fidelibus salutem in Domino salvatore), majd a protocollumot promulgatio kapcsolja a narratiohoz (noverit iniversitas, quod). A szavatossági záradék után a pecsételésre vonatkozó hallgatag corroboratio és az annus gratiaevel megadott keltezés zárja. A corroboratióból kiderül, hogy a kiadványt a győri káptalan számára Fábián kérése szerint állították ki. Mint láthatjuk, az oklevelet szabályos hiteleshelyi formában adták ki, ami azt mutatja, hogy a konvent oklevélkiadásért felelős tagjai ismerték az oklevéladás sajátosságait. Szovák Kornél szerint ezt oklevélnyerőként sajátították el.

1258. május 27-én a konvent újabb oklevelet bocsátott ki. Királyi parancsra külső munka elvégzésére konventi tagot küldött ki a monostortól nyolc kilométerre levő Tarján faluba, ugyanis perpatvar támadt a bakonybéli apát ott lakó népei, valamint az ispáni és várnépek között. A küldött visszatérve a monostorba arról számolt be, hogy a felek a békekéség okán a per tárgyát képező földön úgy osztottak meg, hogy a várnépek

135 DRESKA 2007, 22. o.

136 SZOVÁK 1998. 229. o.

137 „primo inciperet a parte meridionali circa possessionem Pagya vocatam udwor- nicorum regalium in cacumine eiusdam per quatuor metaset descenderet in quedam puteum ramos siliceos continentem, a parte vero orientis in lacum Ferthew, abhinc tenderet versus occidentem per duas metas vie civitatis, ubi sunt arbores pree metis connexe, inde transiret per eundem montem et descenderetbper lapiendum Pontem Sasaag et iret usque ad metas Peresnye, adhinc regrederetur versus orientem metas Macha vel Maduscad viam magnam civitas, que descendit in possessionem Megyes ibique terminatur. ” (DRESKA 2007, 22.. o.)

138 DRESKA 2007, 22–23. o.

139 SZOVÁK 1996, 439. ill. DRESKA 2007, 23. o.

átengedtek az apátnak száz hold földet, amiből 30 holdnyi trágyázott volt, míg a tarjáni halastó, legelő, kaszáló közös birtokban maradt.¹⁴⁰

A királyi parancs és a külső munka miatt formailag relatiót várnánk, de a megpecsételés és a diplomatikai szerkezet ismét privilégiális formára vall. A hártát a konvent hártaszalagon függő pecsétjével látták el, melyet ezúttal a corroboratio is megemlít. Az oklevél szerkezete eltér az előzőétől, mert általános inscriptióval kezdődik (Universis Christi fidelibus), ezt követi az intitutatio (conventus ecclesie Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie), melyhez salutatio (salutem in vero salutari) kapcsolódik. A promulgatio helyett időhatározói kötőszó köti a narratiót, a középső rész elmondja a királyi parancsot és a hiteles tanú kiküldését (testimonium), de a küldött nevével adós marad. A dispositio tartalmazza az egyezés pontos részleteit, illetve az elkülönített birtok határjárását, amihez valószínűleg a határjárás helyszínén készült feljegyzés szolgált alapul. A corroboratio a megerősítés módján túl megemlíti a felek oklevéladásra vonatkozó kérését, a datatio az annus Verbi incarnati megadása után a római naptár segítségével pontosan közli a dátumot. A szöveget végül az apát és három konventtag névsora zárja le.¹⁴¹

A következő hiteleshelyi okirat nem maradt fenn teljes szöveggel, csak kétszeres átiratban ismert, s az első átirás során valószínűleg meg is csonkult. Tartalmilag IV. Béla királyhoz intézett jelentés, ami 1263-ban keletkezett. Az oklevélben Favus apát egyes szám első személyben elmondja, hogy a király parancsa szerint személyesen ment ki a Pók nembeli Móric által alapított móríchidai premontrei monostor birtokaira.¹⁴²

A premontrei monostor Csorna filiája volt, első szerzetesei innen költöztek az apátságba, amit Pók nembeli Móric mester, Nyitra megye comese, a királyné udvarbírája, a későbbi tárnokmester alapított testvérével, Márkkal. Az egész Pók nemzetség számára már létrejött egy monostor Pókon, tehát feltételezhető, hogy ez csak a Móríchidai-ág számára létesült. Az adományokat 1251-ben foglalták írásba, az alapításra 1241 és 1251 között kerülhetett sor. Az apátságot bőségesen ellátták birtokokkal. „Móríchida földjén három, Pok földjén két ekealjnyi földet, Twl erdő középső részét” e három birtokot testvérével közösen adták, adott továbbá két malmot a Rábán és a híd vámját, a papai malom felét, a Thaplocha víz fölött, Theth falu földjét, Rabakez-ben egy Boywe nevű prédiomot, a Bard vízben halászati jogot, Kapi földet teljes egészében, a somogyi Chaba falu minden földjét. Ugyanitt és Barathiban több szőlőt, hasonlóképp hat szolgát és három harangozót. 1263-ban már mint tárnokmester kérte a királytól egyként a premontrei testvérekkel a Rába melletti premontrei monostor számára az 1251. évi adománylevél megerősítését, amely kérésnek a király eleget is tett.

Az apátság középkori történetéből még egy adat ismert, Móric 1265-ben a Ratolt nemből származó felesége végakarátát teljesíti, amennyiben a Dráva felett fekvő Szent György kikötő adóinak tizedét lelkének váltságára a Rábánál lévő Szent Jakab monostornak adományozta. („ut decimam partem tributi portus nostri de Sancto Georgio

140 SÖRÖS Pongrácz: *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548*. Stephaneum, Budapest, 1903, 57. o. és oklevél

141 F. abbate, Ch. Decano, G. [culstode, I celeraris (Dreska 23.), vagyis Favus apát, Kozma dékán, Guidó custos és János házgondnok

142 SZOVÁK 1996, 423–424. o.

super Dravam existentis pro remedio anime sue monasterio Sancti Jacobi de Raba donaremus.”)¹⁴³

Favus apát megállapította, hogy a monostor a jelentésben felsorolt, határokkal elkülönített ingatlanoknak ellentmondás nélkül a birtokában volt. Ezek a birtokok Mórichida, ahol a monostor található, Teth falu, Boyua falu, Kopuy falu és Chaba falu, amelyek Somogy megyében fekszenek.

Az eljárás formailag megfelelt a hiteleshelyek által folytatott gyakorlatnak: a király írásbeli parancsára megtörtént az eljárás, amelyről ugyancsak írásban tett tanúságot. Az intulációt szubjektív fogalmazás követte, ami arra vall, hogy személyes megbízásnak kell az esetet tekintenünk, Favus a király személyes delegáltjaként, mintegy királyi emberként (*homo regius*) járhatott el. A *relatio*t a intuláció követte, majd *salutatio*. A *narratio* és *dispositio* után a királyi átíró oklevél szavai állnak. A *corroboratio* hiányában nem következtethetünk külső, formai sajátosságokra, a *datatio* hiánya miatt nem tudjuk az oklevelet időrendi besorolását. Szovák Kornél szerint azonban nem kizárt, hogy az átírt jelentés eredetileg sem tartalmazta a hiányzó formulákat, de sokkal valószínűbb, hogy az első átírás során maradtak el.¹⁴⁴

A másik megbízás szintén 1263-as, amikor IV. Béla Favust küldte ki egy veszprémi várföld, Tótráda elsődleges vizsgálata ügyében. A királyt hűséges híve, Jakab azzal a kéréssel kereste fel, hogy szolgálataiért cserébe adjon neki egy bizonyos Tótrádanak nevezett veszprémi várföldet, ami Ábrahám fia Bankon veszprémi várjobbágy megüresedett birtoka.

A király, hogy megbizonyosodjon, hogy a föld valóban elhagyatott, kiküldte a panonhalmi apátot, aki egyértelműen a tudomására hozta, hogy a föld üres és lakóitól elhagyott, így a király teljesítette Jakab mester kérését.¹⁴⁵ Az oklevél nem nevezi néven

Favust, csak Szent Márton apátjának titulálja („*abbatem Sancti Martini*”).¹⁴⁶ Ez esetben az oklevél szövege nem tartalmazza a parancslevél átírását, sem pedig a határjárást, illetve a *corroboratio*t sem, így nem következtethetünk külső, formai sajátosságokra, valamint *datatio* hiányában nem ismert a kiállítás pontos dátuma sem.

Favus apát esetében még egy királyi megbízásról tudunk, a már korábban említett 1256-os bírói tevékenységéről, melynek kapcsán részt vett a jáki monostor felszentelésén. A per az Ols nemzetség tagjai és a vaskvári várnépek közt folyt. Egy Ol nevű földről a várnépek előkelői és a várjobbágyok azt állították, hogy a királyi várhoz tartozik. IV. Béla törekedett rá, hogy a királyi birtokrendszert visszaállítsa arra az állapotra, ahogy nagyapja, III. Béla idején volt, ezért bizottságot küldött ki az ügy kivizsgálására. Az Ols nemzetség tagjai pedig védték birtokukat, ebben nem kisebb támogatójuk volt, mint Herbordus ispán, aki szintén a nemzetség tagja, és egyben az ügyet megvizsgáló bizottság tagja volt. Mindkét fél hitelesen előadta és védte álláspontját, s mivel az írásos bizonyítékok csak elenyésző számban léteztek még ebben a korban, a két fél szava állt egymással szemben. Az ítéletet tehát az istenítélet legegyszerűbb formájával, eskü-

143 OSZVALD Ferenc: *Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez*. Különlenyomat a Művészettörténeti értesítő 1957. 2–3. számából 1957. 247. o.

144 SZOVÁK 1996. 425. o.

145 DRESKA 2007, 24–25. o., illetve PRT II. 45. o.

146 DRESKA 2007, 25. o.

147 ÉRSZEGI 1996, 109–110. o.

vel kívánták megoldani. Az eskü napját akkora tüzték ki, amikor a bizottság tagjai a jáki monostor felszentelésén vettek részt.¹⁴⁷ Az erről szóló oklevél intitulációjában Amadé győri püspök, Favus pannonhalmi apát és Ábrahám ispán neve szerepel és a corroboratio szerint mindhárman megerősítették pecsétjükkel. A hártván három hártyacsikra függesztett pecsét nyoma látható. Az oklevél mellett fennmaradt Amadé püspök függő pecsétje. Az ovális alakú 3,7×5,7 centiméter nagyságú, természetes viaszpecsét, rajta állványon álló főpap látható püspöksüveggel, baljában pásztorbottal, jobbával áldást oszt. A pecsét körirata: S(igillium) HOMODEY DEI GRA(tia) EPISCOPI IAVRIE(ns)IS.¹⁴⁸

Az oklevelek közül három esetben egyházi intézmények az oklevélnyerők; 1257-ben a győri káptalan, 1258-ban a bakonybéli monostor, illetve 1263-ban a premontrai monostor, ha a királynak tett jelentést is ide számoljuk, a maradék három esetben pedig világiak a kedvezményezettek. Az egyházi intézmények, mint oklevélnyerők mellett, bárók, mint Pók nembeli Móric, kisbirtokosok, Hab comes özvegye és lánya, Merse comes fia Fábian, és a várnépek társadalmi rétege került kapcsolatba a pannonhalmi konventtel. Állított ki oklevelet végrendeletről (1253), peregyezségről (1257, 1258) és határjárásról (1254, 1263-as mórighidai és tótrédei oklevelek). Földrajzi tekintetben a környező települések Mórighida, Tarján és Pázmán mellett távolabbi területeken a Veszprém megyei Tótráda/rédén és a Sopron megyei Rákoson is végeznek hiteleshelyi munkát.

Az oklevelek intitutatioiban a „Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae” alakot találjuk az 1253-as, az 1254-es, az 1257-es, az 1258-as illetve az 1263-as mórighidai jelentésben, csak a későbbi átiratból ismert tótrédei határjárásról szóló oklevélben szerepel csak a „(abbatem) Sancti Martini” alak, ami valószínűleg a későbbi egyszerűsödés eredménye. A kiállított oklevelek szinte mindegyike – a többi hiteleshelyek kezdeti gyakorlatához hasonlóan – diplomatikai szerkezetét és megpecsételésének módját tekintve privilégialis formát mutat. Ez alól kivétel Favus apát 1263-as jelentése, amit egyes szám első személyben írt, amely Szovák Kornél szerint vagy zárt, vagy patens oklevél volt, szemben az 1258-as jelentéssel, ami privilégialis formában íródott, holott jelentővel esetében nem ezt várnánk, de ez egybeesik a korabeli gyakorlattal.

Amint az a dolgozatból is látszik, Favus apát eseménydús életet élt, mindösszesen tizenhárom éven keresztül állt az apátság élén, ennek ellenére reformokat hajtott végre, gyarapította az apátság birtokait, eljárta a monostor, a király és a pápa ügyeiben, nevéhez köthető a hiteleshelyi tevékenység kezdete is. Mindemellet még felépítette Szigliget várát is, ami szintén kiállta az idő próbáját. Nem túlzás, hogy életművével kiemelkedik a 13. század apátjai közül, s bár végig Uros árnyékában, de a nagy előd munkáját folytatta. Remélem dolgozatommal sikerült egy kicsit ráirányítanom a figyelmet, s kiemelnem a feledés homályából.

148 ÉRSZEGI 1996. 113–114. o.

Annamária BARTHA

A CAREER FROM THE 13TH CENTURY: LIFE OF ABBOT FAVUS

Little is known about the period when Favus served as abbot of Pécsvárad. The only known data is a charter issued by Pope Innocent IV dated 19th December 1252. The charter appointed Favus, former abbot of Pécsvárad, the archabbot of the monastery of Pannonhalma. He stayed in this office between 1252 and 1265.

It was his task to restore discipline in the monastery. Later, in 1266 he aimed at reforming the Benedictine order in Hungary, with little success. On the other hand, he succeeded in enlarging the landed property of the monastery with 26 new estates. The study presents possessory actions and litigations over tithes. Besides, the reasons of building the castle of Szigliget are also discussed.

Second part of present paper analyses the papal and royal commissions of Favus, and presents the notarial activity of the monastery starting during Favus' s abbacy.

TERNOVÁČZ BÁLINT

A SZERÉMI PÜSPÖKÖK ÉLETRAJZA, VALAMINT A KŐI,
ILLETVE A SZENTERNYEI SZÉKESKÁPTALAN ARCHONTOLÓGIÁJA
A 14. SZÁZAD KÖZEPÉIG*

A Szerémség az elmúlt ezer év folyamán sokszor cserélt gazdát, szinte egyetlen évszázadot sem élt át békében, háborúk nélkül. Ez a Duna és a Száva közé ékelődő, gazdasági szempontból már a középkorban is igen értékes terület¹ története során volt már bolgár, görög, magyar, tatár, török, osztrák, szerb kézen, s nemegyszer jelentett ütközőzónát két ellenséges állam határán.

Legkésőbb a 11. század végére itt is megszűnt a Marchia nevű – Szent István által létrehozott – határterület, és vármegyeszervezet jött létre.² Hogy e régiót bekapcsolja a magyar egyházszervezetbe, illetve hogy erősítse saját főpapi hatalmát a térségben, Csák nembeli Ugrin kalocsai (bácsi) érsek 1229-ben megalapította a szerémi püspökséget, a Duna jobb partján fekvő kői központtal. Ennek a délvidéki püspökségnek a történetét a hazai szakirodalom csak érintőlegesen dolgozta fel – sok hiányossággal és pontatlansággal, ami a források csekély számával magyarázható. Horvát részről Emerik Gašić pap-történész foglalkozott az egyházmegye történetével és főpapjaival 1944-ben Eszéken kiadott munkájában,³ a magyar Udvardy József pedig néhány kalocsai érsek életrajzában említett szerémi vonatkozásokat.⁴ Legújabban Koszta László érintette a püspökség történetének egyes problémáit.⁵

Jelen, rövid tanulmányom célja a fennmaradt források segítségével felülvizsgálni és pontosítani a szakirodalom által ismert püspöki archontológiát, illetve összeállítani a kői és a szenternyei székeskáptalan személyzetének névsorát – mindezzel tisztelegve a témát eddig kutatók előtt, az általuk kijelölt ösvényen haladva, olykor kiegészítve, pontosítva az eddig megírtakat. A püspökéletrajzoknál Péter püspök halálának évéig,

* Jelen munkám A szerémi latin püspökség története 1343-ig című, a XXX. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült dolgozatom egyik fejezetét alkotja. Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek és mentoromnak, Körmendi Tamás tanár úrnak, aki idejét nem sajnálva észrevételeivel és tanácsaival mindig segítségemre volt. Ugyancsak köszönettel tartozom dolgozatom opponenseinek: Szovák Kornél (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) és Tóth Péter (Szegedi Tudományegyetem) tanár uraknak az alapos bírálatáért.

1 A középkori Szerémségre általában ld. Kristó Gyula – Takács Miklós: In: KMTL 642–643. (s. v. Szerémség)

2 KRISTÓ 1988. 456–458.

3 GAŠIĆ 1944.

1347-ig haladok, amit az is indokol, hogy utána két évig a szerémi püspökség üresedésben volt. A két káptalan összetételét 1353-ig vizsgálom, mivel ez az időpont a magyarországi hiteleshely-kutatások korszakolásának egyik határpontja. Az adatgyűjtést elsősorban a *Collectio diplomatica Hungariae* című digitális adatbázisra, a horvát Tadija Smičiklas okmánytárára és a Szegeden készülő Anjou-kori oklevéltárra alapoztam, ezt szükség esetén kiegészítettem a Magyar Országos Levéltár internetes DL-DF adatbázisában elérhető oklevélfényképekkel. Ez utóbbi segítségével kiadatlan okleveleket is vizsgáltam és ütköztettem a szakirodalommal.

I. A SZERÉMI LATIN PÜSPÖKSÉG LÉTREJÖTTE ÉS SZERVEZETI KERETEI

Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek valószínűleg már az 1220-as évek közepén kérhette a pápától a szerémi egyházmegye alapításának engedélyezését, és erre a kérelemre válaszolhatott IX. Gergely pápa 1229. január 20-án kelt bullájában, melyben engedélyezte az új püspökség létrehozását.⁶ A kalocsai érsek kérelmét azzal indokolta, hogy egyházmegyéje túlságosan kiterjedt, és déli területeit már nem tudja kellő mértékben látogatni.⁷ A szerémi püspökség fenntartására Ugrin érsek a kői monostor jövedelmeiből évi 300, a kalocsai egyház jövedelmeiből pedig évi 30 márkát engedett át.⁸ A püspök székhelye a kői monostor lett: itt alapították meg a Szent István első vértanúról elnevezett székeskáptalant.⁹

Noha erre egyértelmű adatunk nincsen, a szakirodalom véleménye szerint a szerémi egyházmegye valószínűleg térítőpüspökségként létesült. A térítő- vagy missziós püspökség feladata a középkori Magyar Királyságban egy adott terület vagy nép nyugati rítusú keresztény hitre térítése volt.¹⁰ A középkori Magyar Királyság történetében először 1229-ben, a szerémi püspökség létrejöttével kapcsolatban igazolható források segítségével kétséget kizáróan, hogy egy adott egyházmegyét nem a király hozott létre. Véleményem szerint a középkori latin rítusú szerémi püspökség a Duna és a Száva közének bizonyos területeire (legalább Kő környékére), valamint a Szávától délre fekvő Tülső-Szerémség (*Sirmia Ulterior*) területére is kiterjedt. Két, 1314-ből való oklevél szerint a püspökségnek három főesperessége volt, ezek nevét azonban a forrás nem adja meg.¹¹

A tatárjárás során a kői székesegyházat és annak környékét teljesen lerombolták, és erről a név szerint nem ismert szerémi püspök és a káptalan jelentést tett IV. Ince pápának: kérték, hogy jelöljön ki új, védhető helyen lévő székhelyet az egyházmegyének. A pápa 1247. szeptember 18-án kelt bullájában utasította Benedek kalocsai érseket, il-

4 UDVARDY 1991.

5 KOSZTA 2000.

6 A szerémi püspökség korai történetének (mindenekelőtt az alapítás körülményeinek) bővebb kifejtését egy másik dolgozatban tervezem.

7 Fejér CD III/2. 156.; VII/5. 243.

8 Fejér CD III/2. 156.; VII/5. 243.

9 Kőre ld. Koszta László: In: KMTL 79. (s. v. Bánmonostor)

10 Koszta László: In: KMTL 458–460. (s. v. Missziós püspökségek)

11 AOKt III. 794., 795. sz.

letve Gál erdélyi és Lád nembeli Bulcsú csanádi püspököket, hogy vizsgálják meg: a szentgergelyi¹² vagy a szávaszentdemeteri¹³ bencés monostor lenne alkalmasabb a szerémi püspökség új székhelyéül és arra, hogy „várrá alakítsák őket”.¹⁴ A kiküldött két püspök viszont a fentebb említett két helység helyett egy harmadikat választott: Szenternyét.¹⁵ Ennek oka sajnos nem ismert, véleményem szerint a székhelyválasztásnak sokkal inkább az lehetett az oka, hogy a XIII. század közepére megerősödött a magyar jelenlét és így a szerémi püspök joghatósága a Túló-Szerémségben, és ezt a területet Szenternyéből könnyebben igazgathatták, mint a Szávától északra fekvő Szentgergelyből vagy Szentdemeterből. Ám a kő székely sem szűnt meg, a szerémi püspökség ezután két központtal és két székeskáptalannal működött tovább. Ennek pontos magyarázata nem ismert, mintája talán a kalocsa–bácsi érsekség lehetett, amelynek ekkoriban szintén két központja és két káptalanja volt.¹⁶

II. A SZERÉMI EGYHÁZMEGYE VEZETŐI A 14. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A szerémi püspökök archontológiájával a közelmúltig mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott, ami olykor pontatlan eredményekhez vezetett.¹⁷ Az alábbiakban a fennmaradt oklevelek alapján rekonstruálom a szerémi egyház élén álló főpapok listáját, valamint kitérek az első ismert szenternyei prépost életrajzára is, mivel erre vonatkozólag több adatunk is fennmaradt.

II. 1. *Ince püspök (1232)*

Ince a szerémi latin püspökség első név szerint ismert püspöke.¹⁸ Nevét kizárólag Pecorari Jakab 1232-es oklevele említi, amelyben a pápai legátus átírta Róbert esztergomi érsek ugyanebben az évben kelt, az ország egyházi tilalom alá vetéséről szóló dip-

12 Szentgergely (ma Grgulevci, Szerbia): a Fruška Gora déli oldalán fekvő településen 1206 előtt létesült Szent Gergely tiszteletére szentelt bencés monostor. Nem tartozott a gazdagabb apátságok közé. (GYETVAI 1987. 61.; F. ROMHÁNYI 2000. 62.)

13 Fejér CD IV/1. 475–476.; Smičiklas CD. IV. 326.

14 Theiner I. 205. — Az oklevelet Gašić hibásan szeptember 14-re keltezi (GAŠIĆ 1944. 46.).

15 Ez a település a népvándorlás korában jött létre, amikor a sirmiumi püspökség a várossal szembeni Száva-szigetre menekült, és bazilikát épített Szent Irineus tiszteletére. A hagyomány szerint ezen a helyen alapították 867 után a görög rítusú bolgár püspökséget (GYÖRFFY 1952. 325–331.). — Gyetvai szerint elképzelhető, hogy a szávaszentdemeteri monostor 1247-ben még görög rítusú volt (GYETVAI 1987. 65.). A pápai oklevél szövege alapján ez kizárt, ott ugyanis „Sancti Gregorii et Sancti Demetrii monasteria ordinis Sancti Benedicti” áll (Theiner I. 205. — kiemelés tőlem).

16 GYETVAI 1987. 65.; KOSZTA 2000. 48. — A kalocsai érsekség bácsi székhelyének kialakulását szintén az egyházmegye terjeszkedésével magyarázzák: KOSZTA 2000. 44–45.; THOROCZKAY 2009. 61–65.

17 Az egyetlen, teljeskörű forrásfeltáráson alapuló kivétel (az Árpád-kor vonatkozásában): Zsoldos 2011. 95. — ez azonban TDK-dolgozatomban kéziratának leadása után jelent meg, így az egyes püspökök életrajzána külön nem hivatkozom rá.

18 Arra, hogy a Gašić által említett Olimius (1198-ban) és János (1227-ben) valóban szerémi püspök lett volna (GAŠIĆ 1944. 51.), semmilyen adatunk nincsen.

lomáját. Ince püspök neve (*Innocentius Syrmienensis ... episcopus*) az átíró oklevél megerősítői között szerepel.¹⁹

II. 2. Olivér püspök (1250–1262)

Olivér szerémi püspök neve először abban az 1250. november 6-án kelt oklevelében szerepel, amellyel egyháza prépostjának, Lőrinc mesternek adományozta Dras (Drasch) falut.²⁰ Ugyancsak Olivér az első szerémi püspök, aki királyi privilegiális méltóságsorában szerepel, IV. Béla 1254. június 28-i oklevelében.²¹

A korábbi szakirodalom úgy tudta, hogy Olivér püspök csupán 1256-ig szolgált.²² IV. Orbán pápa 1262. december 13-án kelt oklevelében azonban arra szólította fel Smaragd kalocsai érseket, hogy engedélyezze Olivér szerémi püspök távozását az egyházmegyéből és belépését a ferences rendbe.²³ A püspök azért kérte felmentését, mert „testének súlyos fáradtsága miatt pásztori szolgálatát ... gyakorolni nem képes”.²⁴ Amennyiben Olivér egy pápai oklevélben 1262-ben szerémi püspökként szerepel, akkor tényként fogadhatjuk el, hogy még ebben az évben is ő állt az egyházmegye élén. Püspöki működésének ideje ennek alapján tehát 1250 és 1262 közé tehető.

II. 2. 1. Lőrinc szenternyei prépost (1258–1268)

A később püspökké választott Póka prépostot leszámítva a szerémi püspökség első évszázadaiból Lőrinc az egyetlen olyan tagja a kőí vagy a szenternyei káptalannak, akitől bővebb adatokkal rendelkezünk. IV. Béla király 1258. március 9-én kelt okleveléből kiderül, hogy Lőrinc mester szenternyei prépost a Becsegergely nemzetséghez tartozott.²⁵ Mint fentebb említettem, Olivér püspök 1250-ben a püspök egy falut adományozott neki²⁶ (ezt adományt IV. Sándor pápa is jóváhagyta 1255. február 13-án kelt levelében).²⁷ IV. Ince pápa 1252. február 1-jei oklevelében engedélyezte, hogy Lőrinc a meglévő stalluma mellett más egyházi vagy világi hivatalokat is betöltsön,²⁸ azt azonban nem tudjuk, hogy Lőrinc miért kérte ezt az engedélyt. Talán egyszemélyben a kőí és a szenternyei székeskáptalan prépostja is lett. 1268-ban Mária királyné alkan-cellárlaként is szerepel két oklevélben is: március 12-én és egy napi kelet nélküli diplo-

19 MES I. 283. – GAŠIĆ 1944. 51. (és Gašić adatát átvéve Engel Pál – Koszta László: In: KMTL 642. [s. v.. Szerémi püspökség püspökei]) Ince püspök hivatalviselését 1231–1233 közé teszi, azonban sem 1231-ből, sem 1233-ból nem maradt fenn olyan oklevél, amelyben Ince neve szerepelne.

20 ÁUO VII. 390.; Smičiklas CD IV. 432. – A Zlacho-ban fekvő Drasch falut („*quandam villam in Zlacho sitam, que vulgariter Drasch appellatur*”) nem tudtam azonosítani.

21 RA 1011. sz.

22 Engel Pál – Koszta László: In: KMTL 642. [s. v.. Szerémi püspökség püspökei] – Vö. GAŠIĆ 1944. 51.

23 Smičiklas CD V. 237–238.

24 „... *gravi corporis languore gravatus pastorale officium ... exercere non potest*”

25 RA 1178. sz. – A Becsegergely nemzetségre ld. Karácsonyi 1900. I. 214–226.; Csukovits Enikő: In: KMTL 88. (s. v. Becse-Gergely nem)

26 Smičiklas CD IV. 432.

27 Smičiklas CD IV. 592–593.

28 Smičiklas CD III. 479.

mában,²⁹ egy alkalommal – 1268. november 2-án – pedig a királyné kiküldött bírójaként.³⁰

II. 3. János püspök (1262–1269)

János püspök neve először a poroszlói eskü 1262. december 5-én kelt okmányában fordul elő, vagyis abban az oklevélben, amelyben István ifjabb király megerősítette az apjával, IV. Bélával ugyancsak 1262-ben kötött pozsonyi egyezséget. Az oklevél szerint a pozsonyi egyezés Fülöp esztergomi és Smaragd kalocsai érsek, továbbá Fülöp váci püspök, Benedek mester szebeni prépost és János aradi prépost, választott szerémi püspök közvetítésével jött létre.³¹ Ezen ponton észlelhető némi zavar az oklevelek keltezése körül. Az Olivér püspök nevét említő utolsó oklevél 1262. december 13-án kelt (fentebb idéztem is), viszont a poroszlói esküokmányban János már nyolc nappal korábban, 1262. december 5-én mint választott szerémi püspök szerepel. Hogyan lehetséges, hogy Olivér utódját, Jánost már azelőtt megválasztották, hogy a pápa engedélyezte Olivér távozását? A kánonjogi ellentmondást nem lehet egyértelműen feloldani. Talán a betegeskedő Olivér helyett már annak hivatalos felmentése előtt is János igazgatta a szerémi egyházmegyét, és ezért írták róla – tévesen – a poroszlói oklevélben, hogy választott szerémi püspök. Ezt leszámítva csak IV. Béla egyik 1269. évi oklevelének méltóságsorában említik.³²

II. 4. Póka püspök (1277–1293)

A kői káptalan 1265-ben kibocsátott oklevelében feljegyezte, hogy egy bizonyos Chipan és gyermekei kiegyeztek Kalad ispán özvegyével ennek hitbére felől. A diploma méltóságsorában a László éneklő-, Jakab ör- és Mihály dékánkanonok mellett Póka (Pobka) prépost neve is szerepel.³³ A nevezett prépostot választhatta meg később – pontosan nem tudjuk, hogy mikor – a szerémi egyház vezetőjévé a káptalan.

Póka püspökségének kezdeteként a szakirodalom az 1279. évet jelöli meg,³⁴ ezt IV. László 1279. március 13-án kiadott oklevelének méltóságsorára³⁵ alapozzák. Azonban Kun László egy másik, 1289-ben kiadott oklevelében megemlíti, hogy mielőtt 1277 tavaszán nagykorúvá nyilvánítása előtt végleg elfoglalta volna trónját, tanácskozást tartott Lodomér esztergomi és János kalocsai érsekekkel, Gergely csanádi, Póka szerémi, Tamás boszniai, Paska nyitrai és László nyitrai püspökökkel, valamint más főpapokkal és bárókkal.³⁶ Mivel a főpapok és bárók gyűlése 1277. május 23–30. között nyilvánította nagykorúvá IV. Lászlót, állíthatjuk, hogy Póka legkésőbb 1277-ben foglalta el a püspöki

29 Királynéi 70., 72. sz.

30 Királynéi 71. sz.

31 RA 1791. sz. – Az okmány létrejöttének politikatörténeti hátterére ld. ZSOLDOS 2007. 18–20.

32 RA 1644. sz.

33 Zichy I. 14–15.

34 Engel Pál – Koszta László: In: KMTL 642. (s. v., Szerémi püspökség püspökei) – Gašićnál 1287-es dátum szerepel (GAŠIĆ 1944. 52.)

35 RA 2946. sz.

36 RA 3546. sz.

széket. 1279-ben részt vett a tétényi gyűlésen (és minden bizonnyal a budai zsinaton is), ahol István kalocsai érsekkel és más főpapokkal együtt adott ki oklevelet, hogy a gonosztevők által elpusztított királyi és egyházi javakat állítsák helyre.³⁷ Póka emellett 1282-ben a királynéi kancellári tisztét is viselte.³⁸ Nevét (Pouka alakban) 1291. február 22-től 1293. július 11-ig többször is említik III. András okleveleinek méltóságsorában.³⁹

II. 5. Miklós püspök (1299–1300)

Pókát a püspöki székben Miklós követ(het)te, őt először János kalocsai érsek és egyéb egyházi valamint világi méltóságok oklevelének kiadói közt említik egy 1299. július 17-i oklevélben.⁴⁰ A szakirodalom csupán 1299-ből ismer adatot Miklós püspökségére,⁴¹ pedig a következő évből, 1300-ból két oklevél is van, amelyben a püspököt említik. 1300. január 31-én Miklós szerémi püspök a bélakúti ciszterciek kérésére átírta Lodomér esztergomi érsek 1286. évi privilégiumát,⁴² 1300. március 6-án pedig Mihály zágrábi püspök oklevelének méltóságsorában említik.⁴³

A szerémi püspökség történetének a dolgozatomban vizsgált időszakból egyetlen főpapi pecsétje maradt fenn, a fentebb tárgyalt, 1299. július 17-én kelt oklevél egyik függőpecsétje.⁴⁴ Az 55 mm magas, 33 mm széles, mandorla alakú pecsét alacsony, rácsos háttámlájú trónpadon ülő főpapot ábrázol, lába alatt konzolszerű számollyal, jobbját aladásra emelve, baljában pásztorbottal. Körirata két gyöngysor között látható: + S(IGILLUM) NICOLAI DEI GRATIA EPISCOPI SYRMIENSIS.⁴⁵

II. 6. Vince püspök (1306)

Vince püspök a nagyhatalmú Csák nemzetség Újlaki ágából származott.⁴⁶ Rokona volt Ugrin tárnokmester, I. Károly egyik legkorábbi és legkitartóbb támogatója.⁴⁷ Vince talán ennek a kapcsolatnak köszönhetette szerémi püspöki székét és később azt is, hogy kalocsai érsekké választották. Szerémi püspökségéről keveset tudunk: az egyetlen ilyen adat, hogy V. Kelemen pápa 1306. július 8-án Vince szerémi püspök áthelyezésével töltötte be a kalocsai érseki székét.⁴⁸ Fraknói Vilmos ezzel kapcsolatban helyesen jegyzi meg: „nem merülhet fel kétség az iránt, hogy e főpap előmozdítása az Anjouk befolyására vezetendő vissza”.⁴⁹ Vince 1311-ig ült a kalocsai főegyházmegeye érseki szé-

37 DF 277184

38 ÁUO IX. 358.; Smičiklas CD VI. 422. – Az oklevél 1282. július 5. után kelt. Királynéi 141. sz.

39 RA 3706. sz.; RA 3729. sz.; RA 3752. sz.; RA 3822. sz.; RA 3935. sz.

40 UB Burgenland II. 327.

41 GAŠIĆ 1944. 52.; Engel Pál – Koszta László: In: KMTL 642. (s. v., Szerémi püspökség püspökei)

42 DF 238252.

43 Smičiklas VII. 370–371.

44 DL 2216

45 Főpapi pecsétek 42. A pecsétről készült fényképet ld. a függelékben.

46 A nemzetségre ld. KARÁCSONYI 1900. I. 291–343.; Kristó Gyula: In: KMTL 143. (s. v. Csák nem).

47 ENGEL 2001. Csák nem: Újlaki ág

48 FRAKNÓI 1901. I. 120.

49 FRAKNÓI 1901. I. 120.

kében.⁵⁰ Kalocsai érsekségét – amelyről sokkal több forrás maradt – a szakirodalom részletesen feldolgozta.⁵¹

II. 7. László püspök (1307–1309)

László a barsi főesperesi székből került a szerémi püspökség élére 1307-ben vagy nem sokkal korábban.⁵² A nyitrai főesperesség jövedelmeinek bérletével kapcsolatos, 1309-ben lefolyt perének jegyzőkönyvéből⁵³ és László püspök ebben az ügyben kiadott okleveleiből érdekes információkat tudunk meg a püspökség helyzetéről, valamint magáról a püspökről is.

A pert Sardineai Fülöp mester (Gentilis pápai követ káplánja és ügyhallgatója) 1309. június 25. és december 24. között készített jegyzőkönyve ismerteti. Eszerint Teramói (de Interampnes) Miklós (Ostiai Miklós szentszéki követ jegyzője) 1302. február 20-án kelt okleveléből kiderült, hogy László még mint barsi főesperes bérbe vette Angelus mester nyitrai főesperestől a nyitrai főesperesség jövedelmeit hat évre, ő maga pedig köteles volt ezalatt minden húsvétkor 10 ezüstmárkát fizetni Angelus mesternek, ellenkező esetben 40 ezüstmárka büntetésre kötelezte magát.⁵⁴ Amikor László szerémi püspök lett, a nyitrai főesperességet János nyitrai püspök gondjaira bízta, ennek ellenére 1307 októberében Angelus mester követe, Cambius mester megjelent László püspöknél Bánmonostorán (vagyis Kőn), hogy a nyitrai főesperesség jövedelmeit beszédjé.⁵⁵ László azt állította, hogy a háborúk és más hasonló akadályok miatt nem élvezi a nyitrai főesperesség teljes jövedelmét, emiatt nem tudja a teljes összeget kifizetni.⁵⁶ Vallomásában azt is elmondta, hogy Angelus mester másik követe, Fülöp mester járt nála a Szent Irineus-egyháznál, ahol a *szerémi püspök tartózkodni szokott*. Ezt az utalást fontos kiemelni, ugyanis korszakunkból ez az egyetlen ismert leírás arról, hol is volt a szerémi püspök tényleges székhelye, hol tartózkodott. 1309 őszén László Szenternyén adott Fülöpnek 49 ezüstmárkát. Ezt később további négy márkával egészítette ki, és kijelentette, hogy ezzel a teljes tartozást megadta.⁵⁷

50 ENGEL 1996. I. 64.

51 Kalocsai érsekként Vince 1309-ben egyházmegyei zsinatot tartott a szerémségi Redneken, és 1307–1310 között királyi kancellárként szerepelt – UDVARDY 1991. 183–187.; ENGEL 1996. I. 89.; KATONA 2001. 188. (673. jz. [a vonatkozó rész Thoroczkay Gábor munkája])

52 László barsi főesperességére ld. AOklt II. 678., 694, 697. sz. – A hazai szakirodalom László püspöki működésének kezdetét is 1309-re (Engel Pál – Koszta László: In: KMTL 642. [s. v. Szerémi püspökség püspökei]), közelebről 1309. április 25-re (ENGEL 1996. I. 64.) teszi, ám ez a dátum hibás. László püspök alább tárgyalandó perének jegyzőkönyve szerint 1307 októberében Angelus mester nyitrai főesperes követe sok napon át időzött Lászlónál Bánmonostorán (AOklt II. 678. sz.). Ebből biztosan tudhatjuk hogy 1307 őszén László már szerémi püspök volt, hiszen korábbi, barsi főesperesi méltóságával nem fért volna össze a bánmosotori tartózkodás (vö. GAŠIĆ 1944. 52.).

53 AOklt II. 678. sz.

54 AOklt II. 679. sz.

55 Cambius bánmonostori tartózkodása idején iratait ellopták, amiért panaszt tett a kalocsai érseknél és László püspöknél – AOklt II. 678. sz.

56 AOklt II. 678. sz.

57 AOklt II. 678. sz.

A per során Cambius mester állítólag kijelentette, hogy László püspök tanúit nem lehet annak a *provincia*-nak a területén kihallgatni, ahol élnek, mert ott nincsenek a kánonjogban és a római jogban járatos, művelt személyek.⁵⁸ László püspök levélben tiltakozott ezen állítás ellen, és felsorolta, hogy a *provincia* papjai közül Miklós főesperes Padovában tanult, és többször képviselte a kalocsai érseket Rómában, és jogban jártas személy János mester bácsi kanonok, Demeter kalocsai prépost, János kői prépost és Pál szalánkeméni plébános, valamint a név szerint nem említett dombói apát is.⁵⁹ A felsoroltak közül János kői prépost bizonyosan a szerémi püspökség papja volt, de talán Pál szalánkeméni plébános is.

A per ezek után 1309. október 9-től Nagyszombatban, november 14-én Pozsonyban folytatódott, de László többszöri idézésre sem jelent meg, követeket sem küldött. A püspök a pert végül a Sardinea-i Fülöp ügyhallgató 1309. december 24-én, Pozsonyban kelt oklevele⁶⁰ szerint elvesztette, és ezért az 53 márka tartozáson kívül 34 és fél márka büntetés és a perköltség megtérítésére kötelezték.

II. 8. György püspök (1313–1333)

Neve először I. Károly király 1313. október 26-án kelt oklevelében fordul elő.⁶¹ 1318. március 3-án László kalocsai érsekkel és öt további püspökkel együtt oklevelet állított ki arról, hogy a nyitrai püspökség székhelyét elpusztító Csák nembéli Mátét kiközösítéssel sújtják.⁶² Ezt leszámítva Györgyöt kizárólag privilegiálisok méltóságsorában említik, utoljára Károly király 1333. november 25-én kiadott diplomájában.⁶³ 1334. június 2. előtt halhatott meg, mert ekkor a szerémi püspökség már üresedésben volt.⁶⁴

II. 9. Gergely püspök (1335)

Pray Györgyre hivatkozva Gašić úgy tudja, hogy Gergelyt 1334. június 16-án erősítette meg a XXII. János pápa a szerémi püspökség élén.⁶⁵ Ez azonban tévedés, mert I. Károly ugyanezen év augusztus 28-án kelt oklevele szerint a szerémi püspökség még a nyár végén is üresedésben volt.⁶⁶ Gergely neve I. Károly király 1335. május 14-én kelt diplomájában tűnik fel először⁶⁷ és 1335. november 8-ig⁶⁸ szerepel, kivétel nélkül kirá-

58 AOklt II. 678. sz.

59 AOklt II. 708. sz.

60 AOklt II. 788. sz.

61 AOklt III. 619. sz. – György püspökségét Gašić 1312-vel kezdi, mert neve Fejér György okmánytárában szerepel egy 1312-re keltezett iratban is (Fejér CD VIII/1. 439.; Gašić 1944. 52.). Ennek az oklevélnek azonban hibás a dátuma, valójában 1317-ben kelt (Karácsonyi 1988. 88–89. [II. 183. sz.]), és másutt maga Fejér is ez utóbbi évre keltezte (Fejér CD VIII/2. 61.).

62 AOklt IV. 50. sz.

63 AOklt XVII. 504. sz.

64 ENGEL 1996. I. 74.

65 GAŠIĆ 1944. 53.

66 DL 2820 – Engel Pál adatai szerint a széküresedés 1334. december 8-ig tartott (ENGEL 1996. I. 74.), de ekkor kiállított oklevelet a Magyar Országos Levéltár adatbázisában nem találtam.

67 AOklt. XIX. 262. sz.

lyi oklevelek méltóságsorában. Mivel forrásaink „*frater Georgius*” néven emlegetik, valószínűleg ferences szerzetes volt.⁶⁹ Gergely testvér után a szerémi püspöki szék 1336. február 29.⁷⁰ és április 25.⁷¹ között üresedésben volt.⁷²

II. 10. Péter püspök (1336–1347)

Mielőtt szerémi püspök lett, 1335-ben és 1336-ban több oklevél bácsi prépostként és királyi titkos kancellárként (illetve kápolnaispánként)⁷³ említi.⁷⁴ Nagymartoni Pál országbíró 1335. július 26-án kelt oklevele szerint Péter mester bácsi prépost, kápolnaispán és titkos kancellár előadta, hogy 1333-ban a királlyal Apuliába és Nápolyba ment: a király fiát, András herceget vezette oda; és e cselekedetért kéri a királyt, hogy adja unokatestvérének, Kemény (Kemyn) fia Jánosnak és unokaöccseinek: Bekének és Mártonnak a Bács vármegyében fekvő Kürt (Kurth) birtokot. I. Károly engedett is a kérésnek, és az iktatás még ugyanebben az évben megtörtént.⁷⁵ Amikor 1336. március 13-én a birtokadományról a király privilegiális oklevelet állíttatott ki, Pétert már szerémi választott püspökként említette.⁷⁶

Felszentelt püspökként először 1336. október 25-én jelenik meg Károly király egyik diplomájának méltóságsorában.⁷⁷ Világos, hogy személyében olyan főpap került az egyházmegye élére, aki mind a király, mind a kalocsai érsek számára megfelelő volt. Péterről joggal feltételezhetjük, hogy közel állt Károlyhoz: királyi kápolnaispánként és titkos kancellárként az egyik királyi pecsét őrzője volt. Egykori bácsi prépostként nyilván Jáнки László kalocsai érseknek is bizalmas embere lehetett. Mivel a királyi kancelláriában viselt hivatalát püspökké választása után is egész 1342-ig megtartotta,⁷⁸ és számos oklevelet adott ki a visegrádi királyi székhelyen, ténylegesen keveset tartózkodhatott egyházmegyéjében, Kőn vagy Szenternyén.

Péter 1341. október 13-án újabb birtokadományt eszközölt ki unokatestvére: Kemény fia János és unaköccsei: Beke és Márton számára a királytól. Az oklevélből az is kiderül, hogy Kemény fia János ekkoriban kő prépost volt: ez talán a legkorábbi igazolható példa a középkori magyarországi főpapok nepotizmusára. 1346-ban Tót Lőrinc tárnokmester bírótársaként az ország más előkelőivel Kobillyak (Cobilia) és Scyuiblan falvakat a zágrábi hospeseknek ítélte.⁷⁹ Utoljára 1347. július 31-én említik, I. Károly

68 AOklt. XIX. 675. sz.

69 GASIĆ 1944. 53.

70 AOklt. XX. 85. sz.

71 AOklt. XX. 206. sz.

72 ENGEL 1996. I. 74.

73 A titkos kancellár (*secretus cancellarius, cancellarius secreti sigilli*) címét 1320–1374 között a királyi kápolnaispán viselte (Font–Fedeles–Kiss 2007. 64. [a vonatkozó rész Fedeles Tamás munkája]).

74 AOklt. XIX. 112., 600., XX. 67., 71., 93., 189. sz.

75 AOklt. XIX. 451. sz.

76 DF 278625 – AOklt. XX. 113. sz. hibásan „választott szenternyei (St. Irineus) és Kw-i [prépost]”-nak mondja.

77 AOklt. XX. 396. sz.

78 ENGEL 1996. I. 91. – Utóda, Vasvári Vid nyitrai püspök először 1343. január 28-án szerepelt királyi kápolnaispánként.

79 Smičiklas CD XI. 296. – Cobilia falu azonosítására ld. CSÁNKI II. 414.

két oklevelének méltóságsorában.⁸⁰ A szerémi püspökökre ezt követően csaknem két évig nincsen adatunk, 1349. május 18-án említik az oklevelek, hogy az itteni főpapi szék üresedésben van.⁸¹

A SZERÉMI PÜSPÖKSÉG ARCHONTOLÓGIÁJA

Megj.: Amelyik adatnál napi keletet nem adok meg, ott azt nem ismerjük. A püspökök hivatalviselésének dátumaira vonatkozó oklevelek jelzetét ld. a dolgozatom szövegéhez fűzött jegyzetapparátusban

Ince	1232
Olivér	1250. nov. 6 – 1262. dec. 13.
János	vál.: 1262. dec. 5. (?), felszentelt püspök: 1269
Póka	1262. május 23. – 1293. júl. 11.
Miklós	1299. júl. 17. – 1300. márc. 6.
Csák nb. Vince	1306. júl. 8. e.
László	1307. okt. – 1309. dec. 24.
György	1313. okt. 16. – 1333. nov. 25.
üres [vacans]	1334. jún. 2. – 1334. aug. 28.
Gergely testvér	1335. máj. 14. – 1335. nov. 8.
üres [vacans]	1336. febr. 29. – 1336. ápr. 25.
Péter	1336. okt. 25. – 1347. júl. 31.

A KŐI SZÉKESKÁPTALAN ARCHONTOLÓGIÁJA

Prépost:

Póka	1265 (Zichy I. 14–15.)
Lukács	1272 (DL 65660) – 1297 (ÁUO XII. 610.)
Lőrinc mester	1303. feb. 27. (AOklt I. 360. sz.)
János mester	1308. nov. 19. u. (1308: AOklt II. 490. sz.) – 1310. nov. 16. (1310: AOklt II. 993. sz.)
János	1317 (AOklt IV. 684. sz.)
Domonkos	[1336.] máj. 2. (AOklt XIX. 224. sz.)
János	1339. jan. 16. (AOklt XXIII. 32. sz.)
üres [vacans]	1342. jan. 18. (AOklt XXVI. 23. sz.)
Péter	1345. feb. 28. (AOkm IV. 486.) – 1353. máj. 8. (Zichy II. 512.)

⁸⁰ Smičiklas CD XI. 381., 383.

⁸¹ ENGEL 1996. I. 74. – Gašić tehát tévedett, amikor Péter püspökségének záródátumát 1349 decemberére tette (GAŠIĆ 1944. 53–54.).

Olvasókanonok:

Simon	1278 (Smičiklas CD VI. 278.) – 1287 (Smičiklas CD VI. 608.)
Péter	1297 (ÁUO XII. 610.)
István mester	1308. nov. 19. u. (1308: AOklt II. 490. sz.)
László	1317 (AOklt IV. 684. sz.)
Kemény fia János	1339. jan. 16. (AOklt XXIII. 32. sz.) – 1353. máj. 8. (Zichy II. 512.)

Éneklőkanonok:

László	1265 (Zichy I. 14–15.)
Péter	1272 (DL 65660)
Jakab	1278 (Smičiklas CD VI. 278.) – 1287 (Smičiklas CD VI. 608.)
Bálint	1297 (ÁUO XII. 610.)
János mester	1303. feb. 27. (AOklt I. 360. sz.) – 1308. nov. 19. u. (1308: AOklt II. 490. sz.)
László	1317 (AOklt IV. 684. sz.)
Demeter	[1336.] máj. 2. (AOklt XIX. 224. sz.)
Miklós	1339. jan. 16. (AOklt XXIII. 32. sz.) – 1353. máj. 8. (Zichy II. 512.)

Őrkanonok:

Jakab	1265 (Zichy I. 14–15.) – 1278 (Smičiklas CD VI. 278.)
Gábor	1287 (Smičiklas CD VI. 608.) – 1303. feb. 27. (AOklt I. 360. sz.)
László mester	1308. nov. 19. u. (1308: AOklt II. 490. sz.)
Mihály	1317 (AOklt IV. 684. sz.)
János	1339. jan. 16. (AOklt XXIII. 32. sz.) – 1342. jan. 18. (AOklt XXVI. 23. sz.)
Orbán	1345. feb. 28. (AOkm IV. 486.) – 1353. máj. 8. (Zichy II. 512.)

Dékánkanonok:

Mihály	1265 (Zichy I. 14–15.)
Péter mester	1335. ápr. 26. e. (AOklt XIX. 209. sz.)

További kanonokok:

Péter	1328. jún. 14. (AOklt XII. 320. sz.)
Máté	1335 aug. 31. (AOklt XIX. 535. sz. – aléneklőkanonok)
Damján	[1336.] máj. 2. (AOklt XIX. 224. sz.)
Vid	1339. jan. 16. (AOklt XXIII. 32. sz.)

Péter mester	1344. jún. 7. (DL 68682)
Egyed mester	1344. szept. 19. (Zichy II. 137–139.)
Tamás mester	1346. ápr. 29. (DL 3839)
István	1350. nov. 18. (DL 91420)
Ferenc	1353. szept. 7. (DF 262522)

A SZENTERNYEI SZÉKESKÁPTALAN ARCHONTOLÓGIÁJA

Prépost:

Lőrinc	1250. nov. 6. (Smičiklas CD IV. 432.)
Vida	1313. szept. 29. (AOklt III 609. sz.) – 1317. jan. 20. (AOklt IV. 392. sz.)
János	1330. okt. 6. (AOklt XIV. 561. sz.)
Domonkos	1340. nov. 16. (AOklt XXIV. 664. sz.) – 1341. nov. 14. (AOklt XXV. 792. sz.)

Olasókanonok:

Demeter	1330. okt. 6. (AOklt XIV. 561. sz.)
---------	-------------------------------------

Éneklőkanonok:

Demeter	1313. szept. 29. (AOklt III 609. sz.) – 1317. jan. 20. (AOklt IV. 392. sz.)
Iván (Iwan)	1330. okt. 6. (AOklt XIV. 561. sz.)
Demeter	1340. nov. 16. (AOklt XXIV. 664. sz.)

Őrkanonok:

Iván (Iwan, János)	1313. szept. 29. (AOklt III 609. sz.)
Máté	1340. nov. 16. (AOklt XXIV. 664. sz.) – 1346. márc. 23. (DF 259504)

Főesperesek:

Pál	1314. júl. 20. (AOklt III. 795. sz.)
János	1314. júl. 20. (AOklt III. 795. sz.)
András	1314. júl. 20. (AOklt III. 795. sz.)

Egyéb kanonokok:

Damján	1336. márc 25. u. (AOkt XX.152. sz.)
Pál mester	1348. júl. 14. (DF 285248)
Miklós	1353. július 24. (DL 33599)

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM JEGYZÉKE

Kiadatlan források

DF	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

Forráskiadványok

AOkt	Anjou-kori oklevéltár. Főszerk. Kristó Gyula – Almási Tibor, szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Köfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó. I–XV., XVII., XIX–XX., XXIII–XXVII., XXXI. Szeged–Bp., 1990–2008.
ÁUO	Árpád-kori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Bp., 1860–1874.
DL/DF Adatbázis	Collectio diplomatica Hungarica. A középkori magyarország digitális levéltára. DVD-ROM. Szerk. Rácz György. Bp. 2008.
Fejér CD	Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844.
Királynéi	Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Zsoldos Attila. Bp., 2008.
RA	Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II/4. Bp., 1923–1987.
Smičiklas CD	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Coll. et dig. Tadija Smičiklas – Marko Kostrenčić – Duje Rendić-Miočević. I–XVIII. Zagrabiae, 1904–1990.
Theiner	Vetera monumenta historica Hungariam sanctam illustrantia. Coll. Augustinus Theiner. I–II. Romae, 1859–1860.
UB Burgenland	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Bearb. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–2000.
Zichy	A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. I–XII. Pest, Bp., 1871–1931.

Szakirodalom

ENGEL

1996. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)

2001. ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia.* CD-ROM. Bp., 2001.

F. ROMHÁNYI

2000. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Bp., 2000.

Főpapi pecsétek

A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Bp. 1984.

FRAKNÓI

1901. FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal.* I. Bp. 1901.

GAŠIĆ

1944. Emericus GAŠIĆ: *Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis-Diaco-viensis et Sirmiensis.* Essekini, 1944.

GYETVAI

1987. GYETVAI Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII.)

GYÖRFFY

1952. GYÖRFFY György: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtok-összeírása.* [I.] In: *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 2 (1952) 325–362.

KARÁCSONYI

1900. KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* I–III. Bp., 1900–1901.

KATONA

2001. KATONA István: *A kalocsai érseki egyház története.* I. Előszó, jegyzetek: Thoroczkay Gábor. Kalocsa, 2001.

KMTL

Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994.

KOSZTA

2000. KOSZTA László: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban.* In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 41–80.

KRISTÓ

1988. KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet)

THOROCZKAY

2009. THOROCZKAY Gábor: *A kalocsai érsekség első évszázadáról.* In: *Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* Bp., 2009. (TDI Könyvek 9.) 51–65.

UDVARDY

1991. UDVARDY József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991.
(Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.)

ZSOLDOS

2007. ZSOLDOS Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Bp. 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.)
2011. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000 – 1301*. Bp. 2011.
(História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)

Bálint TERNOVÁČZ

THE BIOGRAPHY OF THE BISHOPS OF SZERÉM, AND THE ARCHONTOLOGY
OF THE CHAPTERS OF KŐ AND SZENTERNYE UNTIL THE MID-14TH CENTURY

Present study, drawing on historical sources, aims at revising and correcting the archontology of the bishop of Szerém, as well as at compiling the names of the participants at the chapters of Kő (today Banoštor, in Serbia) and Szenternye (today, Mačvanska Mitrovica in Serbia) – at the same time following the footpath and praising the scientific work of earlier scholars. The study presents the biographies of bishops until 1347, when Bishop Péter died, since the see was vacant in the following two years. The study discusses the participants of the two chapters until 1353, this being a border date in the Hungarian historical research of chapters. The study is based on the digital database called *Collectio diplomatie Hungarie*, on the documents of the Croatian Tadija Smičiklas archives, on the Anjou archives being prepared in Szeged, and on the internet database of photographed documents at the National Archives of Hungary.

G. TÓTH PÉTER

LIPPAI PÉTER, A ZSIGMOND-KORI CSANÁDI ÉNEKLŐKANONOK ÉS PÜSPÖKI HELYNÖK KARRIERTÖRTÉNETE*

Bár Lippai Péter személye nem teljesen ismeretlen a történetírás számára, mégis indokoltnak érezzük pályafutását önálló munkában bemutatni, mivel tudomásunk szerint eddig senki sem szentelt önálló tanulmányt életének.

Péter csanádi éneklőkanonok (1400–1423)¹ „családneve” nem derül ki sem a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége során, sem pedig az ő szentszéki bíráskodása során keletkezett oklevelekből, minthogy ezekben – a kor szokásának megfelelően – rendre csak keresztnévvel szerepel. Teljes, szülővárosát is feltüntető neve csak életútja végén, halála évében derül ki két a római kúrián keletkezett iratból. 1423. május 20-án V. Márton pápa (1417–1431) teljes bűnbocsánatot engedélyezett Lippai Péter csanádi éneklőkanonok számára.² Öt hónappal később, 1423. október 25-én pedig a Lippai Péter halálával megüresedett csanádi éneklőkanonoki és egyszerű kanonoki javadalmat András fia: János csanád egyházmegyei pap magának kérte a pápától.³

Lippa a Maros folyó mentén, az Alföld peremén, Arad vármegyében elhelyezkedő, országos vásárral rendelkező, tehát jelentős *oppidum*, azaz mezőváros, másként föles-úri város volt. A település jelentőségét és egyben fejlettségét az is mutatja, hogy kamaraispánság és sokamara, továbbá ferences és ágostonos kolostorok, beginaház és ispó-tály is működött területén.⁴ A 15. század második felében a mezőváros iparágainak száma 14 volt, az iparosok pedig a lakosság 31%-át tették ki.⁵ 23 Lippáról származó személy látogatott külföldi egyetemeket felsőfokú stúdiumok végett. A település jogi helyzetét tekintve Lippa a középkor végére a királyi szabad városok sorába emelkedett. Kubinyi András mindezek alapján a városnak 28 centralitási pontot adott és az általa

* Jelen tanulmány a 81502 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült. Elhangzott 2010. október 25-én a szegedi egyházi felsőoktatás 80. évfordulóján tartott, *80 év hitben és a tudományban* című I. Gerhardus konferencián.

1 JUHÁSZ 1941. 45–47. BOROVSZKY 1896. 398–399., BÉKEFI 1910. 72., (Borovszkynál és Békefinél 1400–1422.)

2 LUKCSICS 1931. 141. nr. 595. (*Conc. rem. plen. Petro de Lippa, cantori eccl. Cenad.*), ZsO. X. 271. nr. 634.

3 LUKCSICS 1931. 148. nr. 661: *Suppl. Johannis Andree, rect. par. eccl. S. Stephani regis de Lippa, presb. Cenad. d., de prov. de can. et cantoratu eccl. Cenad. (100 fl.), vac. per mort. Petri de Lippa, non obst. dicta par. eccl. S. Stephani (50 fl.)*, ZsO. X. 500. nr. 1269., JUHÁSZ 1946 129. (október 23-ra datálva), ZsO. X. 500. nr. 1269.

4 GYÖRFFY 1963. 180–181., CSÁNKI 1890. 760, 764., MÁRKI 1892. 180–183.

5 BÁCSEKAI 1965. 34.

felállított hét csoport közül az első és másodrendű városok után harmadikba, vagyis a kisebb városok, avagy a jelentős városfunkciókat betöltő mezővárosok kategóriájába sorolta.⁶ Ezzel Arad vármegye települései közül Lippa állt a városfejlődés legmagasabb fokán. Lakosságának száma 1475-ben 545 volt.⁷ Ami megfelel annak, hogy a mezővárosok átlagnépessége általánosan elfogadott nézet szerint a 15. században 500 fő körül hullámzott.⁸ Lippai Péter származását mindezek alapján polgárinak, közelebbről mezővárosi polgárinak minősíthetjük.

Lippai Péter születési idejét csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni. Abból kiindulva, hogy a magyarországi hallgatók általában 18–20. életévük körül iratkoztak be a külföldi egyetemekre, és hogy Péter első említése 1385-ből származik a bécsi egyetem matrikulájából, születési idejét az 1360-as évek második felére tehetjük. Jóllehet a középkori nyugat-európai egyetemek hallgatói gyakran 10. életévük körül iratkoztak be az *universitas*okra, a magyarországi tanulni vágyó ifjak, amíg csak lehetett a hazai iskolákban igyekeztek bővíteni ismereteiket, elmélyíteni tudásukat. Majd csak ezután, alapos előképzettséggel felvértelve vállalták a veszélyektől sem mentes utazást valamely külföldi egyetemre, ahol magas költségekre számíthattak a beiratkozási díj és a mindennapi élet tekintetében is.

Azt, hogy a későbbi felsőfokú stúdiumait megalapozó alapfokú tanulmányait hol végezte forráshiány miatt nem lehet egyértelműen eldönteni. Borovszky Samu Csanád vármegye részletes történetének írásakor, a csanádi káptalani iskola külföldi egyetemekre kikerült 84 tanulója között említi Lippai Pétert is.⁹ Azonban Borovszky nem tűntette föl ezen megállapításának forrását, így számunkra az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Péterünk helyi, mezővárosi iskolában folytatta alapfokú tanulmányait. Itt sajátíthatta el az alsó fokú iskolás ismereteket (*lectura és cantus*), majd a komplex alaptudományokat (*grammatica, dictamen, computus*) és végül a tanító (*scholasticus*) képzettségi színvonalától függően az önálló, specializálódott tudományok (mint a *philosophia*, ami ekkor tulajdonképpen inkább theologia, *decreta* azaz jogi ismeretek és *medicina*) alapjait is. Békefi Remig a középkori iskolaügy avatott kutatója az 1540-ig terjedő időszakban összesen 275 városi, mezővárosi és falusi iskoláról talált írásos feljegyzést.¹⁰ Bár ezek között nem találunk adatot Lippáról, bizonyos, hogy nem ennyi iskola volt ekkor Magyarországon, hanem a 275-nek a többszöröse, csak nem maradt róluk feljegyzés, mondhatni, ez csupán a jéghegy csúcsa. Lippa esetében a megfelelő alapokat nyújtó mezővárosi iskola működésére következtethetünk a késő középkorban Bécsben és Krakkóban tanult 23 lippai személy alapján is.

Az 1365-ben alapított Bécsi egyetemen kezdetektől számítottak a magyarországi hallgatók érkezésére. Ezért már 1366-ban, az egyetem első *statutum*ában a négy akadémiai nemzet közül az egyik magyar volt, amely a magyarok mellett magába foglalta a bohémiai, moráviai, szláv és görög hallgatókat is.¹¹ A bécsi az egész középkor folyamán a legnépszerűbb külföldi egyetem volt a magyar hallgatók körében. Sajnálatos módon

6 KUBINYI 2000. 75.

7 BÁCSKAI 1965. 25.

8 BÁCSKAI 1965. 28.

9 BOROVSKY 1897. 100.

10 Lásd BÉKEFI 1906. és BÉKEFI 1910.

11 MÜHLBERGER 2001. 339.

az akadémiai magyar nemzet anyakönyve csak 1453-tól maradt ránk, ezért a Lippai Péterre vonatkozó adatokat az egyetem „össznépi” matrikulájában kell keresni.¹² Ebben 1385. április 14-én azt olvashatjuk, hogy 2 garast fizetett a beiratkozás avagy tandíj fejében.¹³ Fraknói Vilmos adatai szerint egészen 1389. évig tanult ott.¹⁴ Ez az időtartam általában elegendő volt a bölcsészeti kar alsóbb tudományos fokozatait megszerezni, viszont Péter esetében se a *baccalaureusi*, se a *magisteri* vizsgának nincs nyoma. Mindenesre megállapíthatjuk, hogy műveltsége egyetemjárása és későbbi bírói munkásságának fényében meghaladta az átlagosat, hiszen a legtöbben csak egy évig vagy legalábbis igen rövid ideig látogatták valamelyik egyetemet. Egy évtizeddel később, 1401. április 14-én ismét beiratkozik a bécsi egyetemre egy bizonyos *Petrus de Lippa*,¹⁵ ám személyének az általunk vizsgálttal való azonosítása bizonytalan, főleg azért, mert Péterünk ekkor már valószínűleg egyházi javadalmának helyén, Csanádon tartózkodott.

Hogy Lippai Péter pontosan mikor és milyen úton szerezte egyházi javadalmát, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy 1400. május 1-jén már mint a csanádi székeskáptalan *cantora*, azaz éneklőkanonoka bukkan fel egy a káptalan által hiteleshelyi működése során kiállított oklevélben.¹⁶ Minthogy szülővárosa, az Arad vármegyei Lippa a Csanádi Egyházmegyébe tartozott, nem túl meglepő, hogy itt jutott *beneficium*hoz. A földrajzi közelségen túl személyes kapcsolatai is lehettek a nevezett egyházi testületen belül. A csanádi székeskáptalanban a középkor során szerepelt – Péterrel együtt – három Lippai nevet viselő személy közül az egyik, bizonyos Lippai István csanádi kanonok nem sokkal Péter javadalomszerzésének első írásos nyoma előtt, 1398 körül hunyt el, így akár ő is felhívhatta a káptalan vezetőinek figyelmét az akkor már egyetemet járt földijére. Ezenkívül egy másik lehetőség is kínálkozik a személyes kapcsolatok útján való javadalomszerzésre. Ugyanis Valkói András, aki 1389-ben lett csanádi kanonok,¹⁷ Lippaival egy időben tanult a bécsi egyetemen 1386–1387-ben.¹⁸ Az egyházi pályán való érvényesülésre pedig – bárói és főpapi kapcsolatok hiányában – a legjobb eszköz a minél magasabb szintű végzettség, illetve az egyetemen szerzett kapcsolatok voltak. Az egyetemi tanulmányok alatt kiváló alkalom kínálkozott új ismeretek szerzésére, személyes kapcsolatok kialakítására. Az egyes egyházi javadalmakról is könnyen informálódhattak az érdeklődők, sőt akár *beneficium*hoz is juthattak e kap-

12 Az egyetemi anyakönyvek a tanulók beiratkozásán kívül csak abban az esetben rögzítik előmenetelüket, ha befizették a fokozatok megszerzéséhez szükséges vizsgák díját. Ez bizony sokszor bizonytalan információt közöl, hiszen valaki a beiratkozás és az első fokozat megszerzése között éveket is eltölthetett az egyetemen, de ha mégsem teszi le a szükséges vizsgáit, akkor csak a beiratkozási adat áll rendelkezésünkre. Az egyetemet járt kanonokjaink életpályáját vizsgálva úgy tűnik, hogy nem elsősorban az egyetemeken eltöltött idő hossza vagy minősége szabta meg későbbi sorsukat, hanem maga a tény, hogy tanultak egyetemen; az ott szerzett tapasztalat és ismeretségek váltak a későbbiekben nagy hasznukra.

13 SCHRAUF 1892. 6. 1385. ápril 14. *Petrus de Lyppua 2 gross*.

14 FRANKÓI 1874. 39. *Petrus de Lypa* 1385–1389. Neve felett, azonos tanulmányi idővel szerepel egy bizonyos *Thomas de Lypa*, nem tudni, hogy milyen kapcsolatban álltak egymással. Vajon gyerekkori barátokként és „osztálytársakként” együtt indultak útnak a bécsi egyetemre, vagy netán még rokonok is voltak?

15 SCHRAUF 1892. 23, 52.

16 DL 71549.

17 Valkóit mint fehérvári kanonokot és már a csanádi Szűz Mária-kápolna javadalmását nevezte ki csanádi kanonokká IX. Bonifác pápa 1389. nov. 14-én. ZsO. I. 148. nr. 1223., BOROVSKY 1896. 424.

18 SCHRAUF 1892. 8. *Andreas de Walkwo*. JUHÁSZ 1941. 112.

csolatok által. Az ilyen kapcsolatokra jellemző, hogy az egyházi középrétegen belül már huszadrangú volt, ki milyen társadalmi kategóriából származott, hiszen ez az egyetemi polgárok között sem volt szempont. „A javadalomhoz segítés ugyanis teljesen független a származási kategóriáktól, polgár polgárt, jobbágy jobbágyot, nemes nemest éppúgy juttatott kanonikátushoz, mint jobbágy nemest, nemes jobbágyot, polgár nemest, stb.” állapította meg Köblös József a témában mai napig mérvadó könyvében.¹⁹ Az egyetemjárás és a társadalmi származás tekintetében a csanádi székeskáptalan személyi állományában is megfigyelhető, hogy a polgári származásúak esetében a legmagasabb az egyetemet jártak százalékos aránya: 87,5%; őket a mezővárosi polgárok követik viszonylag kevéssel lemaradva: 73%. Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy javadalomhoz jutásukban valóban domináns szerepe lehetett tanultságuknak. Összehasonlításként az arisztokrata famíliák tagjai közül 33%, a köznemesek esetében 30%, a jobbágyi származásúaknál pedig 14% folytatott egyetemi stúdiumokat.²⁰ Ezen jelenség magyarázataként már Mályusz Elemér rámutatott arra, hogy a társadalmi és művelődési viszonyaink sajátos fejlődése következtében az arisztokrácia és a nemesség mellett éppen a városi polgárság fiai mennek leginkább egyházi pályára. Az előkelő és vagyonos nemesi sarjadékok a családi birtoktest csorbítatlansága érdekében választják a papi hivatást, ahol összeköttetéseiknél fogva hamar eléri a legnagyobb méltóságokat. „Az iparos, a kereskedő kevesebb életlehetőséget biztosíthat gyermekei számára, mint a jobbágy. Az ő életszínvonaluk magasabb, s ezt több gyermek számára nehezebb fenntartani, mint a jobbágyinak a falusi élet keretei között adódót. A céhek zártsága akadályozta meg az érvényesülést, az apa műhelyét vagy üzletét nem örökölheti több gyermek. Azok csak egyet-egyet juttatnak abba a helyzetbe, hogy az elért életmódot folytassa.”²¹ Úgy tűnik, hogy bekerülve az egyházi középrétegbe Lippai Péter is elkezdte ismerőseit segíteni. Legalábbis erre utalhat az a tény, hogy 1401. febr. 2-án IX. Bonifác pápa többek között őt bízta meg, hogy Sződi Bálintot, a lippai Szent István király templom plébánosát iktassa be aradi kanonokságába.²²

A káptalanok a középkori Magyarország egyházi társadalmának középrétegét alkották. A püspöki székhelyen létesült káptalanokat nevezzük székeskáptalanoknak, fő feladatuk a püspök segítése volt az egyházmegye igazgatásában. A literátus műveltség 14. századi megjelenéséig a világi értelmiség szerepét is a káptalanok személyzete töltötte be. A tatárjárás után a főesperesek is mind beköltöztek a területileg illetékes püspöki központba, azon belül is a székeskáptalanba, és az ő jogkörük által a káptalan joghatóságot szerzett az egész egyházmegye felett. A káptalan tagjainak a vidéki plébánosok szegénysége árán nyílt módja a külföldi egyetemjárást sem nélkülöző értelmiségi elitté válni.²³ Eredetileg négy méltóság volt a káptalanban: a prépost, az olvasókanonok (*lector*), az éneklőkanonok (*cantor*) és az örkanonok (*custos*); a káptalani személyzet többi tagja egyszerű kanonok volt, de még ezek szerényebb javadalmai is középnemesi élet-színvonalat tettek lehetővé.²⁴ A *cantor* feladata az istentisztelet és a káptalani iskolá-

19 KÖBLÖS 1994. 44.

20 TÓTH 2007. 42.

21 MÁLYUSZ 1971. 111.

22 Mon. Vat. IV. 308.

23 KOSZTA 2007. 99–119.

24 MÁLYUSZ 2007. 57–115.

ban végzett liturgikusének-tanítás vezetése volt.²⁵ Lippai Péter tényleges feladatkörét azonban sokkal inkább az határozta meg, hogy Marczali Dózsa Miklós, a Zsigmond király udvari káplánjából lett pannonhalmi kormányzó-apát 1403-ban, a csanádi püspökség élére kerülve őt nevezte ki helynökének.²⁶ Valószínűleg azért esett rá a választása, mert a 15. század legelején Lippai Péter volt az egyedüli egyetemet járt személy a csanádi székeskáptalan állományában.²⁷ A helyettes állítása a 14. századtól volt kötelező a főpapok számára az egyházjog szerint.²⁸ A vikáriusi feladatkör egy sokoldalú, nagyon gyakorlatias és jó szervező készséggel megáldott személyt kívánt. Lippai Péternek éneklő-kanonikként a liturgiában, vikáriusként pedig a jogtudományban is járatosnak kellett lennie, mivel ez utóbbi pozícióban egyszerre volt a püspök egyházi közigazgatási ügyekben illetékes általános helynöke (*vicarius generalis*) és a püspök nevében eljáró állandó bíró.²⁹

Az egyházi bíróságok (*forum spirituale, sacra sedes*) hálózata a világi bíróságokkal párhuzamosan az egész országra kiterjedt. Már az államalapításkor törvény mondta ki azt az elvet, hogy a klerikusok csak egyházi bíró előtt kötelesek perbe szállni, a kifejlődött gyakorlat pedig – a kánonjog szabályai szerint – minden olyan ügyet az egyházi fórum elé utalt, mely a vallással, erkölccsel függött össze. A szentszéki hatáskört személyi és tárgyi szempontok alapján írták körül. Az egyházi bíróság volt illetékes minden rendű és rangú klerikusnak, továbbá az özvegyeknek, árváknak, keresztes lovagoknak, diákoknak minden perében, kivéve az ingatlanra vonatkozókat. Ezen kívül minden olyan ügyben eljár, amely összefüggött a hit és erkölcs kérdéseivel: eretnekség, hitszegés (esküvel megerősített szerződések, hamis eskü), házasság, ezzel kapcsolatban a házasságtörés, a női jogok (hitbér, jegyajándék, leánynegyed), végrendelet és tized (dologi és személyi) ügyekben.³⁰ A szentszék szervezete függetlenül a királytól, és a pápa mint egyetemes egyházi bíró főhatósága alá került. Alsófokon, kisebb értékű perekben a főesperes (*archidiaconus*) bíraskodott,³¹ tőle a megyéspüspökhöz lehetett fellebbezni. A megyéspüspök volt az első fokú rendes bíró, de a 14. században már előírás szerint a helynöke (*vicarius*) képviselte.³² A fellebbezés rendes útja az illetékes érseki szentszékhez, az esztergomihoz, illetve a bács-kalocsaihoz ment, innen a 14. század végétől kezd-

25 BÉKEFI 1901. 44.

26 JUHÁSZ 1946. 39–64., SÖRÖS 1903. 68., ENGEL 1996. I. 68., II. 153. A forrásokban szerzetesi névén, Dósa-ként szereplő csanádi püspök eredetileg Miklós keresztnévvel született a befolyásos pozíciókkal rendelkező, arisztokrata Marczali családba.

27 A már említett Valkói András csanádi szereplésére az 1389. évből származó kanonokságára vonatkozó forráson kívül nincs adat.

28 ERDŐ 1992. 276.

29 ERDŐ 2001. 89.

30 BÓNIS 1997: 640–641., ERDŐ 2001. 122–123., BALOGH 2000. 24.

31 Létezett alesperesi intézmény is, ám ennek hatáskörébe már csak az nagyon kis értékű, ún. tyúkperek tartoztak.

32 A vikáriusi bíraskodás érvényesülésével Magyarország a latin rítusú keresztény Európa egyházjogilag fejlettebb Alpoktól délre fekvő feléhez tartozott, Itáliához, Spanyolországhoz és Franciaország déli részéhez hasonlóan. Ezzel szemben az Alpoktól északra eső területeken (Németország, Lengyelország, Franciaország északi része és Anglia) официális bíraskodás valósult meg, vagyis az egyházmegyei bíróságok (officialatus) élén officialis állott. Érdekesség, hogy az egyházi bíróságok rendszerében alanyi jogon járt a fellebbezés a peres feleknek, míg az indogermán, magyar, stb. jogból eleve hiányzott a fellebbezés intézménye, a világi jogok azt csak az újkorban vették át.

ve az esztergomi érsek, mint született pápai legátus (*legatus natus*) primási székéhez, majd a római kúriába.³³ Bár a szentszéki joghatóság mindig egy adott személyt illetett (a püspököt vagy érseket stb.), minden fórumon működtek bírótársak is. Ezek az esperesi széken plébánosokból, a püspöki és érseki széken kanonokokból kerültek ki, így Lippai Péter is mindig káptalani bírótársakkal ítélkezett. Vikáriusi tevékenységéről ránk maradt első forrás 1403. március 8-án keletkezett, ebben Karos Tamás nagy-szécsényi *hospes* – aki az idézésre meg sem jelent – kiközösítését (*excommunicatio*) rendelte el Péter muronyi, György fejéregyházi, János nagyszécsényi és Mátyás vingai plébánosoknak arra az esetre, ha az 15 napon belül nem fizetné meg a László kis-szécsényi³⁴ plébánostól eltulajdonított 25 forint értékű ló árát és 6 márka bírságot.³⁵ Pár nappal később, 1403. március 10-én már egy másik ügy forgott előtte: Tömpösi Vaffa András megidézteti Pahady Tamást és három asszonyt, hogy megkérdezze milyen jogn tartják birtokukban az Arad vármegyei Fejéregyház birtok³⁶ fele részét. Mivel az alperesek oklevelekre hivatkoztak, ezért azok felmutatására Lippai Péter a káptalani bírótársaival határnapot (1403. április 1.) tűz ki,³⁷ ám az alperesek képviselőjében ekkor megjelent plébános újabb határnap kitűzését kérte, erre Lippai 1403. április 4-én újabb időpontig (1403. június 10.) elhalasztja a pert.³⁸ Mint csanádi vikárius, még a hivatali elődje idején kezdett, de le nem zárt perekkel is foglalkoznia kellett. Így 1403. július 9-én ő tett pontot Szőlősi Domokos felperes és Vasa László alperes ügyének végére, mely per még Domokos prépost, az előző helynök alatt kezdődött, de újra meg újra elhalasztották.³⁹ Természetesen az ő bírói székén is gyakran el lettek halasztva a perek, mint 1405. május 4-én a Csép fia: Jakab és Porazfalvi György közötti peres ügy is.⁴⁰ Gyakran az egyik fél – leginkább az alperes – távolmaradása miatt kellett halasztani az ügyet, a meg nem jelent felet pedig megbírságozták, mint például 1407. március 1-jén Baki János fia: Gergelyt, aki ellen Baki Flóris és neje folytattak pert.⁴¹ A következő évben Lippai Péter távol volt Csanád városától, ezért akadályoztatása esetére Marczali Dósa püspök Apátfalvi Miklós csanádi kanonokot jelölte ki helyetteséül.⁴² Apátfalvi csak egy rövid periódusban, 1408 végén és 1409 elején szerepel e minőségében a forrásokban.⁴³ Hogy pontosan milyen természetű is volt Péter akadályoztatása, nem tudni.⁴⁴ Neve 1410.

33 BÓNIS-DEGRÉ-VARGA 1996. 29–31.

34 Arad vármegyében két egymás mellett fekvő Szécsény falu volt. Lásd GYÖRFFY 1963. 185.

35 DL 85553., PESTY-ORTVAY 1896. 328. nr. 196., ZsO. II/1. 274. nr. 2301., BÓNIS 1997. nr. 1795., JUHÁSZ 1941. 45–46.

36 GYÖRFFY 1963. 175.

37 DL 85554., PESTY-ORTVAY 1896. 328–339. nr. 197., ZsO. II/1. 274. nr. 2305., BÓNIS 1997. nr. 1796., JUHÁSZ 1941. 45. Péter helynök előtt a felperes képviselőjében Kemecsei Nagy Tamás, az alperesek közül Tamás személyesen jelent meg, a többi alperest, Pál fia Lőrinc özvegyét, Iván fia Miklós özvegyét és Sárközi Lászlónét Sárközi Tamás képviselte.

38 DL 85555., Sztáray II. 31. nr. 25., ZsO. II/1. 279. nr. 2353.

39 DL 42801., BÓNIS 1997. nr. 1808.

40 DL 53237., PESTY-ORTVAY 1896. 347. nr. 210., ZsO. II/1. 463. nr. 3852.

41 DL 85566., PESTY-ORTVAY 1896. 389. nr. 238., ZsO. II/2. 18. nr. 5332.

42 JUHÁSZ 1946. 49.

43 ZsO. II/2. 175. nr. 6362. (1408. október 10.); DL 42974., ZsO. II/2. 192. nr. 6476. (1408. december 15.); BÓNIS 1997. nr. 1873. (1409. február 9.)

44 A káptalan hiteleshelyi tevékenysége során keletkezett oklevelek sem adnak támpontot ezügyben, mint-hogy az 1409. január 14-én kelt oklevelek tanúnévsorban mint jelen voltat tüntetik fel Péter cantort:

augusztus 4-én tűnik fel ismét a ránk maradt oklevelekben. Ekkor Lippai Péter a boszniai hadjárat miatt központilag elrendelt országos perhalasztási parancsnak megfelelően halasztotta Mindenszentek nyolcadára (november 8.) Egerszegi Hem fiainak Egerszegi Miklós bán leánya: Margit asszony elleni, nyugta felmutatásáról folyó perét.⁴⁵ 1411. szeptember 19-én kelt oklevelével Péter vikárius igazolja, hogy Csépnek mondott Jakab mester birságait megfizette.⁴⁶ 1415. február 6-án Lippai Péter az Apátfalvi Miklós 1408. október 10-i és 1408. december 15-i végre nem hajtott ítéletét foganatosította. Az ítélet addigi végrehajtásától Oszlári Majos fia: Pál eddig Ozorai Pipo temesi ispántól való félelmében tartózkodott. Miután Pált beiktatták a Fancslakiak és Vejtehi Bobalok Temes megyei birtokainak leánynegyed címén öt megillető és pontosan körülírt részeibe,⁴⁷ Lippai Péter erről privilegiális formában állított ki oklevelet részére.⁴⁸ Két évvel később, 1417. dec. 22-én ismét a szokott birságban kellett elmarasztalnia Maczedoniai Danch András mester fiait: Miklós és János mestereket, mert nem jelentek meg előtte András mester özvegye: Dorottya ellenében.⁴⁹ Három olyan év után, melyből nem maradt forrás Lippai bírói széke előtt folyó ügyekről, 1421. február 14-én Uralthi Michk Lőrinc felperes Sebestyén és Domokos szilágyi nemesek – kiknek ügyvédje Demeter horogszegi plébános – elleni perét a felek kérésére, pünkösöd nyolcadára halasztja.⁵⁰ Egy év múlva, 1422. március 9-én káptalani bírótársaival hozott szentszéki ítéletével kiegyeztetni Gyondi Péter özvegyét: Katalin asszonyt és fiát, Lászlót az általuk 1421. február 17-én beperelt Rékasi Szaniszlóval – akiknek ügyvédje szintén egy plébános, Demeter rékasi plébános volt – aki a kötelező leánynegyedet azért nem adta ki előbb, mert Ozorai Pipo temesi főispánnal részt vett a husziták elleni hadjáratban. Most aztán a leánynegyed címén megkapja Katalin asszonyt azt a 10 ökröt és 4 tehenet, melyet magának követelt. Mivel azonban e jószágok igen le voltak soványodva inkább 17 márkát és 6 új forintot fizetett Szaniszló, mely leánynegyed címen való átvételét Gyondi Péter özvegye és fia elismeri.⁵¹ Ez az utolsó olyan ítéletlevele, amelyet szentszéki bírászkodása során adott ki és ránk maradt. Egyedül ezen maradt csak fenn pecsétjének töredéke, amelynek köriratát Borovszky Samu a következőképp rekonstruált: [Sigillum Petri] *Johannis de Lippa cantoris* [et canonici eccl. Chanad].⁵² Eszerint e pecsét – melynek körirata mára már olvashatatlan – Péter szülővárosának neve mellett apját is megőrizte. A pecsétkép központi helyén a csanádi székeskáptalan patrónusa, Szent

(...presentibus honorabilibus et circumspectis viris dominis Laurentio preposito, Petro cantore...) PESTY-ORTVAY 1896. 407–408. nr. 249., 408–409. nr. 250., 409–412. nr. 251., 412–415. nr. 252.

45 DL 53544., BÓNIS 1997. nr. 1796.

46 DL 53601.

47 Varjótelek (CSÁNKI 1894. 69.), Péterfalva (CSÁNKI 1894. 57.), két Apafája (CSÁNKI 1894. 24.), Teremi (CSÁNKI 1894. 66.), Várelő (CSÁNKI 1894. 69.), Vejteh (CSÁNKI 1894. 70.) és tartozékaik.

48 PESTY-ORTVAY 1896. 496–503. nr. 306., ZsO. V. 107. nr. 192., BÓNIS 1997. nr. 2013. *Nos Petrus cantor et canonicus ecclesie Chanadiensis ac reverendi in Christo patris et domini fratris Dose episcopi eiusdem ecclesie vicarius in spiritualibus generalis...*

49 DL 92518., ZsO. VI. 360. nr. 1274.

50 DL 11036., ZsO. VIII. 59. nr. 120.

51 DL 11188., PESTY-ORTVAY 1896. 574–576. nr. 370., BÓNIS 1997. nr. 2184., ZsO. IX. 111. nr. 288., JUHÁSZ 1941. 46. Juhász a 17 tinó és 6 forint átadásáról ír.

52 DL 11188., BOROVSKY 1896. 398. A zárójelbe tett szavak letőredezték a pecsétről. A vatikáni kútfőket nem használó Borovszky számára ez volt az egyetlen forrás, amelyből Péter vikárius lippai származására tudott következtetni, helyesen.

György ábrázolása látható, ám nem profilból és lóháton, mint a székeskáptalan pecsétjén, hanem szemből és állva.⁵³

Hogy helynöki feladatait Lippai Péter legjobb tudása szerint eredményesen végezte, az is igazolja, hogy az okleveles források tanúsága szerint Marczali Dósa egész főpásztorsága alatt helynöke volt, és így e tisztségét két évtizedig bírta. Szolgálatainak elismeréseképp valamikor 1410. augusztus 4. előtt egy kanonoki javadalmat is kapott a csanádi székeskáptalanban jövedelme kiegészítésre.⁵⁴ Az ilyen javadalomhalmozás (*commutatio beneficiorum*) a kanonoki rétegben elfogadott volt, a javadalmasok 10–15% bírt egyszerre több egyházi stallumot a Köblös által vizsgált testületekben.⁵⁵

Lippai Péter túlélte Marczali Dósa püspököt, akinek egész főpásztorkodása idején helynöke volt. 1423. május 20-án V. Márton pápa teljes bűnbocsánatot engedélyezett Lippai Péter csanádi éneklőkanonok számára. Vele egy napon Dósa püspök unokaöccse egyben utódja, Marczali László, a tíz nappal azelőtt kinevezett csanádi püspök továbbá Lippai két kanonoktársa, Temesvári Péter fia: István csanádi kanonok és Jakab marosontúli főesperes, sőt egyházmegyei világi hívei is, nevezetesen Ivándi György és neje részesültek még teljes búcsúban.⁵⁶ Lippai röviddel a pápai kegy elnyerése után elhunyt. Halálozásának időpontjára az ő utolsó említése és a halálával megüresedett javadalom iránti kérvény időpontjából tudunk következtetni. Utolsó szereplése a ránk maradt forrásokban az, amikor a csanádi székeskáptalan 1423. május 24-én kelt hiteleshelyi oklevelének méltóságsora szerint a prépostság üresedésben volt, s így rendkívüli módon Péter *cantor* neve volt az első a méltóságsorban.⁵⁷ Ekkor tehát még élt Lippai. Viszont öt hónappal később, 1423. október 25-én András fia: János Csanád egyházmegyei *presbiter*, a lippai Szent István király parochiális egyház rektora már arra kéri a pápát, hogy adja neki a csanádi éneklőkanonokságot, amely Lippai Péter ha-

53 Az 50 × 33 mm méretű, mandorla alakú pecsét képének ikonográfiai leírása: a gótikus tabernákulum-építményben álló, páncélt viselő Szent György jobb kezében lándzsa, jobb lábát pedig a legyőzött sárkány nyakán tartja. A tabernákulum tetőzete, vimpergákkal díszített, mérműves ablakokkal áttört, polygonális architektúra. A tabernákulum oldalához íves konzolon ülő, mérművekkel áttört függelékek járulnak. Szent György alakja alatt, a tabernákulum-építmény alapján, a körirat sávjában félkörívű, kökeretezésű szentségfülke metsződik, benne álló, talán női alak. A pecsétkép egyes részletformái már az 1380 körül készült főpapi pecséteken is feltűnnek, e formák a 15. század első felében is tovább élnek. Vö. TAKÁCS 1992. 72–73., Szent György ábrázolása korábban is megjelent már a csanádi püspöki helynök pecsétképében. Így a Telegdi Miklós csanádi vikárius és kanonok 1355. május 5-én kelt oklevelén (DL 51667.) található 31 x 18 mm méretű és szintén mandorla alakú zárópecséten is Szent György látható lóháton, pajzsos. Lippai Péter a mandorla alakú mívés pecsétje mellett egy kisebb, 20 mm átmérőjű kerek pecsétet is használt 1417. december 22-én egy papírra készült és csak ideiglenes érvényű oklevelének megerősítésére (DL 92518.). Jóllehet ennek pecsétképe töredezettsége miatt teljességgel ismeretlen, mégis úgy tűnik, hogy Dósa püspök is ezt használta 1418. május 20-án, amikor pecsétjének távollétében az oklevelet (DL 54006.) helynöke pecsétjével erősítette meg (*Datum Chanad presentes autem propter absenciam sigilli nostro sigillo vicarii nostri fecimus communiri.*) az oklevélen egy szintén 20 mm átmérőjű kerek pecsét nyoma látható.

54 DL 53544., BÓNIS 1997 nr. 1796. *Nos Petrus cantor ac canonicus ecclesie Chanadiensis locique eiusdem vicarius in spiritualibus generalis.*

55 KÖBLÖS 1994. 74–75., Ugyanez az arány Pécsett 32%, Váradon 35% volt. Ld. FEDELES 2005. 148–150., KRISTÓF 2009. 26.

56 LUKCSICS 1931. 141–142. nr. 593–595, 597., ZsO. X. 271. nr. 634., JUHÁSZ 1941. 47, 130.

57 DL 71459. ZsO. X. 279. nr. 657.

lálával üresedett meg.⁵⁸ Ezek alapján halálát 1423. május 24. és október 25. közé, azaz körülbelül 58 éves korára tehetjük. Talán nem véletlen, hogy épp egy lippai plébános igényli magának a megüresedett javadalmakat, lehet személyesen is ismerték egymást, vagy egyszerűen csak Péter halálhíre a leghamarabb szülővárosába, Lippára jutott el. Az utóbbi okiratból az is kiderül, hogy Lippai Péter éneklőkanonoki és kanonoki stallumából származó éves bevételét 100 aranyforintra becsülték a római kúriában. Ehhez képest az ország egyik leggazdagabb püspöki székhelyén, a pécsi székeskáptalanban az éneklőkanonok jövedelmét átlagosan 70, a kanonokokét pedig 45 aranyforintra becsülték azonos források a késő középkorban.⁵⁹ Lippai Péter jövedelmei tehát nem maradtak el a más testületekben vele azonos szinten álló javadalmasokhoz képest, és ezen felül az egyházi bíráskodásból is szép bevétele származott.

Lippai Péter pályafutása során elérte mindazt, amit polgári származással és magas udvari pártfogók nélkül lehetett a későközépkori magyar egyházban. Életpályáját a Köblös József által megállapított típusok közül leginkább a tudós és lekipásztor összefonódása jellemzi.⁶⁰

IRODALOM

BALOGH

- 2000 BALOGH Elemér: *Egyházi és világi bíróságok joghatósága a középkori Európában*. In: Tóth (szerk.): Tanulmányok Dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged 2000. 15–26.

BÁCSKAI

- 1965 BÁCSKAI Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században. (=Értekezések a történeti tudományok köréből 37.)* Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.

BÉKEFI

- 1901 BÉKEFI Remig: *A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1901.
1906 BÉKEFI Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1906.
1910 BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1910.

BÓNIS

- 1997 BÓNIS György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Püski, Budapest 1997.

58 LUKCSICS 1931. 148. nr. 661. *Suppl. Johannis Andree, rect. par. eccl. S. Stephani regis de Lippha, presb. Cenad. d., de prov. de can. et cantoratu eccl. Cenad. (100 fl.), vac. per mort. Petri de Lippha, non obst. dicta par. eccl. S. Stephani (50 fl.)*, ZsO. X. 500. nr. 1269., JUHÁSZ 1946. 129. (október 23-ra datálva), ZsO. X. 500. nr. 1269.

59 FEDELES 2005. 153.

60 KÖBLÖS 1994. 77–82.

BÓNIS –DEGRÉ –VARGA

- 1996 BÓNIS György–DEGRÉ Alajos–VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg 1996.

BOROVSKY

- 1896 BOROVSKY Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. A vármegye általános története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1896.
1897 BOROVSKY Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. A vármegye részletes története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1897.

CSÁNKI

- 1890 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1890.
1894 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1894.

DF

- Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL

- Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár

ENGEL

- 1996 ENGEL Pál: *Magyarország világi archantológiája 1301–1457 I–II.* Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest 1996.

ERDŐ

- 1992 ERDŐ Péter: *Egyházjog*. Szt. István Társulat, Budapest 1992.
2001 ERDŐ Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest 2001.

FRAKNÓI

- 1874 FRAKNÓI Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1874.

GYÖRFFY

- 1963 GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.

JUHÁSZ

- 1941 JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). (=Csanádvármegyei könyvtár 38.)* Csanádvármegye közönsége, Makó 1941.
1946 JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története IV. (1386–1434). (=Csanádvármegyei könyvtár 41.)* Csanádvármegye közönsége, Makó 1946.

KOSZTA

- 2007 KOSZTA László: *A magyar székeskáptalanok kanonokjai 1200–1350 között*. In: Balog–Döbör–Jancsák–Kiss–Nyulassy–Zakar (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam: Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*. Belvedere Meridionale, Szeged 2007. 99–119.

KÖBLÖS

- 1994 KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával) (=Társadalom- és művelődés-*

történeti tanulmányok 12.) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest 1994.

KRISTÓF

- 2009 KRISTÓF Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440-1526)*. Egyetemi doktori értekezés. Témavezető: Solymosi László. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája, 2009. Kézirat. 263 p.

KUBINYI

- 2000 KUBINYI András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (=Dél-alföldi évszázadok 14.)* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2000.

LUKCSICS

- 1931 LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei I. kötet. V. Márton pápa (1417-1431)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1931.

MÁLYUSZ

- 2007 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 2007.

MÁRKI

- 1892 MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. II/1.* Monographia-Bizottság, Arad 1892.

Mon. Vat. IV.

Monumenta Vaticana. Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I. sorozat IV. kötet. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest 2000.

MÜHLBERGER

- 2001 MÜHLBERGER, Kurt: *Die Gemeinde der Lehrer und Schüler – Alma Mater Rudolphina*. In: Csendes–Oppl (hrsg.): *Wien, Geschichte einer Stadt 1.: Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529)*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2001. 319–395.

PESTY –ORTVAY

- 1896 PESTY Frigyes–ORTVAY Tivadar: *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430. (=Temesvármegye és Temesváros története IV.)* Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte Ortway Tivadar. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával Temesvármegye és Temesvárváros közönsége. Pozsony, 1896.

SCHRAUF

- 1892 SCHRAUF Károly: *Magyarországi tanulók külföldön II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1892.

SÖRÖS

- 1903 SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi főapátság története II. A pápák és a zsinatok reformáló törekvései 1243-1404*. Pannonhalmi Szent-Benedek Rend, Budapest 1903.

Sztáray II.

A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára II. 1397-1457. Szerkesztette: Nagy Gyula. Kiadja: gróf Sztáray Antal, Budapest, 1889.

TAKÁCS

- 1992 TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. (Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete és a Budapest Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján)* Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet. Budapest, 1992.

(G.) TÓTH

- 2007 (G.) TÓTH Péter: *A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a későközépkorban.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2007/1–2. 37–58.

ZsO.

Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951–.

Péter G. Tóth

PETRUS DE LIPPA CANTOR AND BISHOPRIC VICAR OF CSANÁD IN THE REIGN OF
SIGISMUND

Although the character of Petrus de Lipa is not entirely unknown to historiography, I think it is important to present his career in an independent work, because as far as I know, no one has ever dedicated a separate study to him.

It is his name that helps us to determine his origin and social background, as well. The market town of Lipa in Arad county is situated in the Arad-foothills, where the river Maros runs to the plain from the Transylvanian mountains. Lipa was the most developed settlement of Arad county. On these bases, we can consider the origin of Petrus de Lipa as market town burgher. His educational level was outstanding due to his higher education at the University of Vienna. Hungarian students usually enrolled to foreign universities around the age of 18-20, and Petrus was first mentioned in Vienna in 1385, so he was most likely to be born around 1365. He was studying in Vienna until 1389 or 1400.

He appeared as the *cantor* of the cathedral chapter of Csanád in 1400. We don't know exactly what was the way of getting his benefice. It is possible that he earned this position thanks to his personal connections made at the university, since *Andreas de Valko*, canon of the cathedral chapter (1389) was also a student at the Faculty of Arts in Vienna in 1386-1387. Perhaps he could get into the chapter through simply territorial connection as Lipa belonged to the bishopric of Csanád. There were other people from Lipa among the members of the chapter. The task of the cantor was directing the music and chant. But his services were needed in the jurisdiction of diocese as a vicar for the bishop. He was appointed to be a *vicarius* at the beginning of the bishopric of Dosa Marczali in Csanád (1403–1423). As he needed a suitable and reliable vicar, whose appointment was compulsory. In this position Petrus de Lipa was general vicar (*vicarius generalis*) of the bishop of Csanád in parochial administrative cases and constant judge with episcopal rights between 1403 and 1423. He rolled up his career within this jurisdictional system of the Roman Catholic Church. In this essay we present all the remained sources of his charter's publishing activity and the first description of his seal as well. The fact that according to the sources he worked as a vicar for two decades, gives good evidence that he did the best he could in his job effectively. As a reward for his services he got one more benefice in the local chapter to make up his income. In 1410 he was named as a canon of Csanád. To obtain more ecclesiastical benefice at the same time, the so called *cumulatio beneficiorum* was forbidden by the canon law but acceptable amongst the canons.

His last act was on the 24th of May 1423 in a charter published by the cathedral chapter. We can make conclusions for the date of Petrus de Lipa's death from those benefices that were given to him, but were asked by others in a certain period. On the 25th of October 1423 John, son of Andreas asked the pope to give him the benefices vacant by the death of Petrus de Lipa. In virtue of these facts he probably died in the summer of 1423. During his career Petrus de Lipa achieved everything he could from a burgher background, without influential patrons in the royal aula in the later medieval Hungarian church.

ANDRÁS ALBERT

THE POLITICAL PROTECTION OF TRANSDANUBIAN PROTESTANTISM IN THE
LIGHT OF MIKLÓS BETHLEN'S PAMPHLETS*
(1671-1681)

INTRODUCTION.

After the Habsburg Empire's victory over the Turks on 1st. August 1664 at Szentgotthárd, Leopold I. tied the Vasvár peace. They didn't expel the Turks from Hungary, they began to build the system of absolutist domination. The Hungarian statesmen were discontent with the policy of the Habsburg court so they began to organize. At the meeting in Murány (Murán) 23th. October, 1666 they reflected on the idea that Hungary should be under the protectorate of the Sultan. The Porta would guarantee free king election, internal and foreign politics. Vienna became aware of the conspiracy, but didn't interfere for many years. Leopold I. in 1671 swooped down on the conspirators by surprise. Péter Zrínyi, Ferenc Frangepán, and Ferenc Nádasdy were executed. The exiles escaped to Transylvania. Although initially the prosecution was politically motivated, the pretext of punishing the conspirators was particularly suitable to get even definitely with the Hungarian Protestants. The political persecution obtained religious essence.¹

The conclusions of peace from 1606 in Vienna, 1621 in Linz and 1626 in Nikolsburg which contained the national laws about the Protestants' rights and their religious freedom, were considered null.² The Protestant historiography called this period between 1671-1681 „decade of mourning”.³ This name was given because of the

* In this study I deal with the political and religious persecution of the transdanubian (Hungary) protestant (Reformed Ev. Lutheran) pastors and teachers

1 In front of emperor Leopold I. (1640-1705) and his court France of Cardinal Richelieu and Mazarin was an example followed. They have sought to build the absolute power. They wanted to achieve the national constitutional institutions, the National Assembly, the palatine dignity and the abolition of county government.

The conspiracy served as the legal basis for against the coronation oath. The emperor-king tried to dismiss himself with the theory “playing the role of law” taken to comply with the Constitution, from the royal oath.

2 BUCSAY, Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945.* Budapest, 1985. 116. p.

3 The ‘mourning decade’ word usage in the protestant interpretation was the most violent period of early modern hungarian history. The Magyar Nagy Lexikon wording: “In the hungarian legal history by the special delegation of court of law in Bratislava in 1673 and 1674 in respect of high treason sentenced

aggressive action against the churches and their persecution.⁴ The Habsburg court considered this moment the most suitable to attack the Protestant churches. The main reason of the attacks against the Protestant churches was that the Wesselényi - conspiracy was initiated by the protestant churches and their pastors and teachers.

According to the re-formulated theory in 1670 the protestants lost the right to religious liberty guaranteed by their political movements. The Protestant religions, therefore operate illegally and they had to be banned.⁵ Historian László Benczédi says: *“to justify the large counter-attack he mainly blamed the Protestant priests because of the attack of the Hungarian rebels... or even the general staff of the Catholic Church considered that time the most suitable for returning to the ancient Catholic faith, the accomplishment of country with one faith.”*⁶

COUNT MIKLÓS BETHLEN AND THE TRANSDANUBIAN PROTESTANT PASTORS'S, TEACHERS'S CASE

The embracing of the persecuted Hungarian protestants' case was favourably received in Michael Apafi I., Transylvanian prince's court. During the persecutions on 6th April, 1671 he wrote a letter to Rottal military governor in which he asked his support in the case of the slandered priests. Prince Michael Apafi I. and his councilors decided to notify the foreign protestant monarchs, princes and political elite circles about the Hungarian events and their religious background.⁷

Miklós Bethlen, the Transylvanian politician and his circle of intellectuals played a very important role in this. In the pamphlets sent to the kings and princes of western protestant countries the members of the mentioned circle were devoting all their efforts to inform the European public of persecuting religion in Hungarian Kingdom. In the pamphlets the authors revealed the Hungarian counter-reformation, emperor and king Leopold I. attacks and pointed out the great defensive struggle of protestant princes against them. The literature attributed wrongly these political pamphlets to Miklós Bethlen for a long time.

Literary historian József Jankovics, the excellent expert in Miklós Bethlen's life and work contradicted this fact in his researches.⁸ But it is certain that Miklós Bethlen's influence can be felt concerning the background of the formation of the

and sent to the galley in context of Protestant pastors fate appeared at the end of 17th century.” See *Magyar Nagylexikon*, VIII. Bp., Magyar Nagylexikon, 1999. p.

4 See for details PÉTER, Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*. 35. – BITSKEY, István: *De Ruyter admirális és a magyar irodalom: négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója*. Debreceni Szemle, 15. évf. 2007. 2. sz., 164-173. – BITSKEY, István: *Szellemi élet a korai újkorban*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. KÓSA, László. 2. jav. Kiad. Budapest, 2001. 242. – BENCZÉDI, László. *A prédikátor perek történeti háttere*. Theologiai Szemle, 1975. 7-8. sz. 199-205., 264-267. p.

5 NÉMETHY, Sándor: *Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniens anno 1674 története és jogászai kritikája*. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz. 331-334. 1981, 3. sz. 162-163., 1981, 4. sz. 219-224. 1981, 5. sz. 295-300. 1982. 2. sz., 99-105. 1983, 1. sz., 234-244. 1983, 5. sz., 276-286. p. 1984, 2. sz., 97-102. See PÉTER 1983, 35. p. Wien, Staatsarchiv, Hungarica Specialia, Fasc. 325/C, Folio 3-4.

6 BENCZÉDI 1975, 9-10. sz. 266. p.

7 POKOLY, József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet, (1605-1690) Budapest, 1904. 266. p.

pamphlets. Around the formation of the pamphlets a small circle of intellectuals has to be seen. This literary and intellectually circle functioned under Miklós Bethlen's leadership.

Among the members of this literary and intellectually circle were: Pósaázi János, Michael Szatmárnémethi, Peter Fajgel and Eszéki István.⁹ Count Miklós Bethlen, the Transylvanian politician embraced the case of persecuted protestant pastors and teachers through international diplomatic channels. On behalf of Mihály Apafi I., prince of Transylvania and his Councillors in letters he appealed to the kings of the Protestant western countries and university professors. He requested for their support in the case of the persecuted Hungarian Protestant pastors and teachers. He was assisted by Péter Kovásznai Transylvanian reformed bishop, Istvan Pataki professor from Kolozsvár and István Adami Transylvanian saxon lutheran bishop.¹⁰ Miklós Bethlen in 1672 sent these well-drafted and edited letters with a German lutheran officer to Kővár. His plan was that the letters travelling through Poland should arrive in Berlin and Heidelberg. The sending out of some of these letters were impeded by councillor Teleki Mihály. The assumption is that political considerations led Teleki to confiscate the letters.

Some of the letters got into the hands of the archbishop György Szelepcsényi, which letters became important documents against those priests who were summoned to appear before the court in Bratislava.¹¹ The prosecutor of the court of law established in 1674 in Bratislava convicted the protestant pastors and teachers on trumped-up charges.¹² According to the charge István Vitnyédi, Miklós Bethlen, Ambrus Ketzer corresponding to each other and the transdanubian protestant pastors.¹³ According to the data found in minutes the defendants' letters were very strongly political coloured.¹⁴ John Burius Krupina pastor has rejected the accusation that the ministers and above mentioned persons would have something to do with them. The lawyer appointed by the court of law in Bratislava, Heussler Ferdinand was also on the pastors and teachers' side. He firmly maintained and proved that the letters presented as evidence are false and have nothing to do with the defendants.

One of the documents against the convicted pastors was the "Vitnyédi letter". This letter was written by István Vitnyédi in Eperjes and addressed to Bethlen Miklós on

8 The first pamphlet of *Austeritas Austriaca* (1671), the second *Austriacae Austeritas continuatio*, a third of the pamphlet *Austriacae Austeritatis, eiusdemque Continuationis Confirmationis* Confirmation was. The works were published pseudonym. The identity of the author of works literary scholar József Jankovics revealed that Miklós Bethlen is not the author. Bethlen himself did not know the author.

V. ö. JANKOVICS, József: *Bethlen Miklós levelei*. Budapest, 1987. I. köt. 38-43. p. – R. VÁRKONYI, Ágnes: *Erdélyi változások*. Budapest, 1984. 143. p.

9 *Diarium theologicum...* Kolozsvár, 1675. RMK I. 1359.

10 POKOLY 1904. 269. p.

11 NAGY, Géza: *A református egyház története (1608-1715)*. Vol. I-II. Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. 508.

12 The protocol of 1674's galley prisoner sentencing can be found in Esztergom Primate Archives. Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria, 1790/4-es jelzet alatt. Printed in „*Vitetnek ítélőszék-re... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*” kiad. S. VARGA Katalin, Pozsony, 2002. 344. p.

13 See S. VARGA, Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. The text and its interpretation. Dissertation. Manuscript. Budaörs-Budapest, 2004. 30. p.

14 Op.cit. 30. p.

10th May, 1669.¹⁵ There are many different counter-arguments which prove that the letter is not authentic.¹⁶ 1. Miklós Bethlen wasn't the captain of the Hajdúság and the Partium territory but of the szekler army. This was well known by István Vitnyédi. 2. Miklós Bethlen and transylvanians usually didn't have any contact with Ferenc Rákóczi II. 3. The letter sent to Bethlen, on 19th June, 1668¹⁷ by Vitnyédi caused a serious disagreement between the two parties, so they never corresponded afterwards. This was confirmed by Miklós Bethlen himself. 4. Vitnyédi wasn't in Eperjes that time when the letter was written.¹⁸ 5. There are a few question related to the authenticity of the letter addressed to Bethlen: The original letter or a copy of it was discovered and which version was Bethlen holding in his hands? The answer can be find in Bethlen's letter to the galley slave - pastors: "But I never see God's face if I saw something like this! ..." ¹⁹ 6. Bethlen claimed that in 1669 Wittnyédi was no longer alive.²⁰ The false letter came to light had another important message concerning Miklós Bethlen's person.

Miklós Bethlen was a very good politician with an outstanding personality. He had an extensive political connection to different countries. In Vienna and Bratislava he was kept in evidence and used in connection with charges. The case of the galley protestant pastors caused a great indignation in the whole Europe. Many people came to help them.

Politicians, diplomats, professors, wealthy people did everything they could to rescue the Hungarian protestant pastors.²¹ Five years passed however, when finally the Protestant powers through diplomatic channels could do something in their favour. Miklós Bethlen in the letter „*Epistola Nicolai Bethlen ad Ministros Exules ...*”²² written on 4th January, 1675 cleared himself from the accusations. He proved the innocence of the slandered, and convicted protestant pastors, teachers, and that the accusations against them were unfounded. He asked for the political support of the western protestant states in order to prevent the religion persecution what he finally achieved in the future. At the end of his letter he encouraged the galley prisoner pastors to persist and remain devoted to their faith.²³ The *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae* (*The Protection of the Hungarian Evangelical Pastors*) pamphlet appeared

15 The judges of the court of law in Bratislava showed up two letters. One of them was addressed to Miklós Bethlen, and the other one to Ketzer Ambrus. See RÁCZ, Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak, 1874. 239. p.

16 See RÁCZ 1874. 235. p. – Sárospataki Füzetek 1863. évf. 557. – *Egyháztörténeti Emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület történetéhez*. I. kötet. Összegejtette Payr, Sándor. Sopron, 1910. 236-237. p.

17 Sárospataki Füzetek 1868. évf. 921. p.

18 See for details Bethlen Miklós levele az elítélt prédikátorokhoz. Jan. 4. 1675. MOL.

19 See for details Bethlen Miklós levele az elítélt prédikátorokhoz. Jan. 4. 1675. MOL.

20 See for details in Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn von Ungarn von Anfang der Reformation bis 1850. Berlin. 1854. 225. – Bethlen Miklós levele az elítélt prédikátorokhoz. Jan. 4. 1675. MOL.

21 See PAYR, Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*. Budapest, 1928. 75. – RÉVÉSZ, Imre: *A gályarabok lelke*. Debrecen, 1936. 85. – THURY, Etele: *Gályarabjaink megszabadítása. Protestáns Szemle*, 1909. THURY, Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pozsony, 1998. II. köt. 72-98. p.

22 RMK. I. 1313b. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

23 Miklós Bethlen's letter to the exiled protestant preachers In: Miklós Bethlen's letters (1699-1716) has collected, organized by newspaper, an introductory essay and commentary written by the József Jankovics (*Régi Magyar Próza Emlékek*, Ed. TOLNAI Gábor) Budapest, 1987. 6/II. 1159-1180. p.

two years later.²⁴ In this pamphlet he defended the persecuted Hungarian protestant pastors and pointed to the causes of dissatisfactions in Hungary. He was arguing with János Lapsánszky, the Secretary of lawcourt in Pozsony, refusing the alleged relationship between the rebellion and the protestant pastors.

Miklós Bethlen strongly argued that the persecution of the protestants in Hungary had religious reasons.²⁵ The *Epistola ad Ministros Exules* letter appeared in print in Cluj as Appendix of this pamphlet. Miklós Bethlen with this dual work intended to inform the transylvanian and the foreign public. He managed to achieve this in the future.

A letter from Miklós Bethlen addressed to exiled preachers was printed in the Netherlands.²⁶ It is considered Miklós Bethlen's diplomatic success that almost at the same time Gerard van Hamel Bruinix (Bruininx) Dutch Ambassador of Netherlands in Viena and Bergt Gabrielson Oxenstierna Ambassador of Swedish Government presented a submission. In these presentations both of them support the defense of Protestantism in Hungary.²⁷ The *„Onschuld Vereenigde der Nederlander, verootent aan den Rooms Keiser Leopoldus but I Door der selver Resident de Hr. Hamel Bruininx. Door der selver Resident de Hamel Bruininx Hr. In den Jaare 1675. In den Jaar 1675th Tot Weene „ memorandum submitted by the Hammel Gerard Brunininx to the emperor contains the Dutch allies Estate's attitude towards the persecution in Hungary. The allies Estate considered the pastors and teachers innocent. They emphasized that in Hungary the case wasn't against the rebellion, but there was a religious persecution, which was considered damaging to the entirely Christian world.*²⁸ These letters were precious documents of the international diplomatic intervention and political pressure on Habsburg Court in Vienna.. The Latin and French letters came from Gerard van Brunigh Hammel, Dutch diplomat in Vienna.²⁹ These letters are good evidences of the Dutch diplomatic efforts that had been made to the Protestants in Hungary.³⁰

Miklós Bethlen's intellectual excellence provided him leading role in the political life of Transylvania, international politics, the Protestantism in Transylvania, education, culture as well as concerning the inflow of foreign intellectual capital. His vocation and mission was to resolve political, social, cultural and religious problems in Transylvania and the Hungarian Kingdom. Miklós Bethlen undertook to resolve such a problem that time when the protestant pastors and teachers were persecuted.

24 Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Poseniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati et condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate et Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Turremes Hispanicis damnati. Anno Patientiae Sanctorum. MDC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi ...Typograph. Ao: 1678. Leírása Szabó Károly R. M: K: II. 384. p.

25 LUKINICH, Imre: *A bethleni Gróf Bethlen-család története*. Budapest 1927. 389. p.

26 RMK II. 1400, Bethlen Miklós levelei (Jankovics József kiad.) Bp. 1987. I. 89. II. 1159-1180. p.

27 Introductory essay written by László MAKKAI In: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Ed. MAKKAI, László. Magyar Helikon, 1976. 20-23. p.

28 RÁCZ 1874. 28-249. p.

29 TÓTH, Endre: *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen*. ThSz. 1926. 678-707. p.

30 HHStA. Ungarische Akten, Miscellanae, Fasc. 427. 6566., 6768.

He was the promoter of resettlement in Alba Iulia of the expelled Reformed College in Sarospatak , protector of the persecuted protestants in Hungarian Kingdom.

As he was a brilliant statesman he was worthy placed in the Transylvanian and Hungarian political, cultural and church history life in the 17-18th century. The message of his life-work is: you must build during difficult, turbulent times, too , stop the decline and awaken hope for people in hopeless situations. God, Christian Church and Hungarian State must be served with firm loyalty.

ALBERT András

A DUNÁNTÚLI PROTESTANTIZMUS POLITIKAI VÉDELME BETHLEN MIKLÓS
RŐPIRATAINAK TÜKRÉBEN (1671–1681)

Az 1671–1681 közötti gyászévtized egyik legkiválóbb erdélyi politikusa és történeti alakja volt Bethlen Miklós. A 17. század második felében egyre erősödő protestáns ellenes politika első áldozatainak, a gályarabságra ítélt dunántúli protestáns lelkészek és tanítók érdekében emelt szót a nemzetközi fórumokon. A számára elérhető és jól bevált diplomácia fegyverével harcolt, hogy a dunántúli protestáns lelkészek és tanítók kiszabaduljanak. A gyászévtized válságos, nehéz időszakában *hűséges őrállója, vezére és védelmezője a protestáns lelkészeknek és tanítóknak.*

Életének hivatását és küldetését az erdélyi és 18 A számára elérhető és jól bevált diplomácia fegyverével harcolt, hogy Erdély számára biztosítsa a 17. században elért eredményeket. Ő volt a kezdeményezője az elűldözött Sárospataki Református Kollégium Gyulafehérváron való letelepítésének és a magyarországi üldözött protestánsoknak a védelmezője.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A SZÉKELY HATÁRŐR-SZERVEZÉS VALLÁSI, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI
VONATKOZÁSAI AZ 1760-AS ÉVEKBEN*

1998 és 2009 között három alkalommal nyílt lehetőség bécsi kutatómunkára. Ezen kutatások során találkoztam a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött Államtanács-jegyzőkönyvekben Zöld Péter és Beke István székely római katolikus plébánosok büntetőügyének legfelsőbb szintű kormányzati koordinációs tárgyalásaival. Ez a kérdés történeti szakirodalmunk számára jobban ismert, újra elővételét mégis egy alapvető szempont teszi különösen fontossá. A székely határőrség szervezésében megbukott az a birodalomkormányzati alapelv, amit Borié államtanácsos így fogalmazott meg: „Az olyan uralkodó, akinek vallása nincs uralkodó helyzetben az országában, sohasem érezheti magát biztonságban. Az idegen hitű alattvaló szíve mélyén sohasem bízhat az uralkodóban, hiszen a legfontosabb kérdésben, nevezetesen a vallásban nem értenek egyet.”¹ A székely határőr-szervezésnél a katolikus központi államhatalom nemcsak gyökeresen felforgatta alattvalói helyzetét, hanem a kialakuló tragikus fejlemények is a katolikus székelyeket sújtották. A vallás helyett ugyanis hangsúlyosabbá vált a kora újkori ember másik két meghatározottsága, társadalmi helyzete és nemzeti hovatartozása. Ezen a helyen tehát kitérőt kell tennünk, és érintőlegesen tárgyalnunk kell a „nemzet” és a „nacionalizmus” fogalmainak 18. századi jelentéstartalmait.² Mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy a nacionalizmust itt nem pejoratív, publicisztikai értelemben használom. Egyszerűen az egy nemzethez tartozók összetartozásának tudatát jelölöm vele. Röviden összefoglalva a teoretikus nacionalizmuskutatásnak két irányzata létezik. Az egyik szerint nacionalizmusról csak onnantól kezdve beszélhetünk, hogy a nyelv, a történelmi tudat, és a kultúra közössége a társadalom minden szintjén tudatosul, és ez a társada-

* Jelen tanulmány része egy nagy összefoglaló műnek, amely „Erdély valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években” címen a közeljövőben fog megjelenni.

1 „Ein Regent, dessen Religion die Oberhand im Land nicht hat, ist niemahlen sicher. Ein einer fremden Religion zugethanener Unterthan kan es mit einem solchen Regenten im Grund des Herzens nicht gut meynen, dann er glaubet, das in dem edelsten Stuck, nemblich in der Religion er den Beystand nicht habe. A II. világháborúban elveszett Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsratakten (a továbbiakban HHStA StRA) 2433/1763-re hivatkozással EMBER Győző: *Egy katolikus államférfi a XVIII. században. Bárá Borié Egyed*. In: *Regnum* 1936. évfolyam (a továbbiakban EMBER 1936.) 332. o.

2 Az érintőleges tárgyalást indokolja, hogy a kérdéskör feldolgozása gyerekecipőben jár, az angol historiográfia „history of concepts” és a német „Begriffsgeschichte” módszerei és eredményei első olvasatban most kezdenek csak Magyarországon ismertté válni.

lom így tömegmozgalomként egységesen lép fel.³ A másik nézet szerint a nemzetfogalom használatával összefüggésben vizsgálnunk kell egy-egy kultúra adott értelemben vett nacionalizmusát is. Ilyen értelemben beszélhetünk pl. 16–18. századi magyar vagy lengyel libertas-kultúrán alapuló nacionalizmusról.⁴ Ezt a magyar történetírás rendi nemzetfogalomként ismeri. Kutatásaim során feltűnt, hogy a mű gerincét alkotó Államtanács-jegyzőkönyvekben milyen kevészer fordulnak elő a „nemzet” fogalmának német és latin megfelelői. Mintha a bécsi udvari elit számára ez a fogalom irreleváns, sőt egyenesen kerülendő lett volna. Figyelmesen olvasva azonban kiderül, hogy forrásaink is beszélnek róla, bizonyítva, hogy a három erdélyi nemzet a négy bevett vallásnál is régebbi sajátossága a történeti Erdélynek, sőt az erdélyi nemzeti és nemzetiségi kérdés a vallási kérdéssel is ha nem is általános, de mégis szoros összefüggésben van.

Álláspontom szerint a 18. századi erdélyi magyar (nemesi), székely és szász nacionalizmusok általános jellemzői a következők voltak: 1) régi gyökerű államiség vagy régi szerzett feudális kiváltságok tudata, 2) erős rendi alapú önkormányzatiság és 3) magas szintű (latin és németes) műveltség.

A hivatalos erdélyi nacionalizmusok közül a leggyengébb lábakon a székelység állt. Ennek oka az volt, hogy 1) noha többségi vallása és főleg az úgynevezett székely Szentföld tömbvallása (a római katolikus) illetve rendi kiváltságai elkülönítették a magyarságtól, hun-magyar származásának történeti tudata és anyanyelve mégis hozzájuk kapcsolták, 2) bár a kor rendi felfogása képesnek tartotta őket az önigazgatásra, korporatív jogaik a másik két nációhoz képest szegényesnek tekinthetők, 3) a 16. századtól kezdve kiemelkedett belőle egy birtokos nemesi és egyházhelyi nemesi réteg, valamint kialakult egy székely jobbágyi réteg, amely társadalmi változások a nemzetségi társadalom egységét megbontották, 4) a másik két erdélyi nemzet ezekre a változásokra is hivatkozva a 17. századtól kezdve – főleg az adózás kérdésében – a székely nemzetet újra és újra engedményekre szorították, mely adókötelezettségét az 1690–91-es Diploma Leopoldinum kifejezett rendelkezése ellenére a székelység 1713-as lefegyverzésére hivatkozással (az előkelők és a székely nemesség kivételével) a Habsburg-uralom időszakában is fenntartották. 5) A Habsburg-abszolutizmus 1761–64/66 között hadkötelezettségükre hivatkozva szervezte meg a székely határőr-ezredeket. Ezek katonai szervei a székelyek szerzett közigazgatási jogait, kiváltságait is érzékenyen csorbították.⁵

Bár a székelyek általános hadkötelezettségét (a székely jobbágyok kivételével) a Diploma Leopoldinumba is beiktatták, az 1711 és 1765 közötti időszakban székely hadfel-

3 Ez a nézet tükröződik ARATÓ Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.; HITCHINS, Keith: *The idea of nation. The Romanians of Transylvania, 1691–1849*. Editura Științifică și Enciclopedică. Bucharest, 1985.; HROCH, Miroslav: *A nemzeti mozgalmatól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*; DIECKHOFF, Alain: *Egy megrögzöttség túlhaladása. A kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése*. Ez utóbbi kettő In.: *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). (Szerk.: KÁNTOR Zoltán). Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. című munkákban. Ha a nacionalizmusnak ezt az értelmezését fogadjuk el, akkor például 1848-ig Erdélyben nem is beszélhetünk román nacionalizmusról.

4 Ezt a nézetet képviseli Joachim BAHLCKE *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, (Franz Steiner Verlag. Stuttgart 2005. Forschungen zur Geschichte und Kultur im östlichen Mitteleuropa 23) című műve bevezetőjében (7. o.)

5 A kérdést részletesen lásd alább.

kelés nem volt. Az osztrák örökösödési háború székely inszurgenseit nemesi kötelesség alatt hívták hadba. Erdélyben is a kvártélyosnak, azaz elszállásoltnak (latinul „*militia campestris*”-nek) nevezett reguláris katonaság állomásozott. A másik fajta katonaságot, a határőrséget (*militia limitanea*) csak ennek az időszaknak a végén szervezték meg.⁶

A hétéves háború utolsó időszakának események során nyilvánvalóvá vált, hogy a határőri és a vele összekapcsolódó feladatok ellátására (pl. a migráció és a románság határokon túli kapcsolatainak ellenőrzésére, a vesztegzár biztosítására és csempészet megakadályozása) a kelet-európai minta szerint a zsoldos haderő helyett alkalmasabb lenne egy helyi parasztokból, vagy letelepített népekből álló, kedvezmények fejében katonáskodásra kötelezett haderő létrehozása. Ezt a haderőt az Erdélyben is kibontakozó Habsburg-abszolutizmus természetesen a rendek gyengítésére és sakkban tartására is alkalmasnak tartotta, sőt egy új típusú erdélyi kormányzat létrehozásának támogatása mellett egyúttal annak mintaterepéül is szánta. Ahogy a befolyásos Türckheim udvari tanácsos a két oláh határőr-regiment 1771–72-es mustrajelentésében (Musterrelation) fogalmazott: „*A legfelsőbb udvar szándéka az erdélyi határőrség megteremtésével nemcsak a haderő növelése volt, ... , hanem hogy más hasznos országos intézkedések („Einrichtungen”) bevezetése számára is meg lehessen az utat nyitni, és Erdélyt teljesen más lábra lehessen állítani.*”⁷

Fontos azt is megemlíteni, hogy az erdélyi határőrség megszervezése a Mária Terézia nevéhez fűződő, a Habsburg Birodalom teljes déli határőrség újjászervezésére törekvő haderőreform részeként ment végbe.⁸ Ki kell térnünk a határőrség megszervezésének részleteire, hogy jobban megérthessük azt a nemzeti, nemzetiségi, társadalmi, egyházi és vallási környezetet, amelyben Mária Terézia legnagyobb hatású, és a teljes erdélyi társadalmat megmozgató reformjai végbementek. Mivel az erdélyi határőr-szervezés a székelyek és az erdélyi románok két teljesen különböző világában ment végbe, indokolt, hogy határőr ezredeik megszervezésével is külön foglalkozzunk.

1761. szeptember 12-én, a korszak utolsó erdélyi országgyűlésének első napjaiban tette Buccow főhadiparancsnok azt a felség-előterjesztését, amely meghatározta a bécsi udvarnak a következő időszakban követett politikai irányvonalát. Ebben a tervezetében hétezer főből álló erdélyi határőrség szervezését is javasolta. Kemény László gubernátor önként fölállt tisztségéből, mivel nem kívánta vállalni Buccow tervezetének esetleges végrehajtását, s így 1762 derekán a főhadiparancsnok vette át a Gubernium elnökségét.⁹

6 EMBER Győző: *A katonai igazgatás* In: *Az erdélyi közigazgatás*. In: Magyarország története tíz kötetben 485. o.

7 „*Der allerhöchste Hof habe sich zur Creation der Siebenbürgischen Gränitz Militz nicht aus dem Beweeg Grund der Vermehrung seiner Kriegs Macht ... sondern aus der Ursach entschlossen, um ... den Weeg zu andern nützlichen Lands-Einrichtungen sich zu öffnen ... (und) um Sibenburgien ... auf einen ganz andern (sic) Fuß zu setzen*“ – a HKR 1773/41/50 alapján idézi BERNATH i. m. 148. o.

8 A kérdéshez lásd az *Erdély története három kötetben* 1028–1032. oldalak összefoglalását. Vö. *Magyarország története tíz kötetben* 390.; 489–491.; 723. o.; BERNATH i. m. 144–146. old; 147–165. o. Ez utóbbi könyvfejezet („Die Militärgrenze als Faktor der sozialen Umbildung”) a kérdéskör kiváló és saját kutatásokra is épülő összefoglalása.

9 *Erdély története három kötetben* 1027. o., EMBER Győző: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768*. In: *Acta Historica* 1959. évf. Erste Mitteilung 15. sz. HHStA StRA 1761:2240

A határőrség szervezése részben a székelységből történt, részben Fogaras vidékén, Hunyad megyében és a Királyföld egyes területein. A székelységen bizonyos közbiztonsági alapot adott ehhez a natióknak a *Diploma Leopoldinum*-ban is rögzített katonáskodási kötelezettsége. A határőrség azonban valójában már nem azt a régi típusú hadfelszerelési kötelezettséget jelentette, amelynek fejében a székelyek mentességeiket élvezték – amíg élvezték. A román határőrezredek felállításának a szervezők nem kerestek ilyen közbiztonsági indoklást.

Buccow báró a vallási unió ügyéhez hasonlóan a határőrség szervezésének kérdéséhez is a rendes hivatali út megkerülésével fogott.¹⁰ Az Erdélyi Udvari Kancellária Dániel István báró udvarhelyszéki, Mikes Antal gróf háromszéki főkirálybíró, Lázár János országos elnök, valamint Halmágyi István guberniumi titkár jelentéséből is értesült Buccow eljárásáról, hogy t. i. ő, mielőtt a legfelsőbb rendelet szerint tudósítást tett volna, a határőrség felállítását megkezdte a nélkül, hogy a tisztviselőknek írott utasítást adott volna egyszersmind pedig a katonaságra állításkor az ország törvényeivel és mások létező jogával ellenkező kiváltságokat adott. A jelentést Mária Teréziának előterjesztő Kancellária azt a javaslatot tette, hogy Buccownak írják elő a korábbi rendeletek teljesítését, s egyszersmind azt, hogy azon ígéreteiről, melyeket az ajánlott határőröknek tett, valamint ezek kívánalmairól részletes tudósítást tegyen. A Kancellária ezen túl az erdélyi püspökre (vagyis az erdélyi római katolikus püspökre) kívánta bízni, hogy minden bizalmatlanság kikerülése végett azok közül, kik a fentebbi tudósítást aláírták, a Szebenben jelenlevőket személyesen, a távollévőket írásban hallgassa ki a legnagyobb titokban tudósításaik alapossága iránt. Mária Terézia július 15-i döntésében elutasította a Kancellária javaslatát, a püspököknek sem rendelkezett, Buccownak azonban meghagyta, hogy a határőrség felállításának módzatairól, valamint a tárgyba vágó többi pontokról mielőbb tudósítást tegyen. Bár a feljelentést részben székely főtisztviselők tették, a Buccow által ígért törvényellenes privilégiumok leginkább a románokot érintették. A beérkezett Buccow-féle jelentéseket a Kancellária július 29-én véleményezte. Ebben az előterjesztésében már szerepelnek a székelyek közigazgatási kiváltságainak sérelmei is. Buccow terve szerint ugyanis a székely határőrség személyére nézve a tartományi (provincialis) hatóság alól elvonatnék, pedig az *Approbata Constitutiones* 3. rész 76. cikkely alapján akkor is ilyen alá volt helyezve, mikor katonáskodott. Az olyan intézkedés rendes végrehajtásához pedig, amely Erdély alkotmányos szabadságjogait ilyen mélyen érinti, országgyűlés szükséges.¹¹

A székely határőrség megszervezése elhúzódó, számtalan problémával terhelt és véres végkifejletbe torkolló munkálat lett. A székelyek ugyanis szabadságaik tudatában feltételekhez kötötték a jelentkezést: nyerjék vissza régi szabadságaikat, Erdélyből ne vigyék ki őket katonáskodni, s régi törvényeik szerint bánjanak velük. Udvarhelyszékre Buccow báró személyesen érkezett, hogy a zendülést megfékezze. A megfélemlítés természetesen nem maradhatott el, katonaságot rendeltek ki a vezetők elfogására, valamint Udvarhely ellen sereget vonultattak fel. Mindezek ellenére Udvarhely továbbra sem volt hajlandó felvenni a fegyvert, sőt az ellenszegülőkhöz csatlakozva Csík-Gyergyó, Kászonszék és Háromszék székelyei sem akarták letenni a hűségüket. A ko-

10 Mint ahogy később látni fogjuk, a román határőrség szervezésénél a két kérdés össze is fonódott egymással.

11 TELEKI 21–22.; 25. o.

rábbi ellenszenvüket félretéve, a székely székek nemessége is szót emelt a tisztek túlkapásai ellen, így az egész székelység egységesen állt szembe a hadszervezéssel. Buccow még ekkor sem volt hajlandó teljesíteni a kéréseiket, két vezetőjüket, Ambrus Ferencet és Bartalis Mátyást pedig letartóztatta. Ekkor a nép megrohamozta, ő pedig kénytelen volt elmenekülni a haragjuk elől. A székelyek, a puskák kivételével, visszaadták a fegyvereket és hazatértek.¹²

Gyergyószéken a határőrnek felesküvésre felszólított nép korábbi követeléseivel áll elő, némi pontosítással és kiegészítéssel: régi szabadságainak visszaállítása és az országból ki nem vitelük mellett most azt is igényelték, hogy saját tisztjeik alatt katonáskodhassanak. Bornemisza királybíró Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellárhoz 1762 novemberében írt levelében a Gyergyóban ősszel megismételt kívánságokat idézve zárójelben megjegyzi: „s a hazájokon pedig értik és értették csak Gyergyót”.¹³

A katonatisztek fenyegetései mindennaposak voltak. Mihály kapitány jegyzőkönyvébe foglalt szidalmait, melyekkel a fegyvert kényszerből felvett, majd azt halomba hányó székelyeket illette, már közvetve a tisztek szándékaira s lelkiismeretük állapotára utalnak: „millió ördög szaggassa el őt, ha ő nem adja vissza nekik a fegyvert, s azt hirdette, hogy a székelyek akárhová elmehetnek, hozzájuk nem tart számot a császárné, Beszterce vidékéről 7000 oláhot (s cigányt) hoznak be, s helyökre telepítik”. Azt, hogy ezt az érvet sikerrel alkalmazták, példázza Getző Tamás vallomása a veszedelem utáni kihallgatási jegyzőkönyvből. Getző a kérdésre, hogy „Mikor és hogy lett a constitutus katonává”, ezt válaszolta: „Minekelőtte generális báró Buccow úr őexcellenciája in Oktobris 1762 itten Csíkban volt, akkor tettek erőszakosan katonának, mert a katonatisztek, akik Csíkban bójóttek volt, s nevezetesen capitány Stupány úr azt mondotta az embereknek, hogy ha katonák nem leszünk, oláhakat hoznak bé a jószágainkban s tölünk elveszik. Minekutána pedig generális Buccow úr őexcellenciája ismét elment, egy-néhány nappal esküttem bé Csíkszeredában a többiekkel együtt.”¹⁴

Trócsányi Zsolt kifejezése szerint Székelyföldön a határőrség szervezése következtében a székely alkotmányos szabadságoknak az udvartól és a katonai szervektől elvárt biztosítása a kialakult „bellum omnium contra omnes”-nek csak egyik frontja volt. Nem mehetünk el ugyanakkor amellett sem szó nélkül, hogy a késve bomlásnak indult és a felemásan kibontakozó feudális viszonyok között a határőrség szervezése egy forrongó székely társadalmat ért, ahol a bécsi kormányzati szándék bizonyos társadalmi igényekre is rezonált.

A székely székek nemessége, élén a tisztséggel, sorozatosan szót emelt a katonatisztek túlkapásai ellen. A katonának állt székelyek viszont több helyütt a nemességre támadnak, felverik házaikat, revansot igyekeznek venni korábbi peres feleiken, haragosáikon, bírságolóikon a – véleményük szerint – korábban rajtuk sérelmet elkövetőkön. 1763 januárjában még Csíkszék Várdotfalván fegyveresen ülésező tisztí gyűlését is körülvárták, 24 évi adó, a kvártélyházak építési költségei s más közszolgáltatásaik visszatérítését követelve. A szék tisztjei hiába kérnek Carato alezredes csíkszeredai katonai

12 Szabó József János: A székely határőrség rövid története. Hozzáférhető a <http://gportal.hu/gindex.php?pg=7811074&PHPSESSID=2addb11d1cd5ab8f204bdf6c7c> URL-címen

13 FILEP Tamás Gusztáv: *Vérkereszt*. In: Hitel 2004. évf. február (a továbbiakban FILEP 2004.). Hozzáférhető az interneten a <http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0402/nemzet.html> URL-címen.

14 FILEP 2004. i. h.

parancsnoktól segítséget, végül kénytelenek kötelezvényt adni a követeltek teljesítéséről. Az új határőrök fegyver adta önteltségükben, rátámadtak a fegyvert fel nem vett személyekre vagy egész falvakra is. Vészcélú rendetlenség volt, hogy a határőrök egy része nem dolgozta meg földjeit, marháit eladta, hogy lovat vegyen rajta, s maradék pénzét elverte. Tartani kell tőle, hogy a szegénység „extremum”-ra ragadja őket – írta Halmágyi Istvánnak Bánffy Dénes, az erdélyi arisztokrácia egy markáns képviselője. A határőrséget szervező katonatisztek pedig helyenként jobbágyságot is felvettek katonaságra, önkényesen szabadítva fel őket a jobbágyságból. Nemcsak birtokos nemes és határőrnek állt szabad székely közt volt éles a feszültség, hanem határőrnek állt vagy oda kívánczó jobbágy és földesura közt is. A katonának nem állt szabad személyekre a székek tisztjei a katonának álltak pótlására a legkülönbözőbb terhes szolgálatokat rótták, s maguk a határőrnek álltak is fenyegették őket. Ebben a helyzetben már a madéfalvi veszedelem előtt megindult a szabad székelyek tömeges kivándorlása Moldvába.¹⁵ Feltűnik a vád, hogy mindezt az anarchiát a határőrséget szervező császári tisztek is szították, és a közvélemény mindezen erőszakosságokat – értelmi szerzőként – legalább annyira Samuel Brukenthalnak tulajdonította, mint Buccownak. Mégis, ha a végső mérleget megvonjuk, le kell szögeznünk, hogy a központi hatalom által szorongatott vagy éppen pusztulásra ítélt rendi-feudális alakulatok, intézmények közül némelyek ekkorra már jócskán elavultak. Sőt mi több, jó néhány – elsősorban a rendi-nemesi hatalmi, igazgatási, ítélkezési fórum – tradicionális közösségi formáció ekkor már szűk csoportérdekek szolgálatában állott, az általuk védelmezett jogok és privilégiumok tehát nem lehettek a közszabadsággal azonosíthatók.¹⁶ Imreh István szerint a székely székekben, a vármegyei részekhez hasonlóan egy kevésbé módos, javait tehát mohóbban szaporítani, jövedelmét növelni vágyó kismanes réteg állt a központi államhatalom szolgálatába. Egy Erdély helyzetével foglalkozó 1776-os névtelen munkát is kifejezetten kiemelte, hogy „a tehetősebb nemesemberek nem nagyon töreksenek a kisebb [folytonos] táblai tisztségekre, kivéve, ha vagyonukat elpazarolták, és más megélhetést nem találnak”.¹⁷ Sok ilyen hivatalnokból lett a királyi adószedő apparátus tagja, s így a kontribúciót ő vetette ki, osztotta el, tartotta nyilván, hajtotta be. Azt az adót, amely a közszékek magasabb társadalmi helyzete miatt a székely jobbágynaknál jóval magasabb volt. Ráadásul az adóigazgató biztos, az ítélőszék ülnöke tévedhetett is, de lehetett részrehajló vagy vétkes is. A megalázottságnak, kizsákmányoltságnak, kiskirályi önkénynek ez a formája is számos keserűséget szülhetett, a vélt vagy valós áldozatok gyakori megbántottságtudatából pedig az egész communitason belül megszületett az egész uralkodó rend, és főleg a székely nemesség és tisztviselői réteg ellen irányuló ellenséges érzület.¹⁸ Mindezek ellenére minden káosz és rendetlenség hangsúlyozása

15 Erdély története három kötetben 1029–1030. o., *Látom az én életem nem igen gyönyörű* 22. o. FILEP 2004 i. h.

16 *Látom az én életem nem igen gyönyörű* 8. o.

17 „Vermöglichere edelleuthe bestreben sich nicht um mindere TabularDienste, ausgenommen wann Sie ihr vermögen vergehret haben und keinen anderen Lebens unterhalt finden” MOL A98 6. csomó 22r-v; 24r–29v No 11 (egyéb adatok nem ismeretesek) 22v. Nevezett dokumentum szerzőségéhez annyit szeretnék itt megjegyezni, hogy 1775–76-ban két személy Brukenthal báró és Kornis gróf adtak be ilyen munkálatokat. Mindkét irat meg is található a kabineti anyagban az Országos Levéltárban, de a munkálatok elemzése és személyekhez kötése egy későbbi tanulmány feladata.

18 *Látom az én életem nem igen gyönyörű* 60. o. Az adó magasabb voltára lásd uo. 11. o.

mellett is az események végső mérlegében a bécsi udvar „oszd meg és uralkodj politikája” mégsem lehetett teljesen sikeres, hiszen a székely társadalom, és annak elsősorban a szabad rétege példás közösségtudatot mutatott föl, és a szolidaritásérzet a székek és azok szabadjai között is működött.

A székelyek helyzetét többségi vallásuk, a római katolikus sem könnyítette meg. 1763 januárjában a csík-, gyergyó- és kászonszéki nemesek és tisztviselők közgyűléséből kelt felirat élénken adta elő a katonásításnál elkövetett fogásokat, kilátásba helyezte, de meg nem tartott ígéreteket, végbevitt kényszerítéseket, erőszakoskodásokat, a székely nemzet kiváltságain és jogain ejtett tetemes sérelmeket. A feliratnak sajátos és a királynő egyéniségéhez nem ügyetlenül választott passzusa volt az, melyben a szék lakói magokat mint általában igaz hitű római katolikusokat mutatják be, úgy gyanítják, hogy a katonásítást az igaz hit ellen elkövetett titkos támadás, protestáns ármány lenne, s egyszersmind rámutatnak, hogy az említett székek lakói mily alkalmas magjául szolgálhatnak a katolikus vallásnak Erdélyben való terjesztésére.

A határőr-szervezés azonban elhatározott. A kameralista elveket valló bécsi udvar számára ugyanakkor érzékeny kérdés lett a kivándorlás. Trócsányi Zsolt szerint ebben a helyzetben a kormányzat realisabb alapokra próbálta helyezni a határőrség szervezését. Én inkább TELEKI Domokos véleményével értek egyet, aki szerint bár az uralkodónő mindössze taktikailag visszakozott, de az elhatározott végcélról, a határőrségnek és azon belül a megfelelő létszámú, teljes mértékben a központi hatalomnak alárendelt, megfelelő fegyelemben tartott székely határőrségről egy pillanatra sem mondott le. A királynő 1763. január 6-án úgy rendelkezett, hogy csak az önként jelentkezőket vegyék fel határőrnek. Buccow pedig január végén egy magas katonai rangot viselő székely arisztokrata, Kálnoki Antal tábornok elnöklete alatt katonai-polgári vegyes bizottságot küldött Csíkba és Háromszékbe a nép lecsendesítésére. Kálnokiék Csíkban (erős fegyveres demonstrációval) el is értek némi eredményt. Addigra azonban a birodalom központi kormányzata már ejtette Buccowot a határőrség szervezése ügyében. A tábornok fennhíjazása, összeférhetetlen természete, tapintatlansága mellett szóba hozattak olyan dolgok is, melyek nem az erdélyi határőrséggel vagy a főkormányzéki elnöki teendőkkal álltak összefüggésben, Mária Teréziánál mégis nagy súllyal estek latba a vádak mérlegében. A tábornok ugyanis nyilatkozataiban és cselekedeteiben a szabad szelleműt, a vallástalant játszotta, sőt még a legszigorúbb böjtnapokat sem tartotta meg. Buccowot Bécsbe rendelték, távollétében a Gubernium elnökletével legfelsőbb helyről rangelső tanácsosként Bajtay erdélyi püspököt bízta meg. Bajtay a csíki katolikus papságot körlevele által szólította fel a határőr-szervezés támogatására; azonban papjait figyelmeztette arra, hogy szelíd és békés eszközökkel, ne csalárd-sággal s hazugsággal éljenek, hogy akik az ő tanácsukra lesznek katonákká, ez az ő önkéntesen cselekedetüknek látszódjon.

1763 márciusában Siskovich altábornagyot küldték Erdélybe, aki a pártatlanság álarcában igyekezett a határőrség szervezésének tekintetében lehetetlenné tenni a főhadiparancsnokot. Siskovich szerint a nemesség s egyes törvényhatósági tisztek ellenagitációja is oka a szervezés gyenge sikerének, de az is, hogy a toborzás kényszerrel történt, s az is, hogy az erdélyi arisztokratákat nem vonták be a szervezés munkájába. Azt ugyan nem tudta elérni, hogy Buccowot le is váltsák, de a királynő május elején Bécsbe rendelte, Siskovichra s két tekintélyes guberniumi tanácsosra, Lázár Jánosra és Bethlen Miklóssra bízva a határőrség további szervezését. A Siskovich iránti kezdeti

nagy remény és a bizalom hamar szertefoszlott. Lényegében azért, mert Siskovich azon megjegyzései alapján járt el, melyet Buccow jelentéséhez fűzött: „A székelyek, igaz, kötelesek törvényeik szerint katonáskodni, de hogyha nem másként, hanem törvényeik értelmében katonáskodnának most is, abból ugyan kevés haszna lenne Ófelségének.” Ez a hasznossági elv mutatkozott abban a munkálatban, amelyet egy Simon nevű ügyvéd készített a székelyek alkotmányos állásáról.¹⁹ Ez az alkotmányos munkálat az udvar elvárásainak megfelelően a székelyek hadkötelezettségéből és az uralkodó hadúri jogából vezette le a határőrkatonasággal kapcsolatos jogi helyzetet. Arra az alkotmányos problémára azonban ki sem tért, hogy ha névleg nationalis [itt leginkább erdélyi honos értelemben] katonaságként szervezik meg a székely határőrséget, akkor mi a helyzet az ország generálisának posztjával, amelyet 1711 után leginkább a székelyek lefegyverzésével magyarázva nem töltöttek be. A bizottság „jogértelmező” gondolkodását valószínűleg az határozta meg, hogy a Habsburg központi hatalom már a 17. század vége óta kizárólag a német tábornok (a főhadiparancsnok, commandirender General) személyét igyekezett előtérbe helyezni.

Ez a bizottság sem tudott azonban egykönnyen megbirkózni a feladattal, annál is kevésbé, mert a meglévő bajok mellett 1763 nyarán új jelenségek is tűntek fel: egyes székek szabad székelyei érintkezésbe lépnek egymással, Udvarhelyszéken a székely nemzeti gyűlés összehívása is felmerült. A szabad székelység tömeggyűlésekkel akarta a bécsi udvart szándékai visszavonására rávenni. Úgy tűnik, a közemberekben több volt a nemzeti szolidaritás iránti vágy, mint a vezetőrétegben. „...egy azon corpusban ha midőn az egyik tag megvész, a nem orvosoltatás miá meggyógyíthatatlanul válik nyavalyája: consequenter el kell veszni az egész corpusnak. Így mi egyik tagja lévén N[agysá]gtoknak, K[egyelmessé]gteknek, midőn az idegenektől megsebbehetett szabadságunkot magunktól meg nem gyógyíthatjuk (ha N[agysá]gtok K[egyelmessé]gtek és az egész natiok nem kívánnak segíteni): bizonyoson igaz lészen az is, hogy K[egyelmessé]gtek sőt az egész corpus natio szabadságának is el kell veszni, mert a tagban esett seb maga magát addig szokta rontani, míg az egész corpust el nem rontja etc.” – írják háromszéki lófő és gyalog székelyek Udvarhelyszék közösségéhez 1763 nyarán. Az udvarhelyi közszékelyek pedig már fél évvel korábban figyelmeztetik a széki tisztviselőket a hivatalos közigazgatás elmulasztott teendőire: „Mindezeket nálunknál tudatlanabbaknál a tek[inte]tes urak előbb általlátták, tapasztalták és még is magoknak, nekünk nagy veszedelmekre és veszedelmünkre [...] úgy f[el]s[er]leges Asszonyunknak nagy kárára behunyt szemmel, néma nyelvvel, mozdulatlan kézzel, tőlünk való magok megvonásával, megengedni túrték, szenvedték, valamiképen az igát vonó barom, a terhet viselő számár az igának terhének súlyát ámbár veszedelmesnek érezze lenni, mindazonáltal nem szólhatván, veszedelmét el nem távoztathatja, terhit maga magától le nem vethetvén, meg nem könnyebbíthetvén, úgy az előljáróját elvesztő tábor előljáró

19 Simon vallási hozzáállását és valláspolitikai szerepét egy korábbi tanulmányomban már tárgyaltam. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy bibarcfalvi lófő családból származott. Az enyedi református iskolából engedetlensége és tanítóival való huzakodása miatt volt kénytelen távozni. A jogi pályán neves ügyvédé képezte magát. Képességeire Buccow is figyelmes lett, aki nem egyszer használta fel az ő tollát a Kancelláriával szembeni vitáiban. Részt vett az erdélyi joganyag felülvizsgálati munkálataiban, melyet az erdélyi rendek alkotmányellenes és illegitim törvényalkotási munkának tekintettek. Mint engedelmes és jól használható eszköz nyerte fontos szerepét a Siskovich-bizottságban is. Később az ítélmesterségre volt kiszemelve, midőn a halál véget vetett ígéretes karrierjének.

nélkül vakoskodván, akármely nagy erővel bírjon, mindazáltal egy halomba dül.” Sajátos dolog, hogy Udvarhelyszék – a magukat korábban megméretni engedő, Háromszékhez csatolt Bardóc fiúszékiek kivételével – megmenekül, ott nem szervezik meg a határőrséget. Szerepe volt ebben annak, hogy még a kezdet kezdetén egységesen sikerült állást foglalniuk Buccowval szemben. A közszékelyek jóslata egyébiránt beteljesült. Az 1763-tól a székely székekben megszervezett folytonos táblák (tabula continuák) a széki közgyűlések közigazgatási és igazságszolgáltatási jogkörei jelentős részét is magukhoz vonták. A székely tisztviselők, nemesek, előkelők és az értelmiség ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – hezitálva vagy titokban morogva végül szinte kivétel nélkül végrehajtották a felülről jövő utasításokat. Vagy az állásukat féltették, vagy eleve bizonyosak benne, hogy a népnek nem lehet igaza a királynővel s a guberniummal szemben.²⁰

A tömeggyűlésekkel kialakuló helyzetben azonban a központi kormányzatnak újra bele kellett avatkozni az ügybe. Mária Terézia 1763. október 8-i pátensében pontosan meghatározta a határőrök jogállását: békében adójuk egyharmadától, háborúban egész adójuktól mentesek, közmunka-kötelezettségükből lényegében csak az útpépítés marad, s zsoldot kapnak. Közben Buccow Brukenthal hathatós közreműködésével fényesen tisztázta magát Bécsben, és a pátens kibocsátása után pár nappal a királynő visszaengedte Erdélybe, egyelőre azzal, hogy ne avatkozzék a határőrség szervezésének menetébe. A Siskovich-bizottságnak most már presztízsokokból is eredményt kellett produkálnia. 1763 novemberének végén a székely papság ismételten megintetett, hogy Őfelségének a székelység és a közjó javára intézett törekvését üdvös tanításaikkal előmozdítani iparkodjanak, s aktívan működjenek közre abban, hogy a nép a fegyvert felvegye. A legfelső parancs a mindenképp kedves Erdély lakói iránt érzett legfelsőbb anyai szeretet és üdvös szándék jeleként azokat a korábbi csapásokat említette, mellyel a tartomány oly gyakran látogatott, többek között a tatárok betöréseit és a határon túlról érkező pestisjárványokat. Ezeket kívánja, amennyire emberi erőtlől függ, elejét venni, és ezért tökélt el magában, hogy nemzeti vagy határkatonaságot alakítson. Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, miszerint a határok lezárása és szigorú őrzése is más célt szolgált: annak megakadályozását, hogy a fegyvert felvenni vonakodó falvak – amelyeket a császári sorkatonaság rájuk zúdított alakulatai mindenéből kiforgattak – élelemhez juthassanak Moldvából. S talán azt is, hogy a katonák zaklatásai elől kívándorolni-menekülni akarókat fegyverrel kényszerítsék vissza.²¹

A szervezéssel bajlódó és eredménykényszerbe került Siskovich-bizottság 1763 decemberében kiszállt Csíkba. Ott a határőröknek állni nem akaró férfilakosság az erdőbe húzódott előle, tárgyalásokat kezdett a szervező bizottsággal, de közben segínyt kért Udvarhelyszéktől, Háromszéktől pedig kapott is. A katonák közben a végsőkig feszítették a húrt a beszállásolások kérdésében is. Siskovich altábornagy még egy héttel a megszárlás előtt is, az Udvari Haditanács elnökét, Daun grófot tájékoztató levelében – melyben értesíti, hogy erősítést kért a hegyekbe húzódott székelyek ellen, ezt mondja: „Addig is azonban, míg a lovasság megérkeznék, az elfutott nép által otthon hagyott asszonyokat és leánygyermeket Madéfalváról kiűzettem (hinaus schaffen lassen), a fiúgyermeket, a kiket leginkább féltene, visszatartottam. A katonaság megérkezése

20 FILEP 2004. i. h.

21 FILEP 2004. i. h.

után így szándékozom tenni a többi elhagyott falvakban is, hogy azáltal annál inkább számba ne látszassunk venni fenyegetésüket, hogy Moldvába akarnak kivándorolni.”²²

A fejlemények következtében 1764 januárjának első hetében már Siskovichék mellett is jelentős katonai erő tartózkodott, a katonaság szerint azonban az ellenszegülők pár ezer főnyi tábora felének is van tűzfegyvere, a többinek pedig fejszéje vagy dorongja. Siskovich erre 1764. január 7-én hajnalban egy Carato alezredes parancsnoksága alatt álló, kb. 1300 főnyi, két tábori ágyúval rendelkező harccsoporttal megrohantatta az ellenszegülők gyülekezőhelyét, Madéfalvát, s vérfürdőt rendezett a fegyveres ellenállást nem tanúsító nép közt, több száz embert mészároltatva le. A székely ellenállás ezzel megtört, nemcsak Csíkban, mert Carato katonái a Madéfalván talált háromszékiekkel különös kegyetlenséggel jártak el.

Érdekes megjegyezni, hogy a rohamot Caratto sürgette, értelmi szerzője azonban Siskovich altábornagy volt. Bethlen Miklós szelídebb eszközök felhasználását kívánta, de Lázár János szintén a nép szétverése mellett volt, s így a fegyverekre bízta a lázongók meggyőzését.²³ A református Lázár János a madéfalvi roham után nyilatkozat szintjén – talán hogy rossz lelkiismeretét mentse – még tovább ment. Bajtayhoz írt levelében buzgalma arra ragadta, hogy mozdíttassék csak a fejedelem érdeke elő, a módok megválasztásával ő nem sokat törődik, s hogy midőn Madéfalván a tűz házról házra harapódzott, ő megannyi füstölő oltárt képzelt látni a vétkesek bűnei kienkesztelésére. Guberniumi tanácsostársa nézetével Bajtay is egyetértését fejezte ki, az utóbbi hasonlatot azonban egy kissé túlzottnak találta.²⁴

1764 elején fokozottan jelentkezett az uralombiztosítás vágya, a hatalomtartósítás igénye. A katonatiszti „székelységkép” még rá is játszott a bizalmatlanságnak erre a légkörre. A székelység így vált a bécsi udvari elit szemléletében rebellis múltú, kemény, durva, makacs, nyugtalan, féktelen, nyakas, engedetlen, vakmerő, a rendek által manipulálható, irányítható népességgé, amelyen – Siskovich elhíresült, fehér asztalnál tett kijelentése szerint – „[...] hogy egészséges maradjon, minden évszázadban egyszer eret kell vágni. Ebben az évszázadban Siskovich megtette Madéfalvánál.” Sajátos volt az uralkodónőnek a véres eseményekre adott reakciója is. Heidendorf önéletírása szerint Mária Terézia „báncódott annyi alattvalója véres elestén, es a hosszú uralkodása alatt szokatlan borzalmas eset anyai szívébe markolt („erschütterte ihr mütterliches Herz”), s a lázítók megbüntetésére indította”. A jelentések és előterjesztések alapján 1764. január 25-én kiadta tehát a parancsot a bűnvizsgáló bizottság megalakítására, és eleve halálosztogató ítélezést sugalmazott.²⁵

Anélkül, hogy a bünyefnyító vagy más néven Roth-féle bizottság munkájára külön ki térnénk, az ügy udvari kezelésének vizsgálata szempontjából meg kell említenünk az alábbi fontos eseményeket: Buccow Szebenben halt meg 1764. máj. 17-én egy elhanyagolt orbáncfertőzés következtében, alig egy napi rohamos szenvedés után. Megürült hivatali helyére 1764. augusztus 5-én altábornagy gróf Hadik András neveztetett ki, aki 1764. december 3-án felhatalmaztatott, hogy mint az erdélyi katonai parancsnokság és kormányshék elnöke és királyi biztos, hogy a büntető bizottságnak nem halálos ítéleteit

22 SZÁDECZKY 520. o.

23 *Látom az én éltém nem igen gyönyörű* 25. o.

24 TELEKI 108–109. o.

25 *Látom az én éltém nem igen gyönyörű* 7. o.

végrehajthassa; míg a halálos ítéletek felől való végleges rendelkezést felülről kellett várnia. Ez az uralkodói rendelet nyilván kimondta, hogy az ítéletek felsőbb vizsgálatánál nem szükség két kormányiszéki tanácsosnál többnek jelen lenni, mindemellett az ítéleteket a kormányiszék neve alatt kellett kiadni.²⁶

A székely határőrség szervezése a madéfalvi vérengzés után két és fél hónap alatt be is fejeződött. A gyors befejezésben nagy szerepe volt Hadik András tábornok főhadiparancsnok és guberniumi elnök (1764–67) személyes vonzerejének, mérsékletének és a székelyek bajai iránt való érzékenységének. Szekfü Gyula szerint a határőrség elleni tiltakozásban elítéltekkel szemben is érvényesült Hadik generális emberséges magatartása.²⁷ Hadik mérséklete ekkor már Bécsben is megértésre talált, mivel az impopulációs nézeteken nevelődött udvari elitet is érzékenyen érintette a székelyek Moldvába meginduló tömeges kivándorlása. Újabb mozgalmaknak pedig a határőrség 1766-os új szabályzata vette végleg elejét.

A bécsi haditanácsot elsősorban a lázítók, a felbujtók, az irányítók, a háttérben megbúvó esetleges szervezők nagyon érdekelték. A bizottság nyomozta, kereste, kérdezte is az elsősorban gyanúsított erdélyi magyar nemesi „ellenzékhez” vezető szálakat, azonban számottevőbb eredmény nélkül. A fegyverfelvételt, lényegében a határőrség felállítását tudatosan szabotáló, valaminő szervezett ellenálló csoporthoz tartozó irányítót, vezetőt nem fedeztek fel. Sokan voltak azonban olyanok, akik a kormányzat tervével nem rokonszenveztek. A „nem katonák” pártjára állottak tehát, s tanácsaikkal, sugalmazásaikkal igyekeztek erősíteni a főbizottsággal szembefeszülőket. Ezek közül mindenképpen ki kell emelnünk a szabad rendű, kishemesi státusból rekrutálódott papokat, akiket egyes értékelések szerint még bűnbakká is szeretnének tenni.²⁸

Ezen jelenségek arra a tényre vezethetők vissza, hogy a székelyek hagyományörző társadalmán belül Csík-Gyergyó- és Kászoniszék népe volt talán az egyházhoz, hithez leginkább kötődő. A katolikus egyház szerepe ezekben a vészterhes napokban igen-igen nagy volt. A „nem katonák” a szék delegátusának is azt mondták: „Nekik tanácslójuk csak az egy Isten, abban bíznak [...]”

Az egyházon belül ugyanakkor egy szakadás is megfigyelhető volt: A római katolikus egyházi vezetés Erdélyben jogi és politikai helyzeténél fogva is az uralkodói hatalom alárendeltje, támogatója és támogatottja volt. A felső papság karrier és más előnyök szempontjai alapján is felfelé igyekezett igazodni. Ennek a magatartásnak fő példája az erdélyi római katolikus püspök, Bajtay [József] Antal egyben a Gubernium helyettes elnöke, aki jelentős politikai szerepvivője volt a terézianus-korszakbeli Erdélynek. Mostohaapja gróf Grassalkovics Antal volt, ő pedig II. József tanára, tanítója. 1760 őszén azután az erdélyi katolikus status szokásrendje ellenére Mária Terézia őt, a nem kívántat, majd csak negyedik helyen javasolt személyiséget jogtalanul nevezte ki „erdélyi püspökké”. Ez az „érdeemeket szerzett” férfiú rövidesen megkapta a bárói címet, a főkormányiszéki tanácsosságot, s jövedelemszaporítóként a pozsonyi prépostságot. Hogyne lett volna egy ilyen kitüntetett, rangosított, javakkal elhalmozott ember a királynő hű szolgálója? Erdély vezető köreivel nem szeretett, sőt sokakkal meggyűlöltette magát. Kezdetben Buccowval is fe-

26 TELEKI 127.; 134. old

27 HÓMAN – SZEKFÜ V. 125. o.

28 Az alábbi részek anyagát – ahol külön nem jelölöm – teljes egészében IMREH Istvántól (Látom én éltem nem igen gyönyörű 19–23. o.) és TELEKI Domokostól (TELEKI 129–133. o.)

szült viszonyban volt, de okos tettetéssel áthidalta a nehézségeket, és buzgón végezte, mint „jó polgár”, a birodalom dolgát. Halmágyi Istvánt így írt róla: „Ki bízta a püspökre, hogy a papokkal ex cathedra Csíkban verbuváltasson? Ki bízta, hogy a clerust magát is a katonai és a világi dolgokba annyira belé merítse? Nem tudja-e, a világ mely változó, változhatnak az uraság is, és ha néhány papokat le találnak vagdalni, a maga lelke ad számot róla. Melyet midőn szóval is canonicus Szeredai proponált, azt felelte: jobb egynéhány papnak fejét elveszteni, mint a király parancsolatjának végbe nem menni.”

Bajtay – Buccow fentebb ismertetett bukása után rangelső tanácsosaként a főkormányiszék elnöke – utasítására szószékről hirdették ki Őfelsége akaratát a határőrség fölállításáról; többen ott szolgáltak a határőrezredek zászlószentelésénél is. A főpap a csíki katolikus papságnak címzett körlevelében arra szólította fel, hogy szelíd és békés eszközökkel, ne csalárdsággal s hazugsággal éljenek, hogy akik az ő tanácsukra lesznek katonákká, ezt mintegy önkéntesen döntésüknek látszódják.²⁹ A csalárdság és hazugság elleni figyelmeztetésre szükség is lehetett, hiszen még 1762-ben a csíki „zenebona” híreit rögzítve írta Rettégi György: „A pápista papokra is felette igen haragusznak, mivel a prédikáló-székből nagy esküvéssel erősítették, hogy az országból ki nem viszik [őket], régi szabadságok megadatik etc.”³⁰

A „legkéznyalóbb”, a buzgólkodása miatt agyondicsért. később érdemrenddel is kitüntetett pap Sikó József Gyergyó fiúszéki főesperes volt. Őróla jegyezte fel Halmágyi az 1762. év első felének bajairól szólva: „[...] nagy oka a [gyergyó]-szentmiklósi esperest, ki a cathedrából kényszerítette őket a katonaságra, a templomon kívül is, aki nem akart katonává lenni, rebellisnek nevezte; már pedig reá unván a katonaságra, valamint azelőtt szerették, úgy meggyűlöltek, árulónak, ördöggel bélettnek tartják, kiáltják.” Imreh István szerint emiatt az egyházilag is legjobban megdolgozott terület Gyergyószék lett.³¹ Gylölettel gondolhattak Imre Sámuel kovásznai lelkészre is, az orbai református egyházmegye esperesére, aki hasonlóképpen buzgólkodott, és megérthette, hogy jutalomképpen őfelsége által küldött aranyéremmel (numisma aureum) díszítse fel őt a főbizottság. Az egyházi (itt református) támogatás révén a központi államhatalom szempontjából így Háromszékben sem volt rossz a helyzet.

Tekintélytiszteltet, önérdek, sőt meghunyászkodás és szervilizmus az egyik oldalon, mely az uralkodó érdekeit tartja szem előtt. A másikon ragaszkodás a hagyományos hithez és értékrendhez, amely így „teszi az Isten dolgát”. Mégsem láthatjuk ez utóbbi magatartásformát kizárólag vallásinak, hiszen a papság ezen része – főleg római katolikus alsópapok – gondolkodásában római katolicizmusuk nemzeti hovatartozás-tudatukkal fonódott össze, és római katolikus papokként is elsősorban székelységüket nem akarták megtagadni. Így intették a katonatisztek bujtogatása ellen összetartásra a népet. Emellett társadalmi helyzetüknél fogva is érzékenyebbek voltak a nép problémáira. Természetesen közöttük a „szürke zóna”, akik semlegesek akartak maradni.

Bodor István tusnádi plébánost 1763 őszén Koschenbohr von Scorca jelenti föl, hogy Bajtay püspök rendeletével szembeszegülve a fegyverletétel ellen prédikál, es a hadnaggyal vitázva jelenti ki: „őfelsége nem sértheti meg a mi törvényeinket es hazai jogainkat, ha lelkiismeretére tekintettel akar lenni”. „Ott, ahol nincs fej, a köznép nem

29 TELEKI 86–88. o.

30 *Látom az életem nem igen gyönyörű* 20. o.

31 *Látom az életem nem igen gyönyörű* 23. o.

tud segíteni magán", jelentette ki Bodor plébános. 1764 első napjaiban Háromszék fő-királybírájának kell figyelmeztetnie az espereseket őfelsége iránti kötelességeikre. Az esztelneki szerzetesek, a somlyói ferences atyák magatartása is igazolja azokat, akik szélesebb alapon nyugvó egyházi ellenállást teteleznek fel.

Az esztelneki kolostorban elemi osztálytanító Becze Bernát bizonyos ünnepélyre négy font puskaport készített, ez két kolostorbeli szerzetesnek azon alattomos feljelen-
tésre adott alkalmat, hogy a háromszékiekkel tartott tanácskozás következtében, az említett kolostor gvardiánjának rendeletére, 75 font puskapor és 800 puskaolyó gyár-
tatott s adatott át a madéfalvi vész előtt a háromszékieknek, azon ígérettel, hogy ta-
vasszal meg többet fognak nekik szolgáltatni. E vádra előbb a Roth-féle bizottság Esztelnekre ment, ott tíz napig folytatta nyomozását; majd az egyházi hatóság kímélése
tekintetéből, a katonásítás eseményeiből bőven ismert Sikó József elnöklete alatt, kizá-
rólag egyházi személyekből álló bizottság neveztetett ki, mely újabb nyomozást vitt vég-
hez, eljárása eredményét a Roth-bizottsággal közölte, ez pedig a fejedelemszonyhoz
terjesztette fel, ki a vádlottakat teljesen ártatlanoknak nyilvánította.

Az ellenállás irányítása, a jogvédelem a széki tisztség feladata lett volna. Őket azon-
ban – mint láttuk – „megrontották”, némelyeket, mint a köznép ügyét felkaroló Lázár
testvéreket üldözőbe vették, így megnövekedett az egyházi értelmiség szerepe.

A vizsgálat során sokan Beke István delnei plébánost említették fő-fő tanácsadó-
ként. Való igaz, hogy kivételesnek mondható az a bizalom, amellyel őt a lófők és gyal-
ogok tábora körülvette. Amikor a tapolcai Miklós Györgyöt megkérdezték: „Ki volt az
első s nagyobb seductor?” azt válaszolta: „ így hallottam, hogy a delnei pap, Beke uram,
az egész felcsíki népnek felzúdítója, javaslója és tanácsadója lett volna.” Getz István es
mások is úgy tudják, hogy a madéfalvi ellenállók „instanciáját” ő írta, azt is, amelyet „a
nép az erdőről leküldött a commissiónak”. A paraszti vezetők felkeresték, segítségét
igénybe vették, bátorító szavaira hallgattak. Ő pedig lovon járta szüntelen a falvakat,
tárgyalt a papokkal, a „nem katonáknak” izent, értelmesebbjét hívatta, leveleket kül-
dött, tanácsolt, utasított, érvelt, az igaz törvényességre, régi szabadságra emlékezte-
tett, s arra ösztökélte őket, hogy tartsák magukat „a régi privilégiumokhoz”, és nagyon
óvakodjanak a rebelliónak még a látszatától is.

Ferentz Antal mondja el, hogy a bizottsághoz címzett kérvény megírása után ho-
gyan gyűjtötte egybe Delnére az alcsíki falvak két-két képviselőjét, miként vitatták, tár-
gyalták meg az instanciát, valamint az erdőre kimenetel dolgát is. Éppen csak azt nem
vállalta a plébános, hogy az ő házában essék meg a szavazás is, „mert mint mondotta, ő
ezért megnotáztatik”. A communitások követői így a delnei hegyre mentek ki, s ott
hangzott el a kérdés: „voxoljanak: hogyha ki akarnak-e menni az erdőre vagy nem?” A
népi önrendelkezés hagyományait tisztelő, fegyelmezett és mélyen vallásos székelyek
később is igyekeztek békességben lenni lelkiismeretükkel, Istenükkel. Krajcárónként
gyűlt forintokért, két es félvéka lenmagért mondatnak misét több ízben a somlyai fran-
ciskánusokkal, Zöld Péterrel vagy Beke Istvánnal. Amikor már kint voltak az erdőn
„beszéllett a nép arról, hogy jó volna szentmisét szolgáltatni, hogy az Úristen vigye dol-
gunkat maga akaratja szerént úgy, amint nekünk legjobbnak itéli”. Beke István biztatá-
sa, hogy csak tartsák magukat keményen, mert „szép igazságuk” vagyon, legyenek áll-
hatatosak, mert az Isten megsegíti őket. Mindez pótolhatatlan erőforrást jelentett
azoknak, akik az Úristen akaratában bizakodtak. Amikor 40- 50-en a delnei templomba
mentek le az erdőről, páter Beke többeket magához is invitált „egy ital égett borra”.

Csík-Gyergyó- és Kászonszékben, a népi katolicizmusnak ebben a valóban erős várában, ugyanígy tanította helytállásra a jogaikhoz ragaszkodókat a somlyai Szász esperes plébános, a szentmihályi Némethi József és mások, akiket vezetőiknek vallottak a Roth-féle bizottság faggatottjai. Mindezen papi személyek közül mind a népi emlékezet, mind a múltidéző historikusok első helyen szólnak azonban Zöld Péterről. Imreh István a tapolcai jegyzőkönyvek döbbenetes felzaklató élménye az az árulás, ahogy a csíki foglyok a leghívebb szövetségeseiket, a papokat vallják meg vezéreiknek, terhelik bűnlajstromukat „beismerő” emlékezőkkel. Szerinte azonban nemcsak önmentő hálátlanság, hogy rávallanak Bekére, Zöld Péterre, hanem „okosság” is, amely számol azzal, hogy a maga külön egyházi bírósága előtt számadoltatott lelkésznek könnyebb a dolga, nagyobb az esélye arra, hogy életét mentse. Az bizonyos, még Bajtay püspök is képes volt arra, hogy „renitens” papjait, a kánonjogra hivatkozva, hadparancsnoksággal, fő-kormánysszékkal szemben is oltalmazza.

„Páter Zöld”-ről rövidre fogva meg kell említenünk néhány dolgot. 1727-ben Madéfalván született. Édesapja „nemes személy”, Csíkszék ülnöke (assessor extraordinarius) volt. Öccse szintén „nobilis”, széki biztos (stationalis commissarius). Zöld Péter plébános ily módon fölötté áll a primipilus, pixidarius szabad parasztnak, hiszen inkább az armalista státusba sorolható. A távolság azonban nem volt nagy, sőt általában rokonsági, baráti szálak kötötték egybe a kisnemeseket és a „vitélző” rendbéli-ek „javát”, „eleit”.

Személyiséggé válásának folyamatában a somlyói, az udvarhelyi, a kolozsvári iskolákat eltető szellemi környezetnek is jelentős szerepe van. Ha még nem is léptek sorompóba itt az új, korszerű értékrend, világnézet, szemléletmód tanítómesterei, szálláscsinálói már fel-feltűntek. A székelyudvarhelyi jezsuita gimnáziumban, ahol öccse is nevelődött, ő 1744-ben járt a poétikai és 1745-ben a retorikai osztályba. 1748-ban pedig befejezte a kolozsvári jezsuita főiskolán bölceleti és teológiai tanulmányait. Az új doktorok ünnepélyes vitájának tárgya pedig az, hogy: „Emelni vagy csökkenteni előnyösebb-e az idegen áruk vámját?” (A protekcionizmus gazdaságelméletéről ekkor vitázó tíz doktorandus bizonyára később is nagyobb fogékonyságot tanúsított a társadalompolitikai problémák iránt.) Fennmaradt írásai, levelei is tanúbizonyságai annak, hogy Európában és Erdélyben peremvidéki helyzetű, de megfelelő szintű, értelmiségi elitnek minősíthető csoport tagja volt. A delnei pap, Beke István műveltségét az is bizonyítja, hogy később, 1774-ben a kolozsvári „lyceum”-ban az egyházjog tanára lett, majd 1776-ban nevezték ki Csicsókeresztúr plébánosává.

Imreh István az alábbiképpen idéz a tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből: „A papok s kiváltképpen a delnei páter Beke, a szentléleki páter Zöld s a szentmihályi Némethi járták a falukat szüntelen, és tanították a népet arra, hogy ne vegyék fel a fegyvert, mert Őfelsége nem kívánja az erőszakos katonát. Allegálván őfelsége spontaneitásról szóló -dekrétumait.” Egy másik valló szerint: „A szentléleki plebanus, páter Zöld is falunként járt; egybegyűltette a bíróval a falut, s megeskette hármonként és négyenként (asztalhoz állítván az embereket), hogy megoltalmazák magukat, hogy fel ne praedálják őket a limitrophus katonák. Az őfelsége reguláris katonái ellen ne támadjanak.”

Zöld Péter felvilágosított, tanácsolt, buzdított, bátorított, de közvetlen cselekvésre is kész volt. Alkata, valamint harcosabb szemléletmódja készítette például arra, hogy a „kösség”, a szabadparaszi közösség érdekében önvédelmi szövetséget teremtsen. A szépvízieket, vacsárcsiakat s más települések népét és nemeseit úgy-ahogy felfegyver-

zett közösségekkel, ha kellett, rá is szorította az összefogásra, a szolidaritásra. A lóháton, fiatal legények csapatától körülvéve nagy térséget bejáró páter elsősorban az erőszak, a kényszer, a limitrophus túlkapások, fegyveres támadások ellen lépett fel.

Zöld Péter ezen magaviseletéért már a büntető bizottság működése előtt néhány hónappal felelősségre vonatott, és arra ítéltetett, hogy más lelkesi állomásra tétessék át, más állomás üresedéséig azonban előbbi helyén meghagyatott. Néhány hónappal később Zöldön kívül a fentebb említett papokat is, Beke Istvánt, Némethi József szentmihályi, továbbá a tusnádi és rákosi plébánosokat is törvény elébe idéztek. Négy lelkesre Bajtay püspöktől az a rendelet érkezett, hogy 24 óra alatt, ha önkényt nem akarnak, katonai fedezettel is Fehérvárra vitessenek; minthogy, „[...] az említett papok, ismételt atyai intésem figyelmen kívül hagyásával merészeltek Ófelsége szándékának ellene szegülni”. Ezen rendeletre a négy pap, nem várva az erőszakot, Fehérvárra ment, s ott meg elítéltetésük előtt fogságra vették. Fehérvárról a szentmihályi plébános csakhamar haza bocsátatott, Zöld azonban arra a hírre, hogy limitrophusok megtámadták és kifosztották házukat, Bekével együtt megszökött. A püspök erre a megszökött papokat azon rendelet mellett köröztette, mely szerint bárhol találtnak, papi mentességüket nem tekintve, tartóztatassanak le. Beke nem várva be az erőszakot önként Fehérvárra ment, Zöld azonban semmi kedvet nem érzett megjelenni.

Az 1764. esztendő húsvétja ismét fogságot, de most már katonait hozott a körözött Zöld Péter számára. Másodszor is sikerült elmenekülnie. Ezt a harmadik elfogatása és a somlyai esperes fogságából való harmadik szökése követte. A negyedik foglyul ejtése előtt már a határőrség elől elbujdosott székelyek moldvai papja. Általuk tért haza, azonban az apai háznál rajtaütöttek, mert levelét, melyben hazajöttét tudtul adta, megbízottja apja helyett Carattónak szolgáltatta át. Elfogták és a szeredai várba vitték, ahonnan bilincsekbe verve 24 katona őrzete alatt Beke András kilyénfalvi pap kíséretében Fehérvárra vitették. Mielőtt 1765 júniusában ismét, immáron negyedszer, sikerült a szökése, a szeredai várbeli fogsága idején váratlan „beismerő” vallomást tett, amely nagy kavarodást idézett elő. Leírt és tollba mondott „vallomás” majd mindenkit gyanúba kevert. Bornemisza Páltól kezdve egészen a madéfalvi vérengzést elrendelő triáshozig. Zöld azt állította, hogy a miket művelt, azt Montoja tábornok, a kincstárnok és Cserei Elek kancelláriai tanácsos tanácsára tette. Különösen súlyos váddal illette Bornemissza Pál bárót, Bethlen Miklós grófot és Lázár János grófot. Ez utóbbiról azt vallotta, miszerint azt mondta neki, hogy a református papok meg nagyobb dolgokat cselekedtek, azért ő se féljen, Bethlen pedig úgy nyilatkozott, hogy vegyék csak fel a székelyek a fegyvert, mert akkor királyt is választhatnak magoknak. Zöld Péter cselekedetének indokait tekintve egyetértek Imreh Istvánnal, aki szerint talán ezzel a fogással, mesterkedéssel akarta oly nagyméretűvé duzzasztani, felfújni a hazug vád léggömbjét, hogy az azután magától robbanjon, pukkanjon szét. Imreh Istvánnál határozottabban jelenteném ki, hogy Zöld Péter vádjai mindenképpen leleplezik azt, hogy a Habsburg-birodalmat leghívebben, magas tisztségekben szolgáló erdélyi magyar főurak tettei, bizalmas megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy a határőrség-állítás nekik sem volt kedvükre, és valamiképpen maguk is vallották, szuggerálták a spontaneitást, sokakat ellenállásra, fegyverletételre készítette.

Zöld és Beke elfogása következtében a papi bizottság megkezdhetette nyomozását. Ez ugyan a két személyt a felségsértés vádjára alól felmentette, de azon oknál fogva, hogy alattvalói hűségük félretételével nemzetüket tanáccsal és írásban bujtogatták, ezenki-

vül pedig Zöld veszélyes összeesküvésnek volt okozója, mindkettőt az ítélet hozatalától számítandó négy évre megfosztották addig élvezett papi javadalmaitól, lelkészi és bármely más egyházi működéstől, egy évi súlyosabb s három évi könnyebb fogságra ítélték őket, kijelentvén egyszersmind, hogy a székely földön nyerendő bármely papi állomásra merőben képtelenné váltak s hogy máshol valami egyházi javakat nyerhessenek, csak azon esetben remélhetik, ha különös érdemek által bűneik szennyét sikerül lemosniok. Ez az ítélet Bekére nézve teljesebbé is ment, a mennyiben csak négy év múlva nyerhetett Erdélyben egyházi alkalmazást, később a kolozsvári akadémiához tanárrá mozdíttatott elő, majd 1776-ban Csicsókeresztúr plébánosává nevezték ki.

Zöld Péterről még csak annyit, hogy a papi törvényszéken való elítéltetése után ismét megszökött. Ismét a moldvai magyarság, a kivándoroltak szolgálatában a még oly távoli besszarábiai Csöböröcsköt is felkereste. Jelentése (latin, magyar, német szövegét ismerjük) Batthyány Ignác püspököt arra készítette, hogy Zöld javaslatai szellemében kérje a pápát a csángóság ügyének felkarolására. 1768-ban sok hívével egyetemben hazatért, elnyerte a csikdelnei lelkézséget, és 1788-ban halt meg.

A bűnfenyítő bizottság gondját mindenképpen növelték a fenti kavarodások. Ráadásul a vizsgálatban nem is volt egyedül, hiszen az egyházi bírászkodás szintén ragaszkodott privilégiumaihoz, hagyományaihoz. Az bizonyos, hogy még Bajtay püspök is képes volt arra, hogy „renitens” papjait, a kánonjogra hivatkozva, a hadparancsnoksággal és a főkormánysszékkal szemben is oltalmazza. E közben a Gubernium igyekezett a lábra kapott nagy mérvű kivándorlást külön szigorú rendeletek által is korlátozni. 1765. január 15-én egy rendeletet bocsátott közre, mely szerint minden faluban örök rendeltettek, kik a szökni akarókat feltartóztassák, s midőn a kivándorlók akkora számmal vannak, hogy nekik ellenállani nehéz, a tömeges szökést a megye tisztjének és a közel levő katonaságnak jelentsék, mely utóbbiak a szükséges segély megadására a tartományi katonaparancsnokságtól már utasítva voltak. A rendelet szerint a szökevényeknél talált ingó javak az öröket illették. Ha a szomszédok a szökevények szándékát előre fel nem adnák, kemény pálcabüntetést szenvedjenek, s a szökevények adóját eleven díjaikkal (vivum homagium) a falu fizesse az ország pénztárába. Miután világos, hogy legtöbbször idegenek, különösen Moldvából és Havasalföldről való, álutakon beszökött egyének csábítják a népet átköltözésre, minthogy némely ilyenek már kézre is kerültek, rendeltetett, hogy akárhol találtak, megfogassanak s irtózatossal halállal büntetessenek. Kik az ily bűnösöket rejtegetik, valamint az ezek irányában kötelességüket nem teljesítő tisztviselők, hivatalvesztéssel és 200 forinttal büntetessenek. A családostól és vagyonostól utazókat bármely város határán szabad letartóztatni és szökés gyanúja esetén lakhelyeikre visszavinni. A tartományi főhadiparancsnokság útlevél nélkül senkit sem szabad – cselédjét is ideértve – a hazából kibocsátani. Csak zárójelben szeretném megjegyezni, hogy a szökésre csábítás büntetési tételei megegyeznek a katolikus vallásról való eltévelyedéssel (aposztáziával).³²

Teleki Domokos megemlíti, hogy a tömeges kivándorlás sokszor mutat egy ország súlyos belviszonyaira, de legalább annyira az elnyomorodásra, a saját gazdasági hely-

32 Erdély története három kötetben 1025. o. HÓMAN – SZEKFÜ V. 133. o.; ENDES 1935. – ENDES Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Budapest 1935. o.; KOVÁCS Kálmán Árpád: *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években* In: *Egyháztörténeti Szemle* 2008/4 x+17, 20. o.

zettel való elégedetlenségre, amely ekkorra már inkább a román jobbágyságot érintette.³³

Imreh István munkájában alaposan bemutatja a Büntényítő Bizottság tagjait, katonákból és polgári (ún. provincialista) személyeket egyaránt. A német egyetemeken nevelődött, katolizált, vagyonvesztett, sziléziai menekült nemesi családból származó elnök beíró Joseph Roth vezérőrnagyot, akit nem különösebben tehetséges, de talpig becsületes, és elfogultnak sem nevezhető személyként jellemez. Az evangélikus, többes identitású (ausztriai német-magyar-szász) Okelli ezredbeli Schwartz főhadnagy (később generális), akit egyenes, eszes, jótollú, de rideg embernek ismertek, aki kezdetben „keménykedett” is, de idő múltával magatartásban, vélekedésben közeledett a provincialistákhoz. Sintesperger³⁴ Okelli ezredbeli kapitányt, aki tunya, a munkát másra hagyó ember volt, aki „mindig az ülésterem előtt üldögélt, tubakolt, s mint katolikus a maga officium Rakotzyánúmat imádkozta”. Legkegyetlenebbül mégis ő ítélkezett, mert „írni sem tudott” s opinióját mindig az igen „kemény” auditor készítette el. Szilvári János Gyulay ezredbeli kapitányt, az erdélyi református nemes család katonasorsot választó fiát, akinek a bizottságbeli munkához sem rátermettsége, sem kedve nem volt, viszont ha lelkiismerete úgy diktálta, „militarista” társai ellen is szavazott. A Büntényítő Bizottság „polgári” tagjai közül elsőnek gróf Teleki Károlyt, Belső-Szolnok megye főispánját, guberniumi tanácsost (későbbi tartományi kancellárt, kincstartót), aki a rendi érdekek és jogok legfelkészültebb, legtudatosabb, de udvarhű oltalmazója volt. A művelt református, német egyetemeken nevelődött több külföldi udvar légköréhez szokott báró Josinczi Mihályt, akit jószívű férfiként jellemeznek. A teréziánus örökösödési háborúban alezredesi rangban szolgált, majd visszavonult, Zaránd megyei birtokos Ribiczei Ádámot, akire mint értelmes, tanult, szelíd, szerény emberre emlékeznek kortársai, aki Josinczi Mihállyal egyetemben nem kívánt a székelyek ítélőbírájaként jól kamatozó „érdemeket” szerezni. A bizottsághoz tartozott két szavazati jog nélküli auditor, hadbíró is. Az egyiket, Baumann kapitányt Sziléziából verbuválták e szerepkörre: Gyanakvó, akadékoskodó, szigorú, félelmetes külsejű hadfi volt, akiről Teleki Károly elmondotta, hogy „mint kívánta keresni ökör alatt is a borjút”, ijesztgette, fenyegette a tanúságtevőket. A bizottságnak sem volt nyugta tőle, mert ő volt a kikérdező auditor. Társa Sagmüller hadnagy, aki szintén jegyzőkönyvvezető volt. A Gubernium rendelkezése nyomán mint levéltáros, jegyzőkönyvvezető jelentős szerepet játszott a bizottság munkálataiban Michael Conrad von Heidendorf. A német nyelvű protokollumban Baumann szavait és a Heidendorf tolmácsolta válaszokat Sagmüller örököltette meg. A főkormányshé az azonban igényelte magyar jegyzőkönyv készítését is. Ezt vezette rendszerint hattól délután háromig tartó kemény munkával Heidendorf. Michael Conrad von Heidendorf medgyesi születésű, Marosvásárhelyen tanult, különben művelt, német érzelmű, jó „szász hazafi” volt. A magyarsággal szemben elfogulatlannak igyekezett látszani, de a város lakó polgár mentalitása eleve arra készítette, hogy averzióval tekintsen a „gögös” arisztokráciára, akiket ő is a magyarsággal azonosított. Amikor, a kezdetekkor utasításkérés végett felkereste Buccowot, és az azt kérdezte tőle: tud-e a; magyarokra öklöt emelni? Heidendorf meg igennel válaszolt. Teleki még a kezdetkor a legmagyargyűlölőbb auditorhoz hasonlította és „megtestesült ördögnek ne-

33 A kérdésre még tanulmányom további részében röviden külön is ki szeretnék térni.

34 Nevét Imreh István szerint az iratokban lásd Sinterschperger, Senthersberger s más írásmóddal is.

vezte”.³⁵ Azonban a tradíciókhoz, kapcsolatai és érzelmei nyitottá tették a provincialista körök felé, így a vizsgálatok előrehaladtával mind közelebb került a bizottság magyar tagjaihoz, különösen gróf Teleki Károlyhoz, akinek később bizalmas barátjává is vált. Heidendorf méltán volt büszke arra, hogy az iratokat nála hagyták, „ha kezek között, tudván önála Szászsága”.

A Roth-bizottság által megszavazott ítéleteket a Határőrség-szervező Főbizottsághoz kellett benyújtania. Ennek megfelelően Lázár, Bethlen és Siskovich jóváhagyása kellett ahhoz, hogy azokat a Guberniumban és Bécsben is ellenőrizhessék. Amikor 1765. január végétől kezdődőleg megnövekedett gróf Hadik András tábornagy szerepe, ő a maga melle vett két főkormányiszéki tanácsossal, Haller Gábor gróffal és Michael Hutterrel tartományi főbiztossal revideálta (*superrevisoria commissio*) a Bünyfenyítő Bizottság tevékenységét és a Gubernium nevében – mint láttuk – az esetleges halálos ítéleteket kivéve – intézkedett is a végrehajtásról. A vizsgálat befejezése nagyjából megegyezett Zöld páter gyulafehérvári szökésének idejével. Dátumaként június 5-ét és 13-át szokták megemlíteni. Utóbbi keltezés alatt báró Roth arról értesítette a csíkszéki Folyamatos Táblát, hogy Hadik parancsára a bizottság tagjai a tanúvallatásokat felfüggesztik. Mint láttuk, Buccow a vizsgálatok kezdetén ökölbe szorított kezét emlegetett, mely a székeleyeken keresztül igazából a magyar nemességen akart egyet ütni. Sok historikus, főleg Halmágyi István feljegyzései nyomán, az erdélyi („magyar”) nemesség elleni támadás vereségét látja a Bizottság kevés és eléggé enyhe ítélezési javaslatában. Az udvar a tortúrázást elvileg engedélyezte, a buccowianus kezdetekkor érvényesítették is e jogukat, a halálba küldés szintén megadatott lehetőségével azonban már nem éltek.³⁶

Mindezek nyomán a felség már 1765. november 16-án bűnbocsánatot hirdetett mindazon megszökött székeleyeknek, kik mint fő cinkosok a székelv mozgalomban nem szerepeltek. E rendelet sem volt azonban képes a kedélyeket lecsendesíteni, s midőn az uralkodásnak ismételve tett intézkedése s a büntető bizottságnak másfél évi nyomozása sem tudott nagyobb mérvű bűnösöket találni, 1765. december 14-én jelent meg végre az a legfelsőbb rendelet, melyben kinyilatkoztatta, hogy miután a székelv határőrség felállítása teljesedésbe ment, s a némely helyeken mutatkozó ellenszegülés is végképv megszűnt, így azoknak, kik Moldvába szöktek s köztük Lázár Istvánnak is megkegyelmez. Hasonlóképpen kiterjeszti bűnbocsánatát mindazokra, kik büntetőkereset alá helyeztettek, Hadik guberniumi elnökre bízva, hogy a visszatérés határidejét, ameddig szükségesnek tartja, meghosszabbíthassa. E határidőt a kormányiszék 1766 októberéig terjesztette ki, reményét fejezván ki, hogy a kivándoroltak a bűnbocsánatot hálás érzülettel fogják hasznukra fordítani.³⁷

Összefoglalva az eddigieket elmondható, hogy a mérséklet politikai irányváltását az alábbi tényezők okozták: 1. a székelv határőrség gyors és sikeres megszervezése a madéfalvi veszedelem után; 2. Hadik generális józan, megfontolt és megértő személyisége; 3. az erdélyi magyar nemességgel kötött 1744-es kiegyezés érdekeinek ismételt előtérbe kerülése; 4. a bünyfenyítő bizottság elhúzódo és alacsony hatásfokú működése;

35 Még maga a szász tanácsos is úgy jellemzi a grófot, mint „ki eleinte velem mint szásszal szemben bizalmatlan volt”.

36 *Látom én éltet nem igen gyönyörű* 66–68. o.

37 Eddig a Teleki-től és Imreh-től átvett rész.

5. a büntetőügyek vegyes egyházi és világi természete; 6. az impopulacionisztika szempontjából rendkívül káros kivándorlások.

Saját kutatásaim alapján kijelenthetem, a vizsgálat és a bűnfenyítés ügye az Államtanácson belül is komoly hullámokat vetett, melyek rávilágítanak az ügy udvari kezelésének rossz hatásfokára is.

1765. október 2-án az Udvari Haditanács előterjesztésében kérelmezte az uralkodónőtől, hogy a gyulafehérvári püspöki palotából megszökött Szöld (tehát Zöld) páter ügyének néhány vonatkozásában szőlíttassék föl a Kancellária a megfelelő eljárás lefolytatására.³⁸

A Roth-féle bűnfenyítő bizottság egy katonai-főkormányshézi vegyes alakulatnak tekinthető, amely azonban ügyvitelében a Gubernium és az Erdélyi Udvari Kancellária főfelügyelete alá volt helyezve. Kinek a hatására, mely okból, mi célból kezdeményezte az udvari katonapolitikai szerv ezt a beavatkozó akcióját? Ezekre a kérdésekre a Staatsratban hozott resolutio ad némi választ. Az Államtanácsból ugyanis a Hofkriegsrat előterjesztését Bethlen kancellárhoz továbbították azzal a felszólítással, hogy a kancellária az adóügyi bizottság („*Commission in publicis*”) előzetes meghallgatása után adjon részletes véleményt („*Gutachten*”) az ügyről. A Kancelláriának azt az ítéletet kellett elbírálnia, amelyet Bajtay erdélyi püspök Zöld és Beke egyháziak ellen a székeskáptalanban mint bírósági szervben („*consistorialiter*”) hozott. Elsősorban azzal a kérdéssel kellett foglalkoznia, hogyan kell értékelni Bajtay püspöknek az ügy kapcsán kifejtett magatartását, különösen pedig azt a cselekedetét, hogy nem a magyar, hanem a római egyházi jog szerint járt el, amellyel pedig az uralkodó jogosítványaihoz („*zu meinen Gerechtsamen*”) túl közel lép(ett) („*zu nahe tritt*”), azaz szinte felségstíptést követett el.

Az uralkodói jogosítványokat illetően tudni kell, hogy az erdélyi jogrendben a Gubernium a főbenjáró vétségek (pl. felségstíptés és hazaárulás) bíróságaként működött, így amikor Bajtay püspök az egyháziak jogállására hivatkozva, saját hatáskörében, káptalanjában, a római egyházi jog alapján járt el, az államhatalmi szervek komoly büntető hatásköreit vontta el, amely ellen ekkor már valószínűleg Hadik tett panaszt.

Az Udvari Haditanács egy négy hónapos késlekedést sürgetett meg az uralkodónőnél, tudtán kívül az Erdélyi Udvari Kancellária éppen előző nap tette meg előterjesztését, de késlekedéséért megrovást kapott. Az előterjesztésére született döntés a következőképpen hangzott: „*A Kancellária nem cselekedett helyesen, hogy ezt a jelentést négy hónapig magánál tartotta („hinter sich gehalten”), és nem közölte az adóügyekre („in publicis”) felállított bizottsággal. Ezt a dolgot a kancelláriának még így utólagosan is meg kell tennie, és a püspök részéről beérkezett ítéletet az összes irattal egyetemben a nevezett bizottságnak meg kellett küldenie.*”³⁹

Vagyis a püspök már korábban, rögtön Zöld Péter 1765. júniusi szökése után tett a kancelláriának egy jelentést az ügyről, amely irat azonban megrekedt ennél a szervnél. De mire utal az akta négy hónapos elfektetése, és hogy erről a büntetőügyről a Kancellária adóügyi bizottságának kell referálnia?

38 HHStA StRP 2244/1765 az Udvari Haditanács okt 2-i előterjesztése, cirk.: okt. 5.

39 HHStA StRP 2244/1765 az Udvari Haditanács okt. 2-i előterjesztése, cirk.: okt. 5. U. o. Billet an Grafen Bethlen. HHStA StRP 2274/1765 Az Erdélyi Kancellária október 1-jei előterjesztése, cirk.: okt. 8. exp.: okt. 13.

Már 1761-ben felmerültek az Államtanácsban belül az első olyan gondolatok, hogy az Erdélyi Udvari Kancelláriára örökös tartományi német tanácsost kellene kinevezni, mivel a Kancellária javaslatai nem felelnek meg az elvárásoknak.⁴⁰ EMBER Győző sajnos nem említi, sor került-e valósággal egy ilyen ember kinevezésére. A magam részéről elképzelhetőnek tartom, hogy báró van der Mark már ebben az évben a Kancellária tanácsosa lett.⁴¹ Az erdélyi reformok továbbvitelének munkálataiban tüntette ki magát az evangélikus szász Samuel Brukenthal. Őt 1763-tól Bécsben marasztották, hogy felvilágosítást adjon Buccow fölterjesztéseiről. Ezen kívül kötelessége volt részt vennie az udvari kancellária azon ülésein, amelyeken a kontribúció és a határőrség ügyét tárgyalták. Ezekben a kérdésekben a Kancellária Brukenthal alá [kiemelés tőlem – K. K. Á] volt rendelve. Ekkor hozták létre az Erdélyi Udvari Bizottságot is, amely elnöke, Brukenthal mellé alapításakor két tanácsost – Horváth Sándort és báró Joseph van der Marckot – kapott. Előbbire a kurrens ügyeket, utóbbira a hadiadóval és a (határőr-)katonasággal kapcsolatos ügyeket bízta.⁴² ARNETH kissé sarkított megjegyzése szerint ettől kezdve Bethlen Gábor már csak névleg volt erdélyi kancellár,⁴³ ugyanakkor tény, hogy az adó-, a határőrség és a hivatali gyakorlatban újonnan előkerülő ügyeket jelentő kurrencia ügyeivel az uralkodónak az erdélyi reformmunkálatok legfontosabbjait utalta a Bizottság hatáskörébe. A szakirodalom szinte semmi mást nem tud erről a bizottságról. TRÓCSÁNYI Zsolt mindössze annyit jegyez meg róla, hogy valószínűleg a kancellária felettes szerve.⁴⁴ EMBER Győző pedig nem tekinti önálló kormányhatóságnak, hiszen Erdély udvari hatósága az Erdélyi Udvari Kancellária volt, hanem mindössze egy bizonyos feladatok megoldására létrehozott szervnek.⁴⁵

Az Államtanács-jegyzőkönyvekben 1765-ben nem találkozom azzal az elnevezéssel, hogy Erdélyi Udvari Bizottság,⁴⁶ helyette „*Commissio in Publicis Transylvanicis*”-nak nevezték, tehát Erdélyi Adóügyi Bizottságnak. Ebben az évben a Kancellária munkálatainak legjelentősebb részét éppen az adóügyi munkálatok tették ki. Az adóügy tárgyalására létrehozott szerv jegyzőkönyveit rendszeresen terjesztette az uralkodónak elé, de gyakoriak voltak a concertatiók is Bethlen kancellár és Brukenthal bizottsági elnök között.

Az 1765. év nagy részét Mária Terézia udvarával együtt Innsbruckban töltötte. Bethlen erdélyi kancellárnak követnie kellett ide őt, távollétében az Erdélyi Udvari Kancellária tevékenységét az Oberste Justizstelle elnöke, gróf Breuner felügyelte. Ez az esemény már a kancellár „felfelé buktatása” kezdetének tekinthető. Az uralkodónak Innsbruckban érte augusztus végén váratlanul férje halála. Ferenc császár halálának hatása az Államtanács jegyzőkönyveiben is nyomon követhető: 1765-ben nem sokkal több, mint 3000 ügyet tárgyaltak az Államtanácsban (ezek egy része is már a következő évre csúszott át), szemben a megelőző és következő évek 4000 fölötti átlagával.

Trócsányi Zsolt megjegyzi, hogy Bethlen kancellár méltóságát teljes eltávolítását valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy alulmaradt az uralkodónak szász bizalmasával, báró Brukenthal Sámuellel folytatott személyi harcban. Az általa feltárt adatok szerint

40 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsratsakten 1194/1761; 1302/1761, idézi EMBER 1959. 120.; 122. o.

41 Báró von/van der Mark/Marck személyét és erdélyi ügyekben betöltött szerepét lásd később.

42 ARNETH IV. 135. o.

43 Uo.

44 *Magyarországi és erdélyi központi kormányzatszervek* 95. o., TRÓCSÁNYI 1973. 40. o.

45 A magyarországi és erdélyi központi kormányzatszervek 95. o.; EMBER 1959. 358. o. a lábjegyzetben.

46 Németül Siebenbürgische (Hof-)Commission, latinul Commissio (Aulica) in Transylvanicis.

Mária Terézia az innsbrucki tartózkodás idejére a Kancelláriát gróf Breunernek, az Oberste Justizstelle elnökének a felügyelete alá helyezte. Neki kellett aláírnia az Erdélybe menő expedíciókat, illetve hozzá kellett fordulniuk a Kancellária tanácsosainak eligazításért az úgynevezett periculum in mora, erkölcsi szempontból nem világos ügyekben.⁴⁷

A vallásügyek területén viszont Brukenthal Sámuel az Államtanácsban korántsem élvezett akkora bizalmat, mint a többi ügyterületen: Borié államtanácsos itt vetette az erdélyi szász báróról papírra, hogy egy ravasz lutheránus.⁴⁸

Az akta tehát annak köszönhetette elfektetését, hogy éppen Bethlen kancellár távollétének kezdetén érkezett be, amikor még egyáltalán nem volt biztos, hogy Brukenthal bárót oda kell-e vagy oda szabad-e engedni az erdélyi vallásügyek tárgyalásához.⁴⁹

A Bethlen és Brukenthal közötti hatáskörviták uralkodói eldöntése újból meglendítette az erdélyi közigazgatás beragadt kerekeit. Október 15-i keltezéssel az erdélyi kancellár külön iratban foglalkozott azzal a legfelsőbb paranccsal, hogy a Beke- és Zöld-féle vizsgálati aktákat, illetve az állásbetöltések ügyeit az adóügyi bizottsággal közölnie kell, hogy az ezekről véleményező nyilatkozatot tehessen.⁵⁰ A Kancellária számára tehát időközben az az uralkodói szándék is nyilvánvalóvá vált, hogy a bizottság, vagyis lényegében Brukenthal véleményező hatáskörét az Erdélyben igen kényes vallási vonatkozásokkal bíró kandidációs (állásbetöltési) ügyekre is ki kívánja terjeszteni. A kancellár ebben az iratban elnézést kért a történetekért, amelyet az Államtanács el is fogadott.⁵¹ Ilyen előzmények után az ügygel 1765. november 18-án már az Erdélyi Adóügyi Bizottság foglalkozott.⁵² Az előterjesztett jegyzőkönyvet továbbították Breunerhez azzal a felszólítással, hogy „a Guberniummal közölni kell, hogy a többi büntetőpert is lehetőség szerint gyorsítsák, illetve tegyék meg a részletes jelentést arról, ezekkel mennyire jutottak.”⁵³

Vagyis az Államtanács-tagok által valószínűleg ismeretes volt az a tény, hogy Hadik Zöld páter szökésével majdnem egy időben a Roth-féle bizottság vizsgálatait is befejeztette, és a bécsi udvari elit tagjai számára is terhessé vált a büntetőügyek illetően elhúzódása. Míg a Bajtay püspök által gyorsan lezárt és előterjesztett Zöld- és Beke-féle vizsgálati ügy a Kancelláriánál akadt el, a többi büntetőüggyel kapcsolatban az Államtanácsban a Gubernium késedelmeskedését állapították meg. A körülmények ponto-

47 TRÓCSÁNYI 1973. 39–40. o.

48 „Ich umbegehe, wie..., dieses anzusehen seyn wolle, dass mann einen Lutheraner zu der Berathung einer solchen Sache haben beyziehen, und dessen schlaue, die Sachen auf die lange Ewigkeit hinausziehende und solche in unübersteigliche Einhangungen verleithende Ratschläge gelten lassen mögen.“ Fordítás: „Elkerülöm, hogyan ... kellene tekinteni azt, hogy egy lutheránust bevonnak egy ilyen dologról folyó tanácskozásba, és hagyják ennek ravasz, a dolgokat a hosszú örökkévalóságig elhúzó és áthághatatlan akadályokba vezető tanácsait érvényesülni.“ Báró Borié egyed államtanácsos vótuma Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsratsakten (a továbbiakban HHStA StRA) 2609/1765 in: EMBER 1936. 336. oldal. Idézet a lábjegyzetben.

49 A kérdést végigkövettem KOVÁCS Kálmán Árpád: *Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsai, kancelláriái és guberniumi tárgyalásaihoz. 1765–1773.* In: *Regnum – Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2002/1–4. 110–117. oldalán.

50 HHStA StRP 2356/1765 az erdélyi kancellár október 15-i irata, cirk.: okt. 17., exp.: okt. 26-án.

51 „Es kann bey dieser Entschuldigung bewenden.“ Uo. Resolution.

52 HHStA StRP 2799/1765 Az Erdélyi Adóügyi Bizottság november 18-i jegyzőkönyve, cirk.: dec 11., exp.: 1766. febr. 16.

53 HHStA StRP 2799/1765 Billet gróf Breunerhez exp.: 1766. febr. 16.

sabb ismeretéhez tudnunk kell azt a tényt, hogy A csíkszeredai vár két évre elítélt foglyai (Ferentz Antal, Mihály Jakab, Bíró István, Lestyán Miklós már 1765 nyarán kérték szabadon bocsátásukat. Nevezettek azzal érveltek, hogy ők is elmenekülhettek volna, és akkor most bocsánatban részesülhetnének, „[...] ahelyett régóta tömlőcben kínoztatnak, úgyannyira, hogy közelebb vannak a halálhoz, mint az élethez”. A Krisztus érdemeiért kegyelemért könyörögnek.⁵⁴

A következő előterjesztést a Zöld- és Beke-féle ügyben erdélyi kancellár tette meg.⁵⁵ Sajnos az Államtanács jegyzőkönyvei lapján nem állapítható meg teljes bizonyossággal, kit kell ezen a helyen erdélyi kancellár alatt értenünk, a tartományi kancellár Brukenthal vagy az (ekkor még) udvari kancellár Bethlent, de én inkább az előbbi feltételezem. Az erre az iratra született döntés úgy rendelkezett, hogy a nem sokkal korábban elrendelteként kell maradni, és nem kell az ügyben újabb vizsgálatot elrendelni.⁵⁶ Véleményem szerint inkább Brukenthalra vall ez a javaslat, aki nem mulasztotta el kihasználni az alkalmat, hogy egy indulatosabb uralkodói döntést kihasználva, mint uralkodói akaratra hivatkozva így is üssön egyet a püspökök.

A hátralékos döntések meghozása idején is feltűnően hosszú időt töltöttek ezek az akták államtanácsi cirkulációban, több mint két hónapot, és az udvar végül a guberniumi büntetőperek megsürgetésén és a püspököt illető korábbi megrováson túl megelégedett azzal, hogy az ítélet és az iratok átvizsgálás végett átadottak a Brukenthal-féle bizottságnak. Meglehetősen erőteljes visszakozás ez utóbbi ahhoz a legfelsőbb döntéshez képest, amely három hónappal korábban még szinte felségsértéssel vádolta meg a püspököt, de ekkor már Bécs nem akarta egy vizsgálattal a római katolikus püspök tekintélyét tovább rombolni. Sajnos az Államtanács-akták elvesztével soha nem fogjuk megtudni, volt-e híve az Államtanácsban a püspökkel szembeni keményebb fellépésnek, vagy csak az ügy kisebb jelentősége, elintézettsége, esetleg altatása miatt húzódozott el a döntés kiadás. 1766 februárjában pedig a Hadik befolyása alatt álló büntetőbizottság az 1765. december 14-i rescriptum értelmében a kegyelem szellemében gyorsíthatta fel a még folyamatban lévő büntetőpereket, a papi személyeket illetően pedig tudomásul vette a püspök által kiszabott ítéleteket.

Ilyen előzmények után írhatta meg 1766 májusában Hadik. Ófelségének., hogy a „[...] Criminalis Commissio elvégezvén maga operatioját és a superrevisoria commissio is concludalva van”, és javasolja Ófelségének, hogy „[...] mivel semmi végzetes bűn ki nem jött”, adjon minden megvádoltnak: amnesztiát és gráciát.⁵⁷

A határőrség-szervezéssel kapcsolatos büntetőügyek az 1765-ös év központi hivatali zavarai, a Bethlen-Brukenthal-féle hatalmi harcok, az erdélyi vallásügy rendezetlensége és Ferenc császár halála miatt legalább hat hónapos késedelmet szenvedett. Biztosnak látszik azonban, hogy ha ezek a zavarok nem következtek volna be, az az ügy kifejezett előnyére szolgált volna, hiszen Hadik a büntetőbizottság javaslatára már 1765 elején felmentette a megvádolt székely széki tisztviselő Lázár Istvánt egy ellene hozott vádpont terhe alól, és a tábornok 1765. február 27-én csak azért ítélte száműzésre, és a hazai törvények értelmében arra, hogy az öt személyesen illető javait veszítse, a ne-

⁵⁴ *Látom én éltem nem igen gyönyörű* 67–68. o.

⁵⁵ HHStA StRP 2756/1765 az erdélyi kancellár dec. 7-i irata, cirk.: dec. 8., exp.: febr. 16.

⁵⁶ Uo. Resolutio.

⁵⁷ Idézi IMREH István sokszor idézett műve (*Látom én éltem nem igen gyönyörű*) 68. oldalán.

mesi adományos birtokot örökösön, a székelyeket visszaválthatólag, mert minden enyhülés mellett is megrettent a bizottság eljárásának lehető eredményétől, Moldvába szökött, és ott állítólag a fejedelemnél mint a szökevények követe jelent meg, de az 1765. december 14-i rescriptum – mint láttuk – az ő közkegyelemben részesítésére is kifejezett rendelkezést tartalmazott.⁵⁸

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, a határőr-szervezés és a letartóztatott csíki plébánosok ügye a tartományi és központi államhatalom zavarának és működési nehézségének összes jelét felmutatta. Még az abszolutizmus helyi kiszolgálóit is elérte a vád, hogy ellentmondásos viselkedésükkel tápot adtak a tiltakozásoknak. A központi államhatalom nem nézhette el a határőrség elleni mozgalmat utólagos vizsgálatot nélkül, de ez csak a kis bűnösökre csapott le, és főleg a csíkiak vezetőinek kikiáltott egyszerű plébánosokat üldözte. A vizsgálatok elhúzódása felesleges szenvedéseket zúdított a letartóztatottakra, és meghosszabbította a bizonytalanságnak azt az időszakát, amely egy nagy mértékű székely kivándorlás táptalajává vált. Az elhúzódó és eredménytelen vizsgálatok, a kivándorlás, az új főhadiparancsnok-elnök józan és reális személyisége és helyzetértékelése megérlelték a mérséklet irányába ható fordulatot, melyet megerősítettek a katolikus egyházpolitikai megfontolások is. De a kedvező fordulat kiteljesedése is legalább fél évet csúszott a Guberniumnak a büntetőügyekben való terhes késedelmeskedése, a Bethlen-Brukenthal-féle hatalmi harcok, az erdélyi vallásügy rendezetlensége és Ferenc császár halála miatt. Végezetül a hadügyi szervekre nézve elmondhatjuk, hogy az ellenállás megfenyítésében ellentmondásos szerepet játszottak. A bünyfenyítő bizottságban Baumann szavazat nélküli auditor keménykedett leginkább. A központi hadügyi szerv a székelyekben ellenségképet gyártott, hogy a katonaság fegyveres fellépését indokoltnak tűntethesse fel. Ezáltal nagyban hozzájárult a vizsgálatok megindulásához, de 1765 őszétől Hadik hatására már inkább a helyzet konszolidálása, a vizsgálatok mielőbbi befejezése érdekében igyekezett befolyását kifejteni.

Kálmán Árpád KOVÁCS

RELIGIOUS, SOCIAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE ORGANISATION OF SZÉKELY BORDER GUARDS IN THE 1760S

In spite of the fact that the question of the organisation of Székely border guards is well-known for historical research, the author of present article considers it important to review the topic. According to the earlier generally shared principle, belonging to the dominant religion at the same time meant unconditional loyalty towards the king. Later on, instead of religious belonging, social status and national affiliation, two identity traits of the early modern man, became more important in forming one's identity. This study presents varied approaches, acts and attitudes of clerics regarding this question. Leaders of the Roman Catholic Church in Transylvania were subordinates and supporters of the king because of legal and political reasons. To be successful in advancement, higher clergy tried to conform to the leaders of the Church. These advantages could make even Calvinist church leaders to support the organisation of border guards. Where Churches supported the central government in this issue, recruitment went smoothly. Contrary to that, there was a part of the lower clergy in Csík (Ciuc, Romania) for whom Roman Catholicism and national belonging entwined. They did not want to deny their national belonging, and due to their social status they were more sensitive to the problems of people. Péter Zöld and István Beke were iconic figures of this process. This study presents new details on their juridical case on the basis of the minutes of the Council of the State.

⁵⁸ TELEKI 134–135. o.

LAKATOS ANDOR

LISZT FERENC ÉS HAYNALD LAJOS –
EGY 19. SZÁZADI BARÁTSÁG EMLÉKEI KALOCSÁN

Liszt Ferenc (1811–1886) többször is járt Kalocsán, meghívója és vendéglátója Haynald Lajos (1816–1891) bíboros, kalocsa-bácsi érsek volt, akihez baráti szálak fűzték. A nagy zeneszerző-művész születésének 200. évfordulója alkalmából kettejük barátságának emlékeit idézzük fel, a témához kapcsolódó dokumentumok és tárgyak bemutatásával.

HAYNALD ÉS LISZT TALÁLKOZÁSAI, KAPCSOLATA¹

Haynald gyermekkorában tanult zongorázni, de később nincs említés arról, hogy ezt a képességét rendszeresen gyakorolta-fejlesztette volna. A zongora képzés azonban mégis meghatározó lehetett zenei ízlésének fejlődésére, később ugyanis élete valamennyi helyszínén kereste a kapcsolatot a zenével, szívesen járt koncertekre, s ha tehette, az operába is ellátogatott. Tagja volt a római Szent Cecília Akadémiának, idehaza hosszú évekig elnöke a Filharmóniai Társaságnak. Haynald és a zene kapcsolata mégis egy személyes ismeretségben, Liszt Ferenchez fűződő barátságában vált leginkább „megfoghatóvá” az utókor számára.

Liszt és az Erdélyből érkező Haynald püspök 1856. szept. 1-jén, az esztergomi bazilika felszentelésének másnapján találkoztak először, az ebédnél, ahol egyébként Haynald először egy német filozófia tanárnak nézte a zongoraművészt. Előző nap Liszt maga vezényelte a bazilikában Esztergomi miséjét, s az említett ebédnél Haynald mellett ült. Az esti hajóval együtt utaztak Pestre, és útközben összebarátkoztak.²

Az első találkozás meghatározó és feltételezhetően mindkettőjük számára emlékezetes lehetett, mert amikor 1862-ben Haynald Rómában járt – Lönhart Ferenc, Haynald utítársának naplója szerint – Liszt értesülve Haynald római tartózkodásáról azonnal

1 A fejezet egy korábbi doktori disszertáció átdolgozott része: LAKATOS Andor: *Haynald Lajos élete és kora (1816–1891)*. Biográfia. Doktori disszertáció, ELTE, BTK, Budapest, 2003. Kézirat. A vonatkozó rész címe: 2.1. A zene szeretete, Haynald és Liszt Ferenc kapcsolata (264–269. o.)

2 FUCHS Ferenc: *Haynald nagy barátja: Liszt Ferenc*. In: Haynald bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. 1991. Kiadja a Kalocsai Érsekség és a TIT Kalocsai Tagszervezete. (Továbbiakban: FUCHS 1991.) 78. o. vö. TÍMÁR Kálmán: *Liszt Ferenc és Kalocsa*. Adatok Kalocsa Zenetörténetéhez. Kalocsa, 1936. Áprád Rt. Könyvnyomdája. (Különlenyomat a kalocsai Rómkat. Tanítóképző-intézet 1935–36. évi Értesítőjéből. 1936. (Továbbiakban: TÍMÁR 1936.). 3. o.

felkereste, és ismerősként üdvözölte, Haynald pedig később viszontlátogatta, és egy Ave Maria-t kapott tőle zongorán. Június 7-én újra Lisztnél jártak, aki egy nagyobb társaságának koncertet rögtönzött, s közreműködését ígérte Haynaldnak erdélyi egyházi ünnepeken akár zeneszerzőként, akár személyesen.³

Haynald politikai okokból történt lemondása után, 1864–1867 között c. karthágói érsekként, a rendkívüli ügyek kongregációjában dolgozott Rómában. Ekkoriban többen volt alkalmuk találkozni, időnként együtt kirándultak. Haynald 1864. június 22-én, Rómából édesanyjához írt levelében említette, hogy éppen több napos kirándulásra indul Liszttel a Szabin hegyek közé. Ebben az időszakban mélyülhetett el a barátságuk, és a korabeli társasági élet fórumain, a római szalonokban is gyakran együtt mutatkoztak.

Haynald érseksége idején Liszt Ferenc több alkalommal is megjelent Kalocsán. 1870 szeptemberében például népes művész-kísérettel érkezett Szekszárdról, Augusz Antaléktól. Szeptember 18-án, vasárnap délután koncertet adtak a palota nagytermében, melyről a Magyar Állam október 1-jei számában jelent meg beszámoló. Lisztet Reményi Ede hegedűművész kísérte, jelen volt Menter Zsófia német zongoraművésznő is, aki rosszullete miatt sajnos nem játszott, ill. Zsilinszky lengyel grófnő, zongoraművész, ő Liszttel együtt is játszott. Haynald Lajos hamarosan, még október elején viszonzta a látogatást, egy szekszárdi templomszentelés alkalmával. Liszt az alkalomra egy misét is írt, részeit maga vezényelte.⁴

1874. április 15-én hosszú távollét, országgyűlési és delegációs ülések után hozta magával Haynald Liszt Ferencet Kalocsára. Liszt érkezésének híre természetesen hamar elterjedt a városban, másnap délután így kénytelen volt hangversenyt tartani. A Magyar Állam április 19-i számában Szulik József pap költői beszámolója olvasható az eseményről. Szulik nem tudta pontosan megállapítani, hogy mit játszott Liszt, de közönségét láthatóan teljesen magával ragadta. A koncerten Berecz Ede főszékesegyházi karnagy felesége is énekelt. Liszt előtt a Kalocsai Dalárda rövid koncerttel tisztelgett. Az esemény kapcsán Haynald a városból meghívta, pl. a Kalocsai Jótékony Nőegylet tagjait, az iskolanővéreket, a város tisztviselőit. Liszt még április 16-án este el is utazott Kalocsáról. Ezután legközelebb 1876 októberében, Mindenszentek ünnepére érkezett. Kialakult az a szokása, hogy elsősorban nagybőjti időben, nagyhét, ill. húsvét táján jött Kalocsára, s egyre inkább csak szűkebb körben, a zárdában, a szemináriumban, a jezsuitáknál vagy éppen Sztára József székesegyházi karnagynál játszott.⁵

Liszt és Haynald természetesen nem csak Kalocsán találkoztak, az érsek sokat tartózkodott Budapesten, ahol egyébként Liszt tiszteletére időnként vacsorákat is adott, és nyári külföldi utazásaikat-pihenésüket is szívesen egyeztettek, a „fürdőutak” alkalmával tehát időnként Magyarországtól távoli helyeken is találkoztak.

Liszt Ferenc elégedetlen volt korának egyházzenei színvonalával, s ezt Haynaldhoz írott leveleiben is kifejezte. 1880. április 23-án, pl. a következőket írta Weimarból: „*Nem ismeretlen előttem a római szokványos egyházzene quodlibet-vircsaftja.* (azaz, hogy össze-vissza játszanak egymástól és a hely szellemétől tökéletesen idegen zenéket, pl.

3 LÖNHÁRT Ferencz: *Olasz-úti jegyzetek*. In: Gyulafehérvári füzetek II. Szerk. Veszely Károly. Kolozsvártt, a rom. kath. lyceum betűivel, 1862. 205, 215–216. o.

4 TÍMÁR 1936. 4.

5 TÍMÁR 1936. 4–5.

operaáriákra aplikált szent szövegeket) *Ha a budapesti egyházzeneire vonatkozó szerény javaslataimat magasabb helyen jóváhagyják és egy csekély pénzösszeggel támogatják, akkor ott és Magyarország más városaiban méltó, a katolikus kultuszhoz illő, épületes teljesítmények fognak bekövetkezni.*⁶ A maga eszközeivel Haynald támogatni próbálta Liszt erőfeszítéseit. 1873 tavaszán meghívást kapott Trefort Ágostontól a zeneakadémia szervezésével kapcsolatos tanácskozásokra. Hamarosan megérett benne az elhatározás, hogy az egyházi zene támogatására alapítványt tesz. Május 25-én már határozott szándékkal kereste meg levelében Trefort minisztert: kétezer forintos alapítványt tett, rendelkezése szerint az összeg *„évi kamatai egy vagy több egyházi zeneszerzésben legjelesebben kitűnt intézeti tanonczoknak adassanak jutalomdíjúl oly módon és fölosztással, mint azt a zeneakadémiai elüljáróság tekintve a kitűzött czélt legjobbnak és leghasznosabbnak ítélendi.*”⁷ A zene- és énekművészet előmozdítására még az 1870-es években létrejött a Liszt-Egylet, melynek elnöki tisztét hamarosan – Liszt személyes kérésére – Haynald töltötte be. Az egyesület tagdíjai a folyamatos működési költségeket fedezték, Haynald viszont alapítványi tőkéket is felajánlott kisebb-nagyobb összegekben a társulat céljaira. 1886-ban Haynald a megszűnő Liszt-Egylet vagyonát Liszt-Egyleti Alapítvánnyá alakította át, melynek évi jövedelmét szegény budapesti zenetanárok segélyezésére és zeneművészeti tanulók ösztöndíjazására fordították. Haynald alapító levelében egy kuratóriumot is kijelölt, általában zenei intézmények és egyesületek vezetőiből, akiknek feladata volt évente a díjazásra érdemeseket megítélni. Ez az alapítvány-levél összesen 3240 forintról szólt, Haynald Colpachban, Munkácsy Mihály kastélyában írta alá 1886. július 7-én. A két tanú Liszt Ferenc és Munkácsy Mihály volt. Erre a dokumentumra a későbbiekben még részletesen is visszatérünk.⁸

Liszt Ferenc 1882. április 9-én tartotta utolsó nyilvános hangversenyét Kalocsán. Egyébként szokás szerint nagyhétre érkezett, nagyszerdától kezdődően egy hetet töltött a városban. Részt vett valamennyi nagyheti szertartáson, nagycsütörtökön együtt szolgált Haynaldal a lábmosásnál, húsvét vasárnapján pedig fél ótkor az érseki kastély nagytermében zongorázott. A koncerten mintegy négy-ötszáz városi meghívott vett részt.⁹

Ezzel az úttal kapcsolatosan egy érdekes „előkészítő” levél is fennmaradt. Liszt kalocsai útját megelőzően ugyanis, 1882. február 24-én báró Augusz Imre levelet írt Rómából, és Haynald segítségét kérte Liszttel kapcsolatban. Augusz Imre atyja és Liszt barátságának örököseként (Augusz Antal ekkor már meghalt) a nagy művész sorsa miatt aggódott. Tudomására jutott, hogy Liszt a nyáron Bayreuth-ba készül, ahol részt akar venni Wagner Parsifal bemutatóján. Rómában Liszt barátai több dolog miatt is aggódtak. Az egyik, hogy a Parsifal szövegei, előadása több helyütt *„nehezen összeegyeztethető Liszt egyházi állásával”,* az egyházat gúnyoló (pl. az oltáriszentség, keresztség karikatúrája) részek vannak benne. Ha Lisztnek tetszik a darab, és tapsol, ellenfelei ezt felhasználhatják ellene. Ha nem nyilvánít tetszést, abból lehet baj. Liszt azonban lelkesedik Wagnerért, és mindenképpen menni akar. Másik félelmük, hogy Liszt idegrend-

6 FUCHS Ferenc: *Liszt Ferenc és Kalocsa*. Petöfi Nyomda, Kalocsa (1986.) 6. o.

7 KFL.I.1.c. Haynald perszonális iratok/ Tudományos, zenei, sz.n. 1873. („Alapítvány” gyűjtőaktában elhelyezve 1663/1882 sz. alatt.)

8 Az eredeti alapítólevél: KFL.I.1.c. Haynald perszonális iratok/ Tudományos, zenei, 1886.07.07.

9 TIMÁR 1936. 6.

szere nem elég erős, Bayreuthban nem ő volna az ünnepelt, nem lenne a középpontban, pedig Lisztnél mostanában *„kevés ok is elég arra, hogy csekély külső izgatás által azon szomorú állapotban találtsáék, mely már is tulzottan szerte híreszteltetett és ellenségei által mindenkor támadásra felhasználtni fog.”* Mindezek alapján kérte Haynaldot, hogy bölcsességével találja meg a módját annak, hogy Liszt útját megakadályozhassák, bízik az érsek ügyességében, hogy más, megkapóbb ajánlattal sikerül Lisztet terve megváltoztatására bírnia.¹⁰ A levél tanúsága szerint a Liszt közvetlen környezetében élők is képesnek tartották Haynaldot arra, hogy a világhírű művész programját, terveit befolyásolja. A levélben említett rosszakarók, a Liszt viselkedését figyelő árgus szemek egyébként nem a képzelet szüleményei, valós tapasztalatokon alapultak. Magának Haynaldnak is foglalkozni kellett Liszt védelmével, pl. a szabadkőműves-váddal kapcsolatban.¹¹

1884. nagyhétén újra nagyobb társasággal érkezett Liszt Kalocsára. Elkísérték Dunkl János zongoraművész, Feridun bey török konzul, Almásy Sándor országgyűlési képviselő és ifj. báró Augusz Imre, valamint az érsek nővérei. Szűkebb körben játszott, de a visszaemlékezések szerint ugyanúgy felejthetetlenül.¹²

1885. áprilisában, ugyancsak nagyhétén érkezett Liszt utolsó alkalommal Kalocsára. Nagyszombaton este az érseki kastélyban, húsvét hétfőn Sztára József lakásán, délután pedig a Nagyszemináriumban játszott, ahol Almásy Miklós növendékpapot (Liszt tanítványa, Haynald bérmafia) látogatta meg elutazása előtt. Búcsúzását Haynaldtól Sztára József karnagy írta le: *„Liszt élete vége felé még szolgálatkészebb, még kedvesebb akart lenni. Búcsúzás közben a zongorához ült és átszellemülten eljátszotta Mozart Ave verumját. A bíboros hangos zokogásban tört ki, odasietett a mesterhez, megölelte, megcsókolta. Emlék Rómából, a Sixtinából! – mondta.”* Liszt hétfőn este utazott el Siposs Antal zongoraművész és Sztára József kíséretében.¹³

Haynald és Liszt utoljára 1886. július első napjaiban találkoztak Colpachban, ahol a Munkácsy-házaspár látta őket vendégül. Miután Liszt aláírta a Haynald-alapítványt, amely a magyar egyházi muzsika fejlesztését célozta, este elbúcsúzott Haynald a társaságtól, mivel másnap, július 8-án korán indult a vonata. Másnap hajnalban aztán, szürkületkor, amikor végiment a kastélyon, a szalon mellett elhaladva legnagyobb meglepetésére megszólalt a zongora: Liszt a Rákóczi indulóval búcsúztatta...¹⁴

Liszt Ferencet egyébként több személyes ismeretség is Kalocsához kötötte. Itt volt pl. unokaöccse, P. Hennig Alajos SJ. a jezsuita kollégium rektora éveken át, egyébként maga is egyházzenesz. Liszt tartotta a kapcsolatot vele, kalocsai tartózkodásai alkalmával rendszerint nála gyónt. Ugyancsak Kalocsán, a Nagyszemináriumban tanult Liszt egyik kedves tanítványa, Almásy Miklós zongoraművész, aki Haynald bérmafia volt. 1886-ban, Liszt halálának évében szentelték pappá. 1879-től működött Kalocsán karnagyként Sztára József, akit Liszt ugyancsak a bizalmába fogadott. Liszt kalocsai napjairól számos anekdotát őriznek, ezeket általában Sztára József őrizte meg az utókor-

10 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szittyay Dénes gyűjteménye. RL, C/82. 17. doboz, Haynald Lajoshoz intézett levelek

11 Ld. levelezés Sayn-Wittgenstein hercegnővel Pulszky Ferenc állításáról, miszerint Liszt nem volt szabdkőműves. KFL.I.1.c. Haynald, tudományos, zenei, sz.n. 1887.

12 TÍMÁR 1936. 6.

13 TÍMÁR 1936. 6–7.

14 FUCHS 1991. 77–78.

nak. Íme, néhány: egy alkalommal Soós György, Haynald érsek híres Gyuri huszárja megtudta, hogy Liszt szereti a szárcsalevest. Saját szakállára intézkedett a konyhán, és módosította az étlapot. Az elkészült szárcsaleves azután nagyon kellemes meglepetést okozott Lisztnek az ebédnél. Gyuri huszár az eredményt röviden így fogalmazta meg: „Lisztől kaptam öt forintot, az érsektől – egy pofont.” Haynald másik huszárja, Katona Móric hozta a postát és az újságokat. Egy alkalommal elkeverte Liszt lapjait, a kellemetlenség után a másnapi adagot maga Haynald adta a kezébe, s arra kérte huszárját, hogy jelentse, hogy nagy számár. Móric huszár jelentette is lelkesen Lisztnek, mire ő szelíden csak annyit válaszolt: „Azt látom.” Haynald állítólag értett hozzá, hogy Lisztet játéokra bírja. Jól tudta, hogy Liszt sohasem játszik akkor, ha egyenesen felkérlik. Így mindig cselhez folyamodott, vagy lezárta a zongorát, amit azután Liszt mindig kinyitattott, vagy átküldött a szemináriumba Almásy Miklós papnövendékért, és játékát módfelett dicsérte. Ez Lisztet minden alkalommal arra ösztökölte, hogy megmutassa, még belőle sem halt ki a régi virtus, és mindjárt hangversenyt rögtönzött.¹⁵

Liszt halála után Haynald egyike volt azoknak, akik 1887-ben országgyűlési indítvánnyal kívánták megvalósítani Liszt végrendeletében szereplő végakarátát, hogy Budapesten temessék el a ferencesek szerzetesi ruhájában. Ismeretes, hogy Tisza Kálmán a kéréstől elzárkózott. (Ha Lisztet hazahozatja, a nemzet Rákóczit, s egykor talán még Kossuthot is követelni fogja.) Haynald maga is gyűjtötte a személyenkénti öt forintokat a hazaszállítás költségeire (s aztán természetesen sorban adhatta vissza).¹⁶

LISZT-HAYNALD LEVELEZÉS KALOCSÁN (1867–1886)

Haynald Lajos hagyatékában 28 Liszt Ferentől származó dokumentum (levél, távirat és néhány boríték) található az 1867–1886 közötti időszakból, valamint egy levél Wagner (szül. Liszt) Cosima-tól, 1873-ból. Liszt és Haynald német és francia nyelven leveleztek, és mivel magánlevelezésről van szó, az érsek nem őrzött fogalmazványokat-másodpéldányokat az általa írt levelekről. A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban (KFL) őrzött forrásanyag tehát – kettejük kapcsolatát tekintve – egyoldalú, csak Liszt Ferenc Haynaldhoz írt leveleit tartalmazza.

A Liszt-Haynald levelezés levéltári jelzete és jegyzéke a következő:

KFL.VII.1. Haynald Lajos (1816–1891) hagyaték

Liszt Ferenc levelei Haynaldhoz (1867–1886), 30 tétel

- 1.) 1867.05.19. Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)
- 2.) 1872.02.26. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 3.) 1872.03.08. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 4.) 1874.01.06. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 5.) 1876.10.19. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, német (2 felvétel)
- 6.) 1877.02.28. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 7.) 1878.01.14. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)
- 8.) 1878.01.26. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 9.) 1879.09.23. Róma, Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)

¹⁵ TÍMÁR 1936. 7–8.

¹⁶ KFL.I.1.c. Haynald, Tudományos, zenei, sz.n. 1887.

- 10.) 1880.03.09. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, francia (3 felvétel)
- 11.) 1880.03.19. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)
- 12.) 1880.04.23. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, német (2 felvétel)
- 13.) 1880.07.26. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, német (1 felvétel)
- 14.) 1881.03.12. Liszt F. Haynaldhoz, német (1 felvétel)
- 15.) 1881.03.31. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, német (3 felvétel)
- 16.) 1882.02.06. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, német (2 felvétel)
- 17.) 1882.04.05. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, távirat, német (2 felvétel)
- 18.) 1882.05.29. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, német (3 felvétel)
- 19.) 1882.06.21. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, német (2 felvétel)
- 20.) 1882.07.08. Zürich, Liszt F. Haynaldhoz, német (felvétel)
- 21.) 1883.01.21. Liszt F. Haynaldhoz, francia (1 felvétel)
- 22.) 1883.02.20. Liszt F. Haynaldhoz, német (1 felvétel)
- 23.) 1884.04.05. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, német (1 felvétel)
- 24.) 1884.04.08. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, távirat, német (1 felvétel)
- 25.) 1885.03.31. Budapest, Liszt F. Haynaldhoz, távirat, német (1 felvétel)
- 26.) 1885.04.25. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)
- 27.) 1885.07.24. Weimar, Liszt F. Haynaldhoz, francia (2 felvétel)
- 28.) 1886.06.05. Sondershausen, Liszt F. Haynaldhoz (nem sajátkezű), német (3 felvétel)
- 29.) Liszt F. Haynaldhoz írt leveleinek borítékjai, 4 db (4 felvétel)
- 30.) 1873.11.19. Bayreuth, Cosima Wagner (geb. Liszt) levele Haynaldhoz, német (3 felvétel)

A jegyzék felvételszámai a dokumentumok digitalizált változatára utalnak, valamennyi levél teljes egészében elérhető-böngészhető a KFL honlapján, az Olvasósarokban.¹⁷

HAYNALD LAJOS LISZT-EGYLETI ALAPÍTVÁNYA (1886)

Amint azt fentebb már jeleztük, a zene- és énekművészet előmozdítására még az 1870-es években létrejött a Liszt-Egylet, melynek elnöki tisztét – Liszt személyes kérésére – Haynald töltötte be. Az egyesület tagdíjai a folyamatos működési költségeket fedték, Haynald viszont alapítványi tőkéket is felajánlott kisebb-nagyobb összegekben a társulat céljaira. 1886-ban Haynald a megszűnő Liszt-Egylet vagyonát Liszt-Egyleti Alapítvánnyá alakította át, melynek évi jövedelmét szegény budapesti zenetanárok segélyezésére és zeneművészeti tanulók ösztöndíjazására fordították. Haynald alapító levelében egy kuratóriumot is kijelölt, általában budapesti zenei intézmények és egyesületek vezetőiből, akiknek feladata volt évente a díjazásra érdemeseket előterjeszteni (a testület elnöke az Országos Zeneakadémia igazgatója volt). A díjak adományozásának jogát Haynald Liszt Ferencnek tartotta fenn, Liszt halála után ezt a jogot is a kuratórium gyakorolta. Az alapítvány-level összesen 3.240 forintról szólt, melyből 1.200 forint évi kamata szolgálta a szegény zenetanárok segélyezését, kétezer forint kamata pedig a

¹⁷ A Liszt-Haynald levelezés dokumentumainak internetes címe: <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/3-liszt-haynald-levelezes-1867-1886-dokumentumok>

tehetséges növendékek ösztöndíjazását. Az érsek baráti körben, 1886. július 7-én írta alá az alapító levelet Colpachban, a Munkácsy-kastélyban, s a dokumentumot Liszt Ferenc és Munkácsy Mihály is ellenjegyezték. Liszt és Haynald ekkor találkoztak utoljára és Liszt hamarosan bekövetkező halála miatt ez volt az utolsó dokumentum, melyen Liszt Ferenc magyar nyelven aláírta nevét.

A Liszt-Egyleti Alapítvány aláírásának híreről, körülményeiről, az alapítvány tartalmáról a Vasárnapi Újság részletesen tudósított 1886. XXXIII. évfolyamának 39. számában. Kiemelték, hogy az alapítványi szöveg végén megfogalmazott bíborosi óhaj sajnos nem teljesült, Haynald ui. a következőképpen fogalmazott: *„És midőn Isten Liszt Ferenczet – óhajtom: sok idő múlva, – magához szólítandja, akkor az adományozási jog is a föntirt bizottság által fog gyakoroltatni.”* Az aláírók ekkor még nem sejtették, hogy Liszt Ferenc néhány nap múlva az örökkévalóságba költözik. A tudósító megállapította, hogy emiatt a dokumentum – Liszt Ferenc utolsó magyar aláírásával – még nagyobb érdeklődésre tarthat számot, és még becsesebb értéket képvisel, ezért a Vasárnapi Újság az aláírt utolsó oldalt másolatban is közölte.

A fejezetben említett dokumentumok a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban található, és digitális változatban az intézmény honlapján is elérhetők.¹⁸

A KALOCSAI ÉRSEKI PALOTA LISZT-ZONGORÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Haynald érsek vendégeként Liszt Ferenc számos alkalommal zongorázott, sőt nyilvános koncerteket is adott az érseki palota első emeleti dísztermében. Ez a hangszer, Liszt látogatásainak egyik fontos tárgyi emléke Haynald halála után feltehetően átkerült a kalocsai iskolanővérekhez (akik növendékeik zenei képzésének részeként több hangszeren is tanítottak), később sajnos nyoma veszett.

1937-ben gróf Zichy Gyula érsek (1923–1942) megvásárolt egy Liszt Ferenchez köthető zongorát Szekszárdról, hogy ezzel elődjének, ill. Liszt Ferencnek emlékét méltóképpen őrizze. Ma ez a Liszt-zongora áll az érseki palota dísztermében.

Ezt a Streicher-zongorát báró Augusz Antal hozatta Bécsből szekszárdi kastélyába, kifejezetten Liszt Ferenc részére, aki több alkalommal volt hosszabb-rövidebb ideig Augusz vendége. Amikor 1905-ben az úgynevezett Liszt-szobák bútorait elárverezték, a hangszer Blázsik Ferencné (szül. Steiner Iлона) hozománya lett házasságkötése alkalmából, s a Blázsik család 1907-ben Szekszárdról a Fiume melletti Susákra költözött, ide vitte magával a zongorát is. Itt Susákon „fedezett föl” egy zongorahangoló a hangszer belsejében egy francia nyelvű bejegyzést, Liszt aláírásával. A zongoráról a Pesti Hírlap 1909. dec. 12-i száma is megemlékezett „Liszt Ferenc Szekszárdon” címmel. A cikk írója, Vay Sándor szerint Liszt ezen a zongorán egy magyar rapszódiaát is komponált, melyet Augusz Antalnak ajánlott. A Pesti Hírlap 1911. okt. 24-i számában a napi hírek rovatban ismét foglalkoztak a hangszerrel „Érdekes Liszt ereklje Fiumében” címmel, ekkor azt írták, hogy a zongorát a magyar kormány meg akarja vásárolni, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiküldöttjei fogják felbecsülni értékét a helyszínen. A vá-

¹⁸ KFL.I.1.c. Haynald, perszonális iratok/Tudományos, zenei, 1886.07.07. Az oldal internetes címe: <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/4-haynald-lajos-liszt-egyleti-alapitvanya-1886-dokumentumok>

sárlás nem valósult meg, viszont az első világháború után, 1919-ben a zongora (a Blázsik családdal együtt) visszakerült Szekszárdra.¹⁹

A hangszeret innen, Szekszárdról vásárolta meg gróf Zichy Gyula érsek 1937-ben. A tulajdonos-eladó, Blázsik Ferenc ekkor a Tolnamegyei Ujság felelős szerkesztője volt, a vásárlás részleteit az érsek munkatársa, Mosonyi Dénes prelátus egyeztette, a hangszer igazolása céljából zenetörténeti adatgyűjtést is végeztek, és eközben 1908-ban, közjegyző előtt tett személyes vallomások-visszaemlékezések szövegét is beszerezték. Az egyik vallomást Éber Márton tette, aki 1882–1891 között volt báró Augusz Imre zongoramestere, akit az „5074/56. sz. I.B. Stericher vormals N Stericher geb. Stein und Sohn Wien” jelzéssel ellátott zongorán tanított. Erről a zongoráról Imre édesanyja, báró Augusz Antalné sz. Schwáb Klára azt állította, hogy Liszt Ferenc ötödik rapszódiját ezen komponálta. A hangszerben lévő francia nyelvű felirat és aláírás is Lisztől származik. (A felirat szövege a közjegyzői okirat szerint „A la bien Approvuée Madame la Baronne d’Augusz Aout 56 F. Liszt”. Ez a szöveg valószínűleg helytelen-pontatlan, ennek okát nem tudni, mindenesetre a ceruzás felirat ma is látható olvasata a következő: Vu et trës approuvé F. Liszt – szó szerinti fordítást adni nehéz, de a megjegyzés lényegében a hangszer „láttamozására-jóváhagyására” irányult. L.A.) A hangszeren maga Éber Márton is hallotta Lisztet játszani. A másik tanúvallomást Dr. Haidekker Béla tette, aki 1884–1904 között volt az Augusz család ügyvédje, és a családtól hallottak alapján megerősítette, hogy a Blázsik Ferencnéhez került hangszeren Liszt Ferenc több alkalommal is játszott, s a hangszerben lévő felirat is tőle származik.

A vásárlás részleteit Blázsik Ferenc és Mosonyi Dénes 1937 februárjában egyezteték. Blázsik 2.000. pengőt kért vételárként, az érsekség végül feltehetően 1.500-at fizetett (ez volt ui. a vételt megelőzően Mosonyi ajánlata, mely összegről egy megjegyzés szerint végül elismervényt is küldött Blázsik). A zongora 1937. március 1-jén érkezett meg Kalocsára, ekkor helyezték el az érseki palota dísztermében, ahol ma is található. Zichy érsek a korabeli gazdasági helyzetet, s az ár nagyságrendjét tekintve igen nagy áldozatot hozott, melynek egyik oka nyilvánvalóan elődje, Haynald Lajos iránti tisztelete volt, ez Mosonyi 1937. február 10-én kelt, Blázsikhoz írt soraiból is kiderül „Örölnénk ugyanis, ha az ereklje-számba menő zongora Liszt Ferenc egykori nagy barátjának, Haynald Lajos kalocsai bíboros-érseknek rezidenciájába kerülne, s ezzel egyúttal becses kívánságuk is teljesülne.” Az említett becses kívánság a hangszer méltó helyen történő megőrzésére vonatkozott.

Külön érdekesség, hogy Blázsik Ferenc tíz évvel később, 1947-ben lépéseket tett a zongora visszavásárlása érdekében de az ajánlatot Grósz József érsek elutasította. Az érsek a döntést megelőzően kikérte Laszczik Ernő, tanítóképző intézeti igazgató szakértői véleményét, mely 1947. okt. 14-én kelt Kalocsán. Laszczik írásából kiderül, hogy a szóban forgó Streicher-zongorát, mint hangszer gyenge minőségűnek tartotta, feltételezése szerint az érseki palota dísztermében Liszt Ferenc eredetileg egy sokkal színvonalasabb hangszeren játszott, amely azonban később átkerült a kalocsai iskolánövérék zárdájába. Laszczik egy megjegyzése szerint másik két olyan zongora is van Kalocsán, melyeken Liszt Ferenc játszott. (Sajnos konkrét helyet nem nevez meg, de valószínűleg a jezsuita gimnáziumról és a nagyszemináriumról lehetett szó, ezeket az épületeket

19 Gáti György Szekszárdon kelt tájékoztató levele az Érseki Hivatal számára, 1975. jan. 6. Érs. Hat. 148/1975. sz.

azonban néhány éven belül államosították, a hangszereknek nyoma veszett. L.A.) Laszcik az 1937-es adásvételt meglehetősen drágának tartotta, de a történetek után azt tanácsolta, hogy a hangszer ne értékesítsék, ne adják tovább, mert jelenlegi helyén, a palota dísztermében immár három ember emlékét őrzi, Liszt Ferencét, Haynald Lajosét és Zichy Gyuláét, aki komoly anyagi áldozatot hozott az elődök iránti tiszteletből. Laszcik említése szerint Liszt minden kétséget kizárólag többször is játszott a hangszeren, „talán a hírneves Esztergomi mise egyes részleteit is”.²⁰

A FŐSZÉKESEGYHÁZ ANGSTER-ORGONÁJÁNAK ÉPÍTÉSE

A kalocsai főszékesegyház ma is használatos orgonáját 1876-ban rendelte meg Haynald Lajos érsek a pécsi Angster Józseftől. A három manuális, 46 regiszteres, franciás megjelenésű, kiváló hangszer 1877-re készült el, később Liszt Ferenc maga is játszott rajta, és hangjával nagyon meg volt elégedve. Haynald érsek világos célja volt, hogy az ország egyik legjobb orgonáját építsék meg Kalocsán, s vállalkozáshoz ideális háttérrel adott zenei igényessége, Liszt barátsága-tekintélye, a főegyházmegye jó anyagi kondíciói és nem utolsósorban az ambiciózus, fiatal Angster József tehetsége. Angster korábban Franciaországban, Párizsban is tanult orgonaépítést, a kalocsai hangszer is tükrözi ezt az ízlésvilágot, méreteivel és rangos helyével mindenképpen fontos lehetőség volt az orgonaépítő karrierjében. Az orgona sípjainak egy részét az első világháború idején beolvasztották, 1923-ban ismét az Angster cég közreműködésével került sor felújítására. Csodálatos hangja ma is jól érzékelteti a 19. századi építők-építtetők igényességét.

Andor LAKATOS

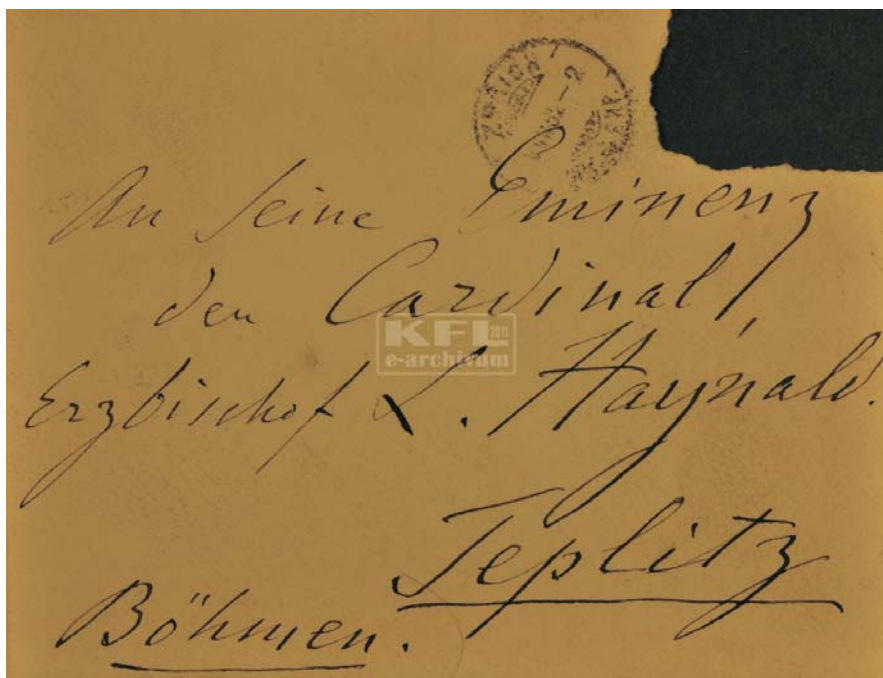
FERENC LISZT AND LAJOS HAYNALD. MEMORIES OF A 19TH CENTURY FRIENDSHIP IN KALOCSA

Ferenc Liszt (1811-1886) visited Kalocsa several times on the invitation of his friend, Cardinal Lajos Haynald (1816-1891), Archbishop of Kalocsa-Bács. By presenting documents and objects, this study recalls their friendship to mark the 200th anniversary of the birth of the great composer and artist.

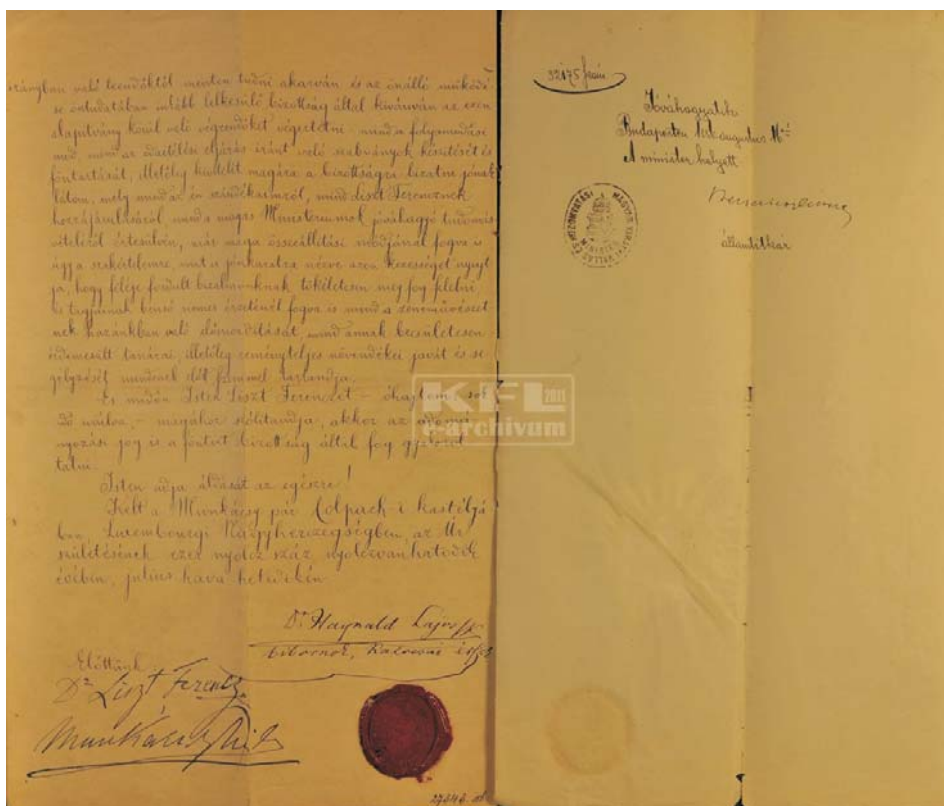
20 A fejezetben említett dokumentumok forrása: KFL.I.1.a. Residentia – műtárgyak iratsorozata, Érseki Hatóság 148/1975. számú aktája.

Liszt Ferencről és Haynald Lajosról is festett egy-egy portrét közös barátjuk, Munkácsy Mihály. Liszt portréja 1886-ban, Haynaldé 1884-ben készült, a festmények a Magyar Nemzeti Galéria kiállításában láthatóak.

Liszt Ferenc egyik, Haynaldhoz írt levelének borítékja

Haynald Lajos Liszt-Egyleti Alapítványának dokumentuma, melyet 1886. július 7-én, Colpachban írt alá Haynald Lajos, Liszt Ferenc és Munkácsi Mihály

A kalocsai érseki palota ún. Liszt-zongorájának klaviatúrája

A kalocsai Főszékesegyház 1877-ben épült Angster orgonája

SOMORJAI ÁDÁM OSB

MINDSZENTY FELFOGÁSA A PRÍMÁS ALKOTMÁNYOS SZEREPKÖRÉRŐL, KÖZJOGI, POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSÁRÓL VALLOTT FELFOGÁSA

*A következőkben részletet közlünk Szerző forrásközléséből, amely az amerikai diplomáciai iratok alapján értékeli Mindszenty bíborosnak az amerikai nagykövetségen töltött 15 év folyamán az amerikai politikai vezetőkhez írt leveleit és a Vatikánnal folytatott levelezését.*¹

Mindszenty bíborosnak az amerikai politikai vezetőkhez írt több mint száz levele arról tanúskodik, hogy zömében politikai kérdéseket tett szóvá, az első években még instrukciókat is óhajtott adni az amerikai külpolitikának, hogyan képviseljék a magyar ügyet az ENSZ-ben. A State Departmentben és a Fehér Házban készült emlékeztetők pedig azt láttatják, hogy az amerikaiak tartózkodtak érdemben foglalkozni levelével, ha azt látták, hogy nemzetközi vagy hazai belpolitikai kérdésekkel foglalkozik, az elején, az Eisenhower-adminisztráció idején kitértek ennek magyarázatára is: hogy ne veszélyeztessék a bíboros menedékes helyzetét. Ezért sem adtak neki írásban választ, csak utasították a budapesti ügyvivőt, hogy szóban erősítse meg: „levele beérkezett a Fehér Házba”. Az apparátus akkor mozdult meg, ha a legkisebb célzás volt a levélben arra, hogy a bíboros a követség elhagyásán gondolkodik.²

Mindszenty bíboros 1964 júniusa előtt hercegprímásként írta alá leveleit, ezt követően primásként. A herceg-előtag letétele tudatos lehetett, egyelőre forrásainkban nincs arra nyom, hogy minek a hatására. Az amerikai elnökökhöz írt leveleinek vizsgálata során merült fel a gondolat, hogy ezt a döntését közvetlenül megelőzte egy fejlemény, miszerint az amerikai elnökök, nevezetesen John F. Kennedy, nem fogadja el az ő Central-Európa gondolatát, azaz, hogy Közép-Európa nevében emeli fel hangját, ezért

1 Megjelent in: SOMORJAI Á.: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/2. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegek közlések*, METEM, Budapest, 2012. Részlet az összegzés fejezetéből. (Az itt használt amerikai levéltári jelzetek leírását lásd a kötetben.)

2 Nem térünk ki minden esetre, hiszen a kérdés tanulmányozható két kötetben is: SOMORJAI Á. – ZINNER T.: *Szeizmográf a Szabadság-téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971*. Budapest, 2010. III. *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez – Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971*. Szerk. SOMORJAI Á., METEM, Budapest, 2011. – Összegzésünkben ez utóbbit használjuk, mert itt visszakéreshetők az angol eredetiek is.

tiltakozásul teszi le ezt a címet.³ Ez egyelőre munkahipotézis, amely cáfolatra vagy megerősítésre vár, lehetőleg forrásosan.

A következő idézetek olvastán viszont azt tapasztalhatjuk, hogy herceg előtag ide vagy oda, primásként is ugyanolyan tekintély igényével lépett fel, ugyanolyan tartalommal töltötte meg a primás fogalmat, mint korábban a hercegprimás fogalmát.

Ezt a kérdést négy szempontból tárgyaljuk, idézetek tükrében:

1. Mindszenty bíborosnak – (herceg)primási címén – alkotmányos feladatairól vallott felfogása saját megfogalmazásában,
2. az amerikaiak megfogalmazásában,
3. Agostino Casaroli,
4. Franz König bíboros és
5. a washingtoni apostoli delegátus megfogalmazásában.

1. MINDSZENTY BÍBOROSNAK – (HERCEG)PRÍMÁSI CÍMÉN – ALKOTMÁNYOS SZEREPKÖRÉRŐL VALLOTT FELFOGÁSÁVAL KAPCSOLATBAN A KÖVETKEZŐ SAJÁT MEGFOGALMAZÁSAIRA FIGYELTÜNK FEL:

Már 1958. január 10-én, Robert D. Murphy külügyminiszter-helyetteshez írt levelében, e szavakkal tiltakozott egyes emigráns amerikai magyar politikusok működése ellen: „Alkotmányos szempontból törvényes helyzetemnél fogva határozottan tiltakozom az ellen, hogy a demokratikus elvek még nagyobb károkat szenvedjenek, amennyiben ez a három továbbra is a magyar nemzet egyedüli képviselőjének állítja be magát.”⁴ Ez a felfogása rendkívül problematikus, a budapesti követségről ellensúlyozni nem, csak dezavualni lehetett a szabadon mozgó, Amerikában hazájuk javára tevékenykedő politikusok működését. 1958. októberében azt láthatjuk, hogy habozott kiutazni Rómába, pápaválasztó konklávéra, arra hivatkozva, hogy alkotmányos feladatai maradása mellett szólnak.

A legtöbb vonatkozó megfogalmazást 1963-ból, 1964-ből és 1965-ből találhatjuk:

1963: Az 1963. tavaszi budapesti amnesztia-rendelet ellen a történeti Magyarországon alkotmányos funkciójának birtokában tiltakozott,⁵ saját magának szimbólum-

³ I. h., 257.

⁴ 1958. jan. 10. Mindszenty bíboros levele Robert D. Murphy miniszterelnök-helyetteshez, 18. sz. dokumentum, in: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez, 1956–1971, i. m., 54. skk.* Akik tevékenysége ellen tiltakozott: Kéthly Anna, Király Béla és Nagy Ferenc. A névsorba öt hónappal később, 1958. jún. 10-én, Mons. Varga Béla is felkerült.

⁵ „A történeti Magyarország alkotmányos funkciójának birtokában tiltakozom minden alkudozás ellen; tiltakozom az ellen, hogy egy amnesztiával bagatellizálják egy hősiessé nemzeti ügyét, amikor – a bolsevik szóhasználat szerint csak az ítélet megsemmisítését jelentő – amnesztiát kapott foglyok sorsa pusztán annyiban változik, hogy egy tágasabb börtönt kapnának, amennyiben a már kétszer – 1956-ban és 1962-ben – legyőzött Magyarországon belül maradnának foglyok.” 1963. febr. 6-án Rusk külügyminiszterhez írt levele, in: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez, 1956–1971, i. m., 62. sz. dokumentum, 198. sk.*

értéket tulajdonított,⁶ az amerikai nagykövetségen való befogadását megfelelő keretnek tartotta alkotmányos feladatainak gyakorlására,⁷ egyedülálló alkotmányos szerepe révén „összeköti a tíz millió magyart a megcsonkított és leigázott Magyarországon, másodszor a 3 1/2 millió magyart 6 elcsatolt területen”.⁸ „Ilyen körülmények között az ő számára a legjobb hely a budapesti amerikai követség. Itt hivatalosan fogadta őt a világ leghatalmasabb és leginkább respektált országa. És a vendég itt lehet az ország szívében.”⁹ Majd így fogalmaz: „...nem feledkeztem meg alkotmányos kötelezettségemről, a magyar közjog szerint, amely előírja a primás elsődleges feladatát”¹⁰ „Magyarország primása Szent István meghagyása szerint alkotmányos tényező, ezzel a feladatkörrel más primások nem rendelkeznek.”¹¹

6 „Ha a keleti uralom alatt a magyar püspök, akinek alkotmányos szerepe is van, egyedül hagyná el az országot, tekintet nélkül az említettekre és az ő rokonaira, az nagy összeomlást jelentene a magyarok lelkében.” 1963. márc. 28. Cicognani bíboros államtitkárhoz, lásd: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975.* – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. *Tanulmányok és szövegközlések*, Pro manuscripto, Romae 2007. 50–51. – Maga a megfogalmazás nagy öntudatra utal, bár a megállapítás igazságmagvát a kortársak is elismerték. Kiemelnénk itt a zsinatra érkező Dudás püspök közlését Vagnozzi érsek felé, aki Washingtonban az apostoli delegátus. Vö. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1., Documenta 1963–1966.* – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. *Tanulmányok és szövegközlések*, METEM Budapest 2010. 291. Vagnozzi érsek ezt 1966. jan. 28-án közölte Robert M. McKissonnal és Christopher A. Squire-ral.

7 „A primás ma Magyarország első számú alkotmányos tényezője, ha alkalom nyílik feladatainak gyakorlására. Ezt a feladatát nem lehet Rómában, Bécsben vagy a világ bármely más pontján realizálni, még Magyarországon sem, sőt Stepinac érsek tapasztalata szerint még a szülőfaluiban sem. Csakis olyan keretek között, ahová 1956-ban menekültem és ahol hivatalos fogadtatásban részesültem: az amerikai követségen. Itt a primás a megcsonkított Magyarország képviselője lehet és valóban az is, de képviseli a környezetünkben és messze az egész világon élő többi 5 millió magyart is. Azokat, akik a primás által 1945 és 1956 után megnevezett templomokban, iskolákban, főiskolákon, akadémiákon, szövetségekben tömörülnek.” 1963. máj. 13. Rusk külügyminiszterhez írt levele, in: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez, 1956–1971, i. m., 66. sz. dokumentum, 210.*

8 „Magyarország primásának egyedülálló alkotmányos szerepe van. Ő az, aki összeköti a tíz millió magyart a megcsonkított és leigázott Magyarországon, másodszor a 3 1/2 millió magyart 6 elcsatolt területen (1919) [sic!].” 1963. jún. 15. a megválasztandó pápához, SOMORJAI Á.: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963.* – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. *Tanulmányok és szövegközlések*, Budapest 2009, 119.

9 1963. jún. 15. a megválasztandó pápához, lásd: *i. h., 121sk.*

10 „Ez időben kényszerűségben voltam. (Ennek természete ismeretes Casaroli Prelátus úr előtt.) Ez a kényszerűség is sürgetett a magas szándék elősegítésében. Másrésztől nem feledkeztem meg alkotmányos kötelezettségemről, a magyar közjog szerint, amely előírja a primás elsődleges feladatát.” 1963. okt. 17. VI. Pál pápához, lásd: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 8. sz. dokumentum, 38.*

11 „Magyarország primása Szent István meghagyása szerint alkotmányos tényező, ezzel a feladatkörrel más primások nem rendelkeznek. Lengyelország primásának helyzete valamelyest hasonlít ehhez, de az alkotmányos jogkörök kisebbek mind mennyiségre, mind minőségre. Az Apostoli Szentszék mindig elismerte és segítette ezt az egyedülálló privilégiumot. Előttem 78 primás volt hivatalban. Esztergomban, történelmi szokás szerint nem voltak koadjutorok, amikor a primások a harcok élén álltak a betörő tatárok és törökök ellen, s ők maguk is életüket veszítették. Száműzetésbe küldettek, önként vállalták a külföldi tartózkodást, nem kevesen 105 éves korukban is koadjutor nélkül működtek. Nem óhajtották kétségbe vonni alkotmányos feladataikat, a dolgok szaporítása által.” 1963. okt. 17. VI. Pál pápához, lásd: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 8. sz. dokumentum, 39.*

1964: Mintha 1963 folyamán már minden fontosabb gondolatot megfogalmazott volna és ebben az esztendőben már új elemeket nem is találunk. Vegyük sorba a vonatkozó kitételeket: „Magyarország hercegprímásának a világon páratlan, egyedülálló alkotmányos szerepe van, és a jelenlegi alkotmányos és törvényen kívüli szakadékbán Magyarországon kell maradnia, s vendéglátóm engedélyével itt, a követségen.”¹² „Magyarország prímásának ezer év óta olyan alkotmányos szerepe van, amelyhez foghatót a világon egyetlen prímás sem tölt be. Ezért érthető, hogy az emigráns magyarok tömegei azt követelték, hogy maradjon szenvedő, létében megkérdőjelezett és veszélyeztetett nemzete mellett.”¹³ Ugyanitt: „Elnök Úrnak óriási hatalma van cselekedni, nekem semmi. Csak ütőkártya vagyok a Vatikán kezében az elkövetkezendő tárgyalások folyamán (a papokkal, a hívekkel és más dolgokkal kapcsolatban). Alkotmányos tényező vagyok, magas lelki hatalmam bilincsbe verve. Feltételeim voltak és vannak, amelyeket a Vatikán kell támasszon a rendszer felé.”¹⁴ Csupán ennyiért nem hoztam meg az áldozatot. (Magyar Egyházam, hazám, történelmi alkotmányos szerep, szenvedő magyarok [feláldozását?].) Alázatosan visszavontam válaszomat mint az egész vallásszabadság ellenértékét.¹⁵ Mindszenty bíboros ugyanakkor, ha a prágai érsekre gondol, akkor rögtön hozzáfűzi: neki nincs alkotmányos szerepe.¹⁶ Sőt, amikor az Egyház szabadságá-

12 „1963-ban, az »enyhülés« idején a Szentatya, XXIII. János megbízottja [Franz König bíboros – S. Á.] kijelentette nekem, hogy Róma beletörődik szabadon meghozott döntésembbe, de kérdezi, mi az elképzelés. Magyarországon maradok, vagy mint Magyarország tényleges, továbbra is megmaradó hercegprímása és esztergomi érsek magasabb kúriai pozíciót kapok Rómában? Nevemben pedig a mai adminisztrátor irányítaná az érsekséget. Akkor is az volt, és most is az a válaszom, hogy Magyarország hercegprímásának a világon páratlan, egyedülálló alkotmányos szerepe van, és a jelenlegi alkotmányos és törvényen kívüli szakadékbán Magyarországon kell maradnia, s vendéglátóm engedélyével itt, a követségen. De mivel az egyház szabadsága elválaszthatatlan a nemzet szabadságától, ha Kádár minden vonalon visszaállítaná az egyház teljes szabadságát, írásba foglalná és csatolná a pontokat, kész lennék elhagyni az országot mint tényleges hercegprímás és esztergomi érsek.

1963. máj. 8-án a Vatikán második küldötte [Mons. Agostino Casaroli – S. Á.] foglalkozott az illegális csoporttal Budapesten. Ő érthetően kitörő örömmel fogadta a prímás Magyarországról való távozását, de az egyház jogainak helyreállítása nélkül. Az 1–3., 5–7. pontok [Utalás feltételeinek pontjaira, ami ezt a dokumentumot követi – S.Á.] még nem teljesültek, ehelyett négy újabb papot és hívőt börtönöztek be. A kiközösített békepapok lettek a nagyobbik tényező. A terror most burkolt, de változatlan.

Így azt válaszoltam Őszentségének, hogy a feltételek nem teljesültek, a közvélemény Magyarországon és azon kívül az alkotmányos álláspontot kívánja, így visszavonom az áldozatra vonatkozó ígéretemet. Ezzel egyidejűleg kértem Elnök Úr döntését menedékemmel kapcsolatban.”

1964. febr. 4. Johnson amerikai elnökhöz, in: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez, 1956–1971, i. m., 81. sz. dokumentum, 245sk.*

Jones ügyvivő 1964. febr. 5-én küldte meg Harold C. Vedelernek. Jones aznap távirati úton is értesítette Washington – mert a diplomáciai posta csak négy nappal később indult –, összefoglalva a levél tartalmát. Kiemelte, hogy Mindszentynek az az álláspontja, hogy a „hercegprímásnak a világon páratlan, egyedülálló alkotmányos szerepe van, Magyarországon kell maradnia, s a vendéglátó engedélyével a követségen”. *I. h., 243.*

13 1964. dec. 16. Johnson amerikai elnökhöz, in: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez, 1956–1971, i. m., 90. sz. dokumentum, 270.*

14 *I. h., 271.*

15 1964. jún. 30. Cicognani bíboros államtitkárhoz, lásd: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 20. sz. dokumentum, 130*

16 „Prága érseke kijelentette, idősebb fejjel és alkotmányos szerep nélkül...” 1964. jún. 30. Cicognani bíboros államtitkárhoz, lásd: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 20. sz. dokumentum, 131.*

nak visszaállítását feltételül szabja, akkor rögtön, másodikként felsorakoztatja az alkotmányos szerepkör elismerését.¹⁷

1965: Ugyanezt tapasztalhatjuk 1965 folyamán, a bíboros felfogása tehát kikristályosodott: „Kérem, tegye megfontolás tárgyává a halás vendég levelét, aki emellett a világegyház bíbornoki testületének szerény tagja és haláláig isteni és emberi jog szerint első számú alkotmányos képviselője a tíz és fél évszázada fennálló történelmi, de ma elnyomott Magyarországnak. Ő is ismeri egy kissé és megszenvedte ezt a gondot.”¹⁸ Szent Istvánra, egy bizonyos, Bizáncból menekült papra, Cluny szellemére hivatkozva: „az érsek az alkotmányos helynök”.¹⁹ Betegsége miatt „A második alternatíva [a nagykövetség elhagyása – S.Á.] nem erkölcsi nyomás. Nem lenne megfelelő sem nemes vendéglátóm, sem az én egyházi és alkotmányos pozícióm szempontjából, hanem csak egy jól megfontolt elv és a betegségem következménye”.²⁰

1966-ból felfigyeltünk arra a levelére, amelyet VI. Pál pápának 75 éves születésnapja közeledtével, hivatalba maradása érdekében írt, amelyben ismét szerepel a kitétel: „Szerény véleményem szerint csak mint érsek és primás kérhetem ezt a menedéket, nem mint magánszemély.”²¹

1967-ben ez az a gondolat, amiért tiltakozásul a nagykövet érkezése miatt, a nagykövetség önkényes elhagyásával fenyegetőzött és az amerikai diplomátákat hónapokon át feszültségben tartotta. Ugyanebben az évben, október 27-én, König bíboroshoz küldött táviratában Mindszenty így fogalmazott:

„Eminenciáddal Rómába menni, amint előre látható, nem tűnik tanácsosnak, mert az nem tehető meg az Apostoli Szentszék, Eminenciád és az én múltam tekintélyének kára nélkül. Nem önmagában, hanem a körülményekre való tekintettel. A Vatikán, a State Department, az apostoli delegáció (leginkább ezek [a szervek] voltak a rezsimmel való tárgyalás fő tényezői) és Európa, valamint a világ napi sajtója és azok olvasói arra következtetnének belőle, hogy alulírottat rávették az illegális és ateista rezsim feltételeinek elfogadására. Ez annál kevésbé tehető meg, mert

17 „Ha az Egyház szabadságát minden lényeges vonalon visszaállították és így alkotmányos szerepkörömet elismerik, a több alkalommal kifejtett okok miatt (a deportált püspökök, papok és hívek visszatérésével) megállapíthatom, hogy lényegében valóban megtörtént a restauráció.” 1964. aug. 3. Cicognani bíboros államtitkárhoz, lásd: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 22. sz. dokumentum, 137.*

18 1965. máj. 19. Johnson elnökhöz, in: SOMORJAI Á.–ZINNER T., *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*, Budapest 2008. 302. sz. dokumentum, 978.

19 1965. júl. 13., Cicognani vatikáni bíboros államtitkárhoz, *i. m., 305. sz. dokumentum, 990.* Lásd itt jegyzeteinket.

20 1965. okt. 12. Johnson elnökhöz, *i. m., 318. sz. dokumentum, 1041.*

21 1966. nov. 14. VI. Pál pápához, in: *i. m., 326. sz. dokumentum, 1064.* A levél bevezetése: „Szentatya! Ha Isten is úgy akarja, március 29-én 75 éves leszek. Ez az engedelmesség kora. Már 18 éve vagyok távol a kötelességeimtől. Olyan szolga vagyok, aki nem hajt hasznát a hivatásának, bár erőszakkal akadályoznak meg ebben. A kérdés nem egy ember érdekében merül fel, hanem a magyar egyházért és a hazáért, bár olyan időben, amikor már idejétmúlttá vált: nem szolgálná-e a közjót, hogy egy olyan valaki, aki eddig érsek és primás volt, az is maradhatna, habár nem otthon, ahol szembeszállhatna a bolsevizmussal, hanem a józan ész okán.” *I. h., 1061.*

1. a napi sajtó a szentkoronát és a primást az engedélyezett távozás ellentétévé tette. Nem akarnék ilyen fényben feltűnni, még kis időre sem.

2. Boldog emlékü János pápa Eminenciád által kinyilatkoztatta, hogy az országból és a követségről jogi helyzetem és [érseki] hivatalom sérelme nélkül távozhatom. A kész tervről tájékoztattak. Engem nem kérdeztek meg. Eminenciád bizonyára nagyon csodálkozott az 50–50% miatt. Akkor az én feltételem – de nem reményem – ez volt: az Egyház helyzetének javulása, és közvetve a hazáé [is]. És akkor jött a kommunizmus szörnyűsége. Eminenciád jól tudja, hogy elítélt lévén, [soha] nem törekedtem távolabb menni, mint amely távolságra egy ítélettel felékesített ember elmehet.

Boldog emlékü János pápa szempontjait alig változtatta meg az eltelt számos év és az első látogatás. Az én 75 éves életem sem lehet haszon az elkeseredett ellenségnek, aki miniszterként és első zsarnokként egyaránt rendkívül szorgos volt éveim rövidítésében. Ha nincs korlátozás és változás főegyházmegyém kormányzásában, ha nem kell ellentmondani a szentkoronának és kötelesség[em]nek, teljes tekintettel minden összetevőre és körülményre, a külföld legközelebbi részére mennék. Akkor, engedelemmel, meglátogatnám Őszentségét és elfogadnám atyai óhajait.

Alap[magatartás]om a következő: a kevés fennmaradó napon, amelyet Isten még tartogat számomra, nem állhatok meg egyenesen eddigi életem meghazudtolásával.”²²

2. AZ AMERIKAIK MEGFOGALMAZÁSÁBAN

Az amerikaiak megfogalmazásait részben megtaláljuk szöveggyűjteményünkben,²³ részben a neves Mindszenty-szakértő (továbbiakban: Recenzens) kitűnő recenziójában.²⁴ Úgy tűnik, már 1963-ra kiérlelődött az amerikaiak álláspontja, amelyet 1963. decemberében több oldalas emlékeztetőben foglaltak össze.²⁵ Turner B. Shelton követségi tanácsos 1963. szeptember 10-én kelt fölterjesztésében a következőképpen idézte a bíborost: A beszélgetés során Mindszenty bíboros „indulatosan a székére csapott mondván, »Én nemcsak a szellemi vezetője vagyok Magyarországnak, hanem a politikai vezetője is. Ez benne van az alkotmányban és benne volt minden korábbi alkotmányban egészen addig, amíg nem fogalmazták meg az új, kommunista alkotmányt.«

²² *Sancta Sedes, III/2, i. m., 89. sz. dokumentum, 75–76.*

²³ SOMORJAI Á.–ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve, i. m.,* Lásd összefoglalásunkat: *Mindszenty jellemzése az amerikai följegyzésekben, i. h.,* 150–152. Itt fogalmaztuk meg, hogy „A következő lépés... saját megnyilatkozásai alapján rekonstruáljuk a bíboros gondolkodását.” *I. h.,* 152 sk. Az itt időrendben felsorolt levelek listája a részletes feldolgozás és további anyaggyűjtés folyamán csak gyarapodott.

²⁴ MÉSZÁROS István: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz. Jegyzetek a Somorjai/Zinner gyűjteményhez,* in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 21 (2009) 321–348.

²⁵ Az amerikai külügyminisztérium Kelet-európai Ügyek Hivatala munkatársának feljegyzése a budapesti amerikai követségen tartózkodó Mindszenty bíboros menekültkai helyzetéről, 1963. dec. 18., in: SOMORJAI Á.–ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve, i. m.,* 296. sz. dokumentum, 955–962. Új jelzetek: BPB0204[0811–0819–0710–0718], CF SOC 12-1 HUNG [0019–0027]. – Ez az összefoglaló az új elnöki adminisztráció kezdetén válhatott szükségessé.

Számtalan alkalommal elismételte még, hogy ő a politikai vezető...”²⁶ A Johnson-adminisztráció kezdetére esik az a két, 1964. február 17-én és március 11-én kelt Jones-jelentés, amely szerint Mindszenty a követségen maradását hercegprímási feladatköréhez való hűségével indokolja és úgy fogalmazza meg, hogy a követségen megvárja az újabb forradalmat, és akkor érvényesíti alkotmányos hatalmát és kinevezi a kormányt.²⁷

Recenzens úgy tartja, hogy az „amerikaiak részéről az egyes közép-európai országokban jól ismert egyházi főpapi tisztség – a prímás – mivoltának értelmezése teljesen téves”, a „dolgok teljes félreértésén alapult”.²⁸ Maga Mindszenty volt, aki a „hivatalos amerikai személyeknek igyekezett megmagyarázni, hogy Magyarországon a prímási tisztséget viselő személy az ország első főpapja, akinek joga, kötelessége és felelőssége, hogy a keresztény erkölcs elveinek megvalósítására ösztönözze és serkentse a hazai közélet, a társadalmi élet, a politika világának korabeli aktív szereplőit”.²⁹

Az itt felsorolt és e recenzióban felhozott további idézetek azonban nem erről győznek meg bennünket. Az amerikaiaknak nyilvánvalóan más volt a felfogásuk sokmindenről, mint a bíborosnak, félre is érthették a bíborost, de idézeteinkben a bíboros egyes megnyilatkozásait és az azok alapján róla, felfogásáról kialakított véleményeket rögzítettük, amelyek az alkotmányos, a közjogi, a politikai szerepvállalásnak más tartalmat adnak.

26 Részletek Turner B. Shelton tanácsos 1963. szept. 10-én McKissonhoz írt leveléből. Zinner Judit fordításában lásd: SOMORJAI Á.–ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve, i. m.*, 290. sz. dokumentum, 934–937. Új jelzetek: BPB0204[0786–0788], EEB1106[0268–0270].

27 „Neki [Beran érseknek] nem volt Csehszlovákiában olyan alkotmányos szerepe, mint a bíborosnak hercegprímásként Magyarországon... A bíboros elmondta, tisztában van azzal, hogy alkotmányos felelőssége most már nagyrészt csak elméleti. Így is maradna, ha Magyarországon nem következnenek be változások. De amíg ennek »csak fél százaléknyi esélye is van«, úgy érzi, meg kell őriznie hercegprímási szerepét. Egy forradalom most lehetetlennek tűnik Magyarországon. Igaz, 1956-ban sem számított rá senki. Akkor is lehetetlennek tűnt. Amíg »a minimális lehetőség is fennáll«, úgy érzi, neki készen kell állnia. Ha bekövetkezne, kötelességének érezné érvényesíteni alkotmányos hatalmát és kinevezni a kormányt.” Lásd: SOMORJAI Á.–ZINNER T.: *Majd' halálra ítélve, i. m.*, 149., továbbá 298. és 301. sz. dokumentumokat. Vö. *Sancta Sedes, III/1., i. m.*, 77, 21 *Sancta Sedes, III/1., i. m.*, 79.

28 „A követségi feljegyzésekből kitűnik, hogy az amerikaiak részéről az egyes közép-európai országokban jól ismert egyházi főpapi tisztség – a prímás – mivoltának értelmezése teljesen téves. Úgy vélik ugyanis, hogy a prímási tisztség viselője jogosult az ország civil politikai-közjogi vezetésében irányító módon részt venni. Az érseki cím az egyházi, a prímási cím a világi tartalom birtoklásának a kifejezője – így tudták.” – „Az amerikaiak által emlegetett állítás, hogy Mindszenty szerint [...] neki »alkotmányos« vagy »közjogi« privilégiuma lett volna, a dolgok teljes félreértésén alapult az amerikaiak részéről. A magyar primásnak »hatalmi« privilégiuma valóban megszűnt már a középkorban. [...] De a magyar primások »kommunikációs« közéleti privilégiumának másik, korábban is gyakorolt formációja tovább élt, ez azonban nem jogosított pozíciókra, hanem prímási joga, kötelessége és felelőssége volt abban a tekintetben, hogy felemelje szavát az ország népe előtt a közösségi erkölcs ügyében.” Lásd: MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz, i. m.*, 330. és 337.

29 *I. h.*, 335.

1964. április 18-án kelt jelentésében Casaroli összefoglalta a bíboros államtitkár számára, hogy véleménye szerint mi a teendő: értésére kell adni a bíborosnak, hogy be kell tartani a nemzetközi jognak az ő esetére vonatkozó előírásait; föl kell őt világosítani afelől, hogy a vallási szempontokat meg kell különböztetni a nemzetiektől, s hogy adott esetben el kell kerülni a nagyobb károk és orvosolhatatlan bajok okozását, tehát, saját szavunkkal: a kisebbik rosszat kell választani. (Tárgyalni a kommunistákkal, meg-egyezni stb.) Idézi Mindszentyt: „Ő – amint kifejezte magát – »vices praesidentiales gerens«; rá tartozik, többek között, a miniszterelnök kinevezése és a kormány hivatalba való beiktatása.”³⁰ Úgy véljük, hogy Agostino Casaroli ezt a saját kezével aláírt és Cicognani bíboros államtitkárhoz intézett hosszú jelentésében nem ok nélkül rögzítette,³¹ és ha így tett, akkor bizonyára azért, mert így értette Mindszenty bíboros szavait.

Itt már azt látjuk, hogy Mindszenty Casaroli előtt ezt a február–március folyamán Jones ügyvivő előtt kifejtett és fentebb idézett álláspontját ismételte, megerősítve az amerikai ügyvivő fölterjesztésének megfogalmazását: „kötelességének érezni érvényesíteni alkotmányos hatalmát és kinevezni a kormányt.”³² Recenzens nem tartja hitelesnek ezt a Jones által Mindszenty szájába tett mondatot.³³ Megengedhető ugyan, hogy a Függetlenségi Nyilatkozattal kezdődő amerikai közjog számára idegen ez a gondolkodás, de elképzelhető-e, hogy az európai tradícióban gyökerező Casaroli is félreértette volna a bíborost? Amúgy ezen 1964. áprilisi jelentésének konklúziójában a bíborossal ellentétes álláspontot fejt ki sőt, kritikát is gyakorol: a bíboros a reális funkciókat jóval meghaladó hatáskört óhajt magának.³⁴

Richard W. Tims ideiglenes ügyvivőnek köszönhetjük a következő beszámolót: „Mons. Casaroli és Bongianino szeptember 10-én házamban történt látogatása folyamán alaposabban is megtárgyalták Mindszenty bíboros problémáját. Casaroli hosszabban elidőzött a bíboros mélységes és határozott meggyőződésén a primási hivatal politikai és alkotmányos szerepét illetően. Elsősorban hercegprimásnak tartja magát és ténylegesen kormányzónak, akire az elmúlt húsz év tragikus eseményei a nemzet sorsát bízta. A Vatikán nem osztja ezt a véleményét és úgy tartja, hogy ő elsősorban püspök; de kevés-

30 Olasz eredetiben: „Egli è – come si esprimeva – »vices praesidentiales gerens«; a lui spetta, fra l'altro, di designare il Primo Ministro e d'insediare il Governo.” Majd így folytatta: „Sotto l'aspetto nazionale, poi, le responsabilità del Primate abbracciano la difesa e la protezione di tutti gli ungheresi, anche fuori patria, specialmente delle minoranze oppresse nei Paesi vicini.” in: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 381.*

31 A Casaroli-jelentés szövege teljes eredetileg megjelent in: *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, szerk. G. BARBERINI (Santa Sede e politica nel novecento 7), Bologna, 2008. 129–146.

32 *Sancta Sedes, III/1., i. m., 103sk.*

33 MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz, i. m., 340.*

34 „Politikai szempontból a Primás érvényesítette jogait és funkcióit hosszú évszázadok hagyománya szerint és az alkotmányos alapelveket illetően, egészen a kommunista rezsim hatalomátvételéig, s ezeket őminenciája mindmáig teljes mértékben érvényesnek tekinti. Ő – amint kifejezte magát – »vices praesidentiales gerens«; rá tartozik, többek között, a miniszterelnök kinevezése és a kormány hivatalba való beiktatása. Nemzeti szempontból, továbbá, a Primás felelőssége minden magyar védelme és pártfogása, az ország területén kívül is, különösen a környező országok elnyomott kisebbségeié.” Agostino Casaroli jelentése Amleto Giovanni Cicognani bíboros államtitkárnak, Mindszenty bíborosnál tett látogatásairól, in: *Sancta Sedes, III/1., i. m., 87 skk. itt: 99skk.*

sé sikerült meggyőzni őt arról, hogy ennek megfelelő cselekvési tervet dolgozzanak ki. A bíboros úgy gondolja, hogy az Egyesült Államok, amikor 1956-ban menedéket nyújtott neki, az egész nép érdekében tette ezt és nem az ő személye érdekében. Azt állítja, mondta Casaroli, hogy az USA kérheti a Kádár-rezsimtől az egyház és a nemzet szabadságát, ha a követségen való tartózkodását jó adunak használja fel ennek eléréséhez. A Vatikán nagyon jól tudja, hogy Mindszentynek ez a véleménye arról tanúskodik, hogy helytelenül fogja fel a neki menedéket nyújtó USA jogi akcióját, valamint vele kapcsolatos jelenlegi szándékait. Elmondtam Mons. Casarolinak, hogy a bíborosnak ez a magatartása valóban súlyos félreértés és nem lesz könnyű elviselnie, mi pedig igencsak zavarban leszünk, ha képtelennek mutatkozva helyzete racionálisabb felfogására határozatlan ideig elhalasztaná menedékes problémájának megoldását. Bármennyire is szeretne több szabadságot tapasztalni az Egyesült Államok Magyarországon, nem gondolhatja és nem áll fenn annak lehetősége, hogy a bíborost ütkártyaként használja fel oly módon, ahogy ezt ő javasolta, és mi örülünk annak, hogy a Vatikán, öeminenciájával való megbeszélések során realizstikusan veszi ezt tudomásul.”³⁵

4. FRANZ KÖNIG BÍBOROS MEGFOGALMAZÁSÁBAN

Opilio Rossi nuncius Cicognani bíboros államtitkárnak küldött jelentésében, melynek szövegét felolvasta König bíboros előtt és vele jóváhagyatta, így fogalmazott:

„Mindszenty csak beszélt és beszélt, láthatóan nagy megkönnyebbülésére volt, hogy kibeszélhette magát. Feltételezve, hogy Magyarországról való távozása a hercegprímási címről való lemondást is jelentené, ismételten ezt mondta: »nem lehet elmenni, nem lehet elhagyni Magyarországot«. »De a Szentatya nem szándékozik lemondását kérni, csak véleményét szeretné megismerni«, vetette ellen König bíboros úr. Mindszenty kifejti érveit, amelyek az országban maradás mellett szólnak: saját magát többek között nemzeti szimbólumnak tartja, a magyar nép ellenállásának, reményének sziklajaként. Érvelésében mindig egyesíti ezt a két fogalmat: Egyház és Haza, vallás és nemzet. Oroszország, Csehszlovákia és Ausztria is elfoglalták a hazai földet: Ő az egész nemzetért felelősséget érez.”³⁶

Több áttételen keresztül érkezett a hír: az olasz nagykövet és Papendorp amerikai követségi tiszt Casarolira hivatkozott, miszerint König így fogalmazott [volna]: „Mindszenty bíboros fő szándéka megőrizni alkotmányos státuszát, hiszen a hivatalban lévő király távollétében ő a Magyar Királyság »homo regius«-a.”³⁷ A homo regius megfogalmazás tehát nem a bíboros saját szava, hanem menet közben alakulhatott át.

35 Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő fölterjesztése a washingtoni külügyminisztériumnak Casaroli budapesti látogatásáról, 1964. szept. 20., vasárnap, *Sancta Sedes*, III/1., i. m., 155–156. Lásd még a más-napi dátummal készült washingtoni emlékeztetőt: SOMORJAI-ZINNER: *Majd' halálra ítélve*, i. m., 1025–1026.

36 Opilio Rossi nuncius 1963. április 20-án kelt Cicognani bíboros államtitkárnak küldött jelentéséből, in: *Sancta Sedes*, II. i. m., 73.

37 Theodore J. Papendorp 1967. okt. 22-én kelt emlékeztetője: „...az olasz nagykövet október 20-án elmondta neki, hogy hírei vannak Casaroli és a vatikáni olasz nagykövet megbeszéléséről, amely pesszimistán ítéli meg König október eleji látogatását. König szerintük azt mondta, hogy Mindszenty bíboros fő szán-

Francis J. Meehan ügyvivő 1970. szeptember 8-án kelt távirati fölterjesztése a State Departmentbe: „König azt mondta, hogy a találkozás alatt megpróbálta Mindszenty figyelmét a jövőre irányítani, de azt tapasztalta, mint korábbi látogatásai folyamán is, hogy Mindszenty inkább a múltból akart beszélni.”³⁸

5. A WASHINGTONI APOSTOLI DELEGÁTUS MEGFOGALMAZÁSÁBAN

1965. szeptember 4-i dátummal kelt az a washingtoni távirat, amely a budapesti amerikai ügyvivőt tájékoztatta a washingtoni apostoli delegátus, Egidio Vagnozzi érsek közléséről: „Az apostoli delegátus ... Nem mutatott meglepetést a bíboros reakciójával kapcsolatban. Azután mégis megjegyezte, hogy bár a bíboros a szabadság jelképe a magyar népnek, a jelen körülmények között nincs olyan helyzetben, hogy teljesítse kötelezettségeit az egyház és a nép iránt Magyarországon, és a bíboros ragaszkodása a primási státuszhoz olyan alkotmányos rendelkezéseken nyugszik, melyek már nincsenek érvényben Magyarországon. A delegátus annak a nézetének adott hangot, hogy a bíboros elvesztette kapcsolatát a valósággal és nem hajlandó elfogadni azt.”³⁹

* * *

HOGYAN ÉRTENDŐ EZ AZ EGYEDÜLÁLLÓ ALKOTMÁNYOS (KÖZJOGI, POLITIKAI) SZEREPVÁLLALÁS?

Recenzens értelmezése szerint: „E szerzőpáros⁴⁰ meglepő egyéni módon értelmezi a közreadott iratok tartalmát; kommentárjaikban hamis összképet adnak Mindszentyről. Szerintük Mindszenty személyes célja egész életében ez volt: részesedjen a hazai, világ-politikai vezető hatalomban; »alkotmányos szerep« betöltése a magyar »civil« közéletben; a világ-politikai közszereplés igénye, az uralomvágy mozgatta őt – állítólag – élete minden tevékenységében. [...] Ez azonban a történeti dokumentumok téves, hamis interpretálása, torz egyéni magyarázata, teljesen szubjektív értelmezése. Az iratok objektív tartalmi elemzése ezt nem bizonyítja.”⁴¹ Ez a megfogalmazása úgy tűnik, gondolati összefoglalás.⁴²

déka megőrizni alkotmányos státuszát, hiszen a hivatalban lévő király távollétében ő a Magyar Királyság »homo regius«-a.” Lásd: *Sancta Sedes, III/2, i. m.*, 73. Angol eredetijét lásd: *i. h.*, 160. 135. j.

38 Lásd: *Sancta Sedes, III/2, i. m.*, 299

39 Az amerikai külügyminiszter 224. sz. távirata a budapesti amerikai ügyvivőnek az apostoli delegátus Mindszenty József betegségével összefüggő tájékoztatásáról 1965. szept. 4., SOMORJAI-ZINNER: *Majd' halálra ítélve... i. m.*, 307. sz. dokumentum, 1005. Újabb jelzetek: BPB0301[1884–1886=0087–0089], CF SOC 12-1 HUNG [1312–1315, 1326–1327].

40 A recenzió a SOMORJAI-ZINNER: *Majd' halálra ítélve... i. m.*, kötetet szemlézi.

41 MÉSZÁROS I.: *Mindszenty-bibliográfia szemelvényekkel*, Budapest 2011. 94sk. Ezt Recenzens recenzió sem mulasztja el idézni, lásd: SZABÓ Ferenc SJ: „*Mindszenty-bibliográfia – szemelvényekkel*” – Mészáros István professzor könyvének ismertetése, in: Vatikáni Rádió magyar adása, 2011. szept. 5., <http://www.oecumene.radiovaticana.org/ung/Articolo.asp?c=517732>.

42 Lásd további vonatkozó recenzióit: MÉSZÁROS I.: *Árnyak és fények. Kiegészítések a Mindszenty-életrajzhoz*, Budapest, 2008. 207–226. 259–277. ill. Uő.: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz, i. m.*, ahol ezeket a szavakat így nem találtuk.

2008-ban megjelent és az előbbieken recenzált forrásgyűjteményünk terjedelmi okokból csak szemelvényeket közölhetett. A teljes dokumentációhoz szükség volt trilógiánk újabb köteteinek és az amerikai politikai vezetőkhez írt kötetnyi levélnek kiadására. Így már a teljes, a mintegy háromszáz tételből álló levelezés ismeretében térhünk vissza e vitatott kérdésre.

Mindszenty bíboros gondolkodásában az alkotmányos szerepkör igénye, amellyel óhatatlanul politikai szerepvállalásba torkollik, nagyobb hangsúlyt kapott, mint a lelkipásztori szolgálat. Lehet, hogy úgy kell fogalmaznunk: Mindszenty József magyar legitimista nacionalizmusa erősebb volt, mint a katolikus hite. Vagy más szavakkal: egy olyan színvonalú katolikus gondolkodó, mint Mindszenty József, igazságosnak érezte azt, hogy a nemzeti érzelmű közjogi elkötelezettség erősebb lehet a lelkében, mint az engedelmesség a Legfőbb Pásztor iránt. A megoldás abban keresendő, hogy a nemzeti elköteleződés pszichés struktúrája eredetében vallásos ihletésű, azt mintázza, azt kopírozza, és Mindszenty József – ezzel ő nincs egyedül – nem tudott különbséget tenni e kettős elkötelezettsége között. Azt hitte, azt hihette, hogy akkor a legkatolikusabb, amikor egyszersmind a leglegitimistább magyar és/vagy a legmagyarabb legitimista – és viszont.

Alighanem ez a kulcs Mindszenty bíboros önértelmezéséhez: úgy képviselte az állam (jelen esetben az ősi magyar alkotmány, a magyar nemzet) és az egyház összefonódását, hogy nem is vette észre ezt az összefonódást, hiszen nála nemzet és egyház egy tőről fakadt. Ez nem zárta ki nála, hogy ebbe a vélt vagy valós (valós, mert hiszen megvallott és ezáltal valóssá vált) egységbe beletartozzék a protestantizmus is, mint történelmi, nemzetformáló és az ő politikáját elfogadó vallás, hiszen visszatérő gondolata volt, hogy annak idején körleveleit a debreceni polgárok a főtéren olvasták fel. Ő volt az a zászló, amely köré gyűlt mindenki, aki a bolsevizálás ellen harcolt.

Mindszenty bíboros itt vizsgált gondolatai megerősíthetnek abban a benyomásunkban, hogy egyszerre, úgy tűnik, túl sokat markolt. Kevesebb is elég lett volna és lehet, hogy ha kevesebbet markol, akkor esetleg több eredményre jut. Nevezetesen, ha „spirituális vezetőire,” a Vatikánra, az általa nem szeretette pápai diplomátára vagy a szomszéd bíborosra, esetleg a bíboros államtitkár ismételt válaszleveleire figyel: ne annyira alkotmányos feladatkörére koncentráljon, hanem inkább egyházi, lelkipásztori, spirituális feladataira, hiszen ő elsősorban püspök (érsek, bíboros, sőt prímás), és csak utána közjogi méltóság (ha egyáltalán), s akkor lehet, hogy többre jut.

Így pl. egyik visszatérő gondolata, hogy Kádár, az illegális csoport élén álló Ephialtész (áruló), aki Heródes is egyben (gyermekgyilkos), szándékosan, nyugati pénzekre létesített abortusz-klinikákon pusztítja a magyar népet. Lehet, hogy méltatlan a fölvetés, de egy primásnak, egy püspöknek, egy papnak nem annyira az a feladata, hogy a rezsim sajtóját követve tartsa nyilván a történelem során soha elő nem fordult új jelenséget, az állami propagandával és költségvetéssel támogatott abortuszok statisztikáit, hanem – ahogy ő írja: „Künn kellene lennem, bevetni magam. De én már eltemetett és elűtő ember vagyok. Remorsus sum mundo, praeprimus superi[o]ribus. Nem akarok itt meghalni, de föltételeim. Két hó kell még a Memoirs-okhoz.”⁴³

43 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek. Budapest, amerikai követség, 1956–1971*, Vaduz, 1979. 403. Bejegyzés 1966. márc. 6-án.

Mindszenty bíboros gondolatvilágát ebben az időszakban annyira politikai szempontok irányították, hogy Rómából kellett felhívni a figyelmét: ne politikai, hanem vallási indíttatásból hozza meg döntését. Ennek a levélnek a szerzője Mons. Zágon József, aki 1971 júniusától a pápa személyes megbízottjaként fog tárgyalni a bíborossal, mert bizalmi emberének számított. Ez a levél, mint fentebb jeleztük, a Vatikáni Államtitkárságtól, a bíboros államtitkár kísérő üzenetével érkezett, megjárta a hivatali utat, s a Washingtonban akkreditált vatikáni diplomata is meg volt lepődve a levél ilyen magas helyről való továbbítása miatt, és a washingtoni külügyminisztérium magas szintű tisztviselője is látta, egyben tartalmi összefoglalást adott róla.⁴⁴

Tekintettel arra, hogy trilógiánknak első kötetében közzétett angol nyelvű, címeres papírra tisztázott és aláírt, de el nem küldött levele, amely időrendben az utolsó, mert az esztergomi érseki szék üressé nyilvánítását követő hetekben íródott, magyar fordításban még nem jelent meg nyomtatásban, e témában végszóként ide kívánczok ennek a levélnek a fordítása és elemzése:⁴⁵

1974. tavasza

Mindszenty bíboros címeres papírra tisztázott, aláírt,
de el nem küldött fellebbező levele VI. Pál pápához
az esztergomi érseki szék megüresedettnek nyilvánítását követően

74 03 04⁴⁶

CÍMER

Pannonia Sacra

Szentséges Atya!

Nem célom az, hogy választ adjak február 5-én kelt levelére, de kötelességemnek érzem, hogy felhívjam figyelmét arra, hogy alig negyedszázaddal kevesebb mint ezer esztendőn át az esztergomi érsek – a király után – az egész Magyar Egyház és az ország főtisztviselőinek első alkotmányos képviselője volt – nem zárva ki a nádori és a miniszterelnöki hivatalt. A szuverén uralkodó még a miniszterelnökjelölt személyére vonatkozóan is kikérte a prímás tanácsát.

A rabszolgává tett nemzet soraiban ma én vagyok Magyarország egyedüli alkotmányos képviselője. Az alkotmányos eljárás szerint az én feladatom lenne az új kormány kinevezése, a Nemzetgyűlés összehívása és feloszlata. Mint alkotmányos képviselő, nem mondhatok le, annak tudatában, hogy így – ha Isten ir-

44 Az 1967. november 10. előtt kelt Zágon-levélre lásd *Sancta Sedes*, III/2, i. m. 77. skk., 91. sz. dokumentumot. Továbbá: SOMORJAI Á.: *Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez*, Vigília 75 (2010/7) 548–551.

45 Interneten lásd: SOMORJAI Á.: „Én vagyok Magyarország egyedüli alkotmányos képviselője.” *Mindszenty bíboros el nem küldött levele VI. Pál pápának 1974 tavaszán*, <http://regnumportal.hu/node/448> (2009. okt. 29.) – Angol nyelvű változatának fakszimiléjét lásd: SOMORJAI Á.: *Sancta Sedes, 1971–1975*, i. m., 277. sk. – E helyen aktualizáltuk kommentárunk jegyzeteit.

46 A dátum jelenthet 1974. márc. 4-ét, de 1974. ápr. 3-át is.

galmas hozzánk – legalább egyvalaki megmarad, aki alkotmányos alapon új életet kezdhet a nemzet számára a jelenleg fennálló üresedést követően.

Az itt említettek alapja Szent Istvánnak II. Szilveszter pápához intézett beszámolója a Magyar Egyház megszervezéséről, amelyben az esztergomi érsek a legmagasabb egyházi és alkotmányos méltóság. Ezt a beszámolót a pápa elfogadta, és jóváhagyta azzal, hogy a koronát, amelyet eredetileg a lengyel nemzetnek szánt, Szent Istvánnak adta. Az érsek-prímás kettős funkcióját kell szem előtt tartani – az érseki rang az, amelyen a prímási hivatal alapul. Az utóbbi kettős eredetű: egyházi és alkotmányos.

Erről a kettősségről Török János, a magyar alkotmányjog klasszikusa ezt írta: „A prímás méltósága Szent István idejétől kezdve szorosan összekapcsolódott a nemzet alkotmányának fentebb leírt intézményeivel.” A prímás pozíciójának történetét e tudományterületnek egy másik klasszikusa, Fraknoi Vilmos püspök „Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkal” című munkájában írta le. Mindebből magától értetődik, hogy történelmünk során a királyok és a két kormányzó az esztergomi érseknek nem csupán egyházi szerepét hangsúlyozták, hanem alkotmányos szerepét is, mint prímás. Ennek a pápák mindig tudatában voltak.

A jelenlegi magyarországi rezsim kategorikusan illegális és alkotmányellenes. Elérkezik majd az a nap, amikor a Nemzetgyűlés visszavonja az 1974. évi döntést, azt alkotmányellenesnek, törvényen kívülinek és a hagyomány megerősökölésének ítéli, mert a Nemzetet egyáltalán nem kérdezték meg egy olyan kérdésben, amely pedig őrá tartozik. Letétele még nem jelenti, hogy megszűnt prímásnak lenni. Nem személye, hanem a Nemzet függetlenséghez való joga ered az isteni akaratból és a természetjogból, s ez világos álláspont kinyilvánítására kényszeríti, valamint arra, hogy őrizze a prímás hivatalát.

Ha Őszentsége nem akarja, hogy IV. Ince árnyéka vetüljön rá, aki II. Frigyes császárnak ellenszegülve – határozott fellépéssel és fenyegetésekkel – visszaállította Magyarország függetlenségét és nagy, független hatalomnak kijáró státusát;⁴⁷ ha Őszentsége nem akarja, hogy Boldog XI. Ince pápával hasonlítsák össze, aki diplomáciájának és anyagi áldozatának hatalmas segítségével megszüadította az országot a törökök szörnyű uralkodásától – akkor kérje Magyarország szuverenitásának visszaállítását.

Az lenne a kívánatos, hogy Őszentsége ne engedje meg, hogy a zsarnokság és istentelenség uralma megszakítsa az ezeréves gyakorlatot, hanem inkább mozgítsa elő a nemzet függetlenségét. Könyörgök Őszentségének, ne ejtsen foltot történelmi emlékezetén azzal, hogy visszaveszi a hitet és a Róma iránti hűséget a Máriához, Magyarország Nagyasszonyához mindig hű néptől és apostoli királyától, Szent Istvántól.

47 1241 júniusában IV. Béla követe Báncsa nembéli István váci püspök útján hűbéri esküt tett II. Frigyes német-római császárnak katonai segítségért cserébe, amely azonban soha nem érkezett meg. IV. Ince pápa ezért Béla királyt fölmentette a hűbéreskütől. – IV. Ince továbbá a magyarországi tatárjárást az egyházat ért öt seb között negyedikként említette 1245-ben, a Lyoni Egyetemet Zsinat megnyitóján, s ugyanezen a zsinaton kiátkozta, majd trónjától is megfosztotta II. Frigyes.

Ami idáig történt Esztergommal kapcsolatban, az gyakorlatilag megkönnyíti Nixon elnöknek, hogy istentelen kezekbe juttassa a szentkoronát. Ez idáig az elnök folyamatosan megerősítette előttem, hogy továbbra is szent [tárgyhoz illő] oltalomban részesíti, ám utóbb olyan nyilatkozatokat tett a tömegkommunikációban, amelyek engem nyugtalansággal töltenek el.

Amit írok, az minden magyarnak a véleménye. Ha Őszentsége ignorálja ezt, dixi et salvavi animum [sic!] meam, ut non vituperetur ministerium nostrum: Quae enim participatio iustitiae cum iniquitate? Quae autem conventio Christi cum Belial? (Cor. II, 6, 15)⁴⁸

Mély tisztelettel

+ Mindszenty József [s. k.]

Ezt a levelet, amelyet a feladó végül is nem küldött el a címzettnek, Mindszenty bíboros már olyan lelkiállapotban írhatta, amely más okból is arra bírta, hogy nehezteljen az Apostoli Szentszékre. A Vatikáni Államtitkárság nevében Federico Alessandrini szentszéki szóvivő ugyanis az újságírók számára, a bíboros február 7-i bécsi sajtókonferenciáját követően⁴⁹ tartott tájékoztatón Mindszenty bíborosnak konstantinizmust vetett a szemére. Ez Mindszentynek nagyon fájt – legalábbis erre vallanak másodtitkára, Mészáros Tibor napi jegyzetei:

1974. feb. 11-én: „Alessandrini vatikáni szóvivőnek a kijelentése, amely a pápai laudáció után február 6-án [sic! – helyesen február 8-án – S. Á.] hangzott el, nagyon bántja. Alessandrini azt mondta, hogy a bíborost nem mindig lekipásztori elgondolások vezették, hanem inkább politikaiak. Úgy érzi, hogy ezzel a Vatikán az egész életét, papi, lekipásztori működését elítéli. És erre folyton visszatér.” Két nappal később: „A délutáni sétán ismét visszatért az Alessandrini-féle vád-ra: Szent Gellért püspök annak idején Aba Sámuelnek nyíltan a szemére hányta az ötven lázadó nemes megölését. Most, hogy Kádár tizenöt év alatt 3.150.000 csecsemőt gyilkoltatott meg az anyaméhekben, miért kellett volna nekem hallgatnom, s nem szembeszállnom vele?”⁵⁰

Mindszenty bíboros itt közölt levelét a Vatikánban nem olvasták, mégis, Alessandrini szóvivő láthatatlanban is ilyen értelemben nyilatkozott. Ezek szerint a Vatikánban tudhattak valamit a bíboros nézeteiről.

48 Helyesen: „dixi et salvavi animam meam”: „Szóltam és megmentettem lelkemet”, majd az Újszövetségi Szentírásból vett idézettel folytatja: „hogy ne becsmérlelhessék szolgálatunkat ... Mi köze az igazságnak a gonoszsághoz? ... Hogyan egyeznék meg Krisztus Béliállal?” (helyesen: 2 Kor 6,3.14.15).

49 Erre forrás többek között az emlékiratok, amelyben a dátum egy nappal korábbi, lásd: MINDSZENTY József: *Emlékirataim*, Budapest, 1989. 4. kiadás 496., 5. kiadás 524., ill. SOMORJAI Á.: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975*, Pannonhalma, 2008, 55.

50 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)*, Abaliget, 2000, 225. és 226.

Ezt a levelet korábban nem olvashattuk nyomtatásban, ám kéziratos példányát megőrizte a bíboros személyes levéltárát megöröklő és általa létrehozott alapítvány. Ránk hárult a feladat és annak ódiума, hogy megjelentessük, mert ismételt tanulmányozása közben felkeltette figyelmünket az a tény, hogy itt összefoglaltan megtalálható mindaz, aminek elejtett elemei már más, az amerikai elnökökhöz és a pápákhoz írt levelekben felbukkantak.

Magyarországon volt, aki megkérdőjelezte ennek a levélnek a hitelességét, mondván, hogy nem Mindszenty, hanem titkárai írták.⁵¹ Mivel a Nemzetgyűléshez való fellebbezés a pápai döntéssel való szembenállást és a Nemzetgyűlésnek a pápasággal való szembeállítását, sőt, magasabb fórumként való beállítását jelenti, fölmerülhetett a neo-gallikanizmus gondolata, amelyet a Katolikus Egyház eretnekségként bélyegez meg. Mindszenty bíboros eretnek lett volna tehát? E vád alól utóda, Erdő Péter esztergomi érsek, Magyarország Prímása tisztázta őt 2009. május 2-án Esztergomban, a Mindszenty-élmémisén tartott szentbeszédében. Volt azután olyan reakció is, amely fellelkesült e mondat olvastán, és Mindszenty bíborosban találta meg a szentkoronatan egyik legfőbb védelmezőjét, valamint megállapította, hogy 63 éve közjogi úrben élünk: nincs ugyanis megnyugtatóan tisztázva az államforma kérdése.⁵² Nem tisztünk itt ennek a számos és messzire vezető kérdésnek az elemzése, inkább beérjük azal a célkitűzéssel, amelyet idáig is szem előtt tartottunk: forrást közlünk, némi komentárral.

Új felismerés?

Az angol szöveg magyarra fordítása azzal az új felismeréssel járt: van itt még egy gondolat, amelyre idáig még nem figyeltek föl a recenzensek. Mindszenty bíboros – nagy pápaelődökre hivatkozva – könyörögve kéri VI. Pált, ne vegye vissza a hitet és a Rómához való hűséget, hiszen népe hű akar lenni hozzá, amint, az apostoli király örökségeként, hű maradt Máriához, Magyarország Nagyasszonyához.⁵³ Ez a gondolat alighanem teljesen új: Magyarország, Szent István révén, pápai adományként kapta a hitet és a keresztény életszabályokat, és most egy másik pápa az, aki, úgymond, átadja az országot a kommunistáknak, mintegy sorsára hagyva őt, visszavéve ezt az ezer évvel ez előtti kegyet.

51 Recenzens itt metaforikusan a papírkosárba küldte kifejezést használja: „Kétségtelen, hogy Mindszenty az angol levelet aláírta, de utána a papírkosárba küldte, ezzel tartalmát semmisnek nyilvánította, bármennyire is szerepel rajta az aláírása. Tehát ez a levél nem érvényes, olyan, mintha nem is lenne.” MÉSZÁROS I.: *Régi csatakiáltás – új zászló alatt (1973–1974 fordulóján)*. Somorjai Ádám másik dokumentumkötetéről, in: uő.: *Árnyak és fények*, i. m., 266. sk. – Kikivánczik a kérdés, hogy akkor miért maradt fenn mégis?

52 Erre vonatkozóan lásd: SOMORJAI Ádám: *Mindszenty hercegprímás fellebbezése a Nemzetgyűléshez. A Mindszenty-kutatás Achilles-sarka?* in: Magyar Szemle, Új Folyam XVII (2009/7–8) 176–183.

53 „I beg your Holiness not to tarnish your historical memory with the withdrawal from the Faith and from Rome of the ever-loyal people of Mary, Hungary’s Great Lady, and of their apostolic king, St. Stephen.”

A pápai döntés ellenében egy jövőbeli Nemzetgyűléshez való föllebbezés kérdése már megosztotta Mindszenty bíboros védelmezőit, mert nem találtak rá koherens magyarázatot. Ezért a levélnek ezt a mondatát a Mindszenty-kutatás Achilles-sarkának neveztük.⁵⁴ Mostani, újabb felismerésünk, a hit, a keresztség visszavételének kérdése magának Mindszentynek egyház- és nemzetszemléletére vet fényt, s további kérdéseket vet föl.

Ha Mindszenty e mondatának a horderejét a maga teljességében fel akarjuk mérni, akkor arra kell gondolnunk, hogy szerinte a kereszténység korszaka Magyarországon a pápai adománytól a pápai visszavonásig, II. Szilvesztertől VI. Pálig, Szent Istvántól Mindszentyig tartott. Ha jól körülnézünk, talán igazat is adhatunk véleményének, hiszen a kommunizmus örökségeként egy ateizált társadalmat találunk Magyarországon – legalábbis a hangadók szintjén –, de ezt erősítik meg a templomlátogatási statisztikák is. Igaz, az újabb népszámlálási és a keresztelezési statisztikák kb. ötven százalékban kereszténynek mutatják az országot...

Ha Mindszenty e mondatát szó szerint értjük, akkor mind az egyház, mind az állam számára a keresztény hit és az államforma egysége a kedvező, sőt egyetlen lehetséges együttélési forma. Ez azonban a mai viszonyok között több mint problematikus. A skandináv evangélikus államegyházak esetében ez úgy fest, hogy az evangélikus lelkészeknek – mivel állami hivatalnokok, állami fizetést kapnak – tiszteletben kell tartaniuk az állam törvényeit, s miután parlamentiük becikkelyezték a terhességmegszakításról szóló törvényt, nem prédikálhatnak a templomokban az abortusz, stb. ellen.

Mindszenty bíborosnak itt szemlézett és idézett nézetei nem csupán legitimizmusáról, hanem – amint a vatikáni szóvivő, Alessandrini magyarázta – konstantinizmusról tanúskodnak. A szent-istváni gondolat ilyen értelmezése a konstantinizmus magyar változatának tekinthető.

Mindszenty bíboros és az államfői jogkör

Mindszenty bíboros fentebb idézett saját megfogalmazásait jól lehet datálni, 1963-tól 1965 végéig terjedő naptári években találtuk meg a legtöbbet, ekkor változott meg a világ, ekkor kellett eldönteni, megy-e, marad-e (50–50%, mint ismételten írta), és ha marad, miért marad. Jones ügyvivő 1963 tavaszán figyelt föl arra, hogy a bíboros átértékeli menedéke feltételeit. Ekkorra esik az első König- és első Casaroli-látogatás, amely kimozdítja a bíborost addigi megszokott rutinjából és – ahogy ismételten találjuk: „necessity”-be, ahogy fordítottuk, „kényszerűségbe”, „szükségbe” került. Ez a kényszerűség egyrészt onnan fakad, hogy meg akarja tudni, mit jelentettek róla püspök kollégái az első zsinati ülésszakon, továbbá, hogy mit végzett Casaroli budapesti tárgyalási során. Gondolhatnánk: meg akart bizonyosodni afelől, hogy még őt tartják-e Rómában a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökének,⁵⁵ és ennek legegyszerűbb módja az lett volna, hogy mindent megtesz azért, hogy kimenjen. Erre alkalom is adódott, 1963. júniusában ismét konklávé volt és várták Rómában.

54 Lásd SOMORJAI Á.: *Mindszenty hercegprímás fellebbezése*, i. m.

55 Lásd SOMORJAI Á.: *Mindszenty József vagy Hamvas Endre? A vatikáni diplomácia, a budapesti rezsim és a Püspöki Kar: kiütközés 1963 tavaszán*, in: *Vigilia* 74 (2009/6) 469–474.

Fennmaradt az a bizonytalansága, hogy tárgyalhat-e a bíboros vagy sem. A megoldás alighanem az, hogy ő két minősége között őrlődött: a hercegprímás mint közjogi méltóság nem tárgyalhat, mint egyházi méltóság viszont igen. Kérdés ugyanakkor, hogyan akarta ezt a kettőt összeegyeztetni. Az Apostoli Szentzsélek lelkipásztori szempontból lépni akart, ehhez szükségesnek tartotta volna, hogy a hercegprímás Rómába menjen. Végül is az események túlléptek rajta, az 1964-es megegyezést nélküle – de mint majd később látni fogjuk, nem tudtán kívül – kötötték meg a magyar állammal.⁵⁶

Mindszenty ilyen körülmények között – már 1963 második negyedében – tudván, hogy nem térhetne vissza – egyoldalúan olyan feltételekkel állt elő, amelyek maradását indokolják és hogy ne kelljen Rómába mennie a konklávéra. A bíboros motívuma a prímási hivatal közjogi feladatkörének reménybeli ellátása lesz, amint ez az október 17-i levélből is kitűnik, és majd még kifejezőbb megfogalmazást nyer az 1964. kora tavaszi beszélgetések során. Utólag visszatekintve, amikor a II. Vatikáni Zsinat második ülésszaka is a bíboros részvétele nélkül kezdődik meg, akkor értékeli át ezt a két levelét, mintha azok a zsinaton való részvétel feltételeit tartalmaznák, ahogy írja: „milyen minőségben vehetek részt a zsinaton”.⁵⁷

1963 május–júniusában történt, hogy ritmust tévesztett, olyankor ostromolta ismételte leveleivel Rómát, amikor a pápaválasztással voltak elfoglalva, nem a budapesti vélt vagy valós tárgyalásokkal. Ezért kapta meg az új pápa utalkodásaiban első heteiben a kioktatást: „Őszentsége Bíboros Államtitkára biztosítani óhajtja Mindszenty Bíboros őeminenciáját, hogy június 15, 17, 19 és 21-re datált üzenetei eljutottak a Szentatyához. ... tartsa meg nyugalmát és bízzék Istenben”.⁵⁸

Lehet, hogy ezen megfogalmazásaink nem rendelkeznek meggyőző erővel, azt azonban leszögezhetjük, hogy 1963–1965 magasában kellett újra megindokolnia a követség maradását. S az, amilyen felfogás, önértékelés jegyében levelezett az Eisenhowerrel, majd Kennedy elnök adminisztrációjával, itt jut tételesen kifejezésre, hogy aztán 1965, 1967 folyamán, végezetül 1971 nyarán–őszén, kiutazása körüli folyamatokban, majd pedig bécsi működése idején, leginkább 1973/1974 fordulóján, a pápával való négyszeri levélváltásában kimutathatóan nyerjen megfogalmazást: az alkotmányos szerep, az ősi, szentistváni alkotmány, a szentkorona iránti hűség és ragaszkodás. Ha tehát arra gondolnánk, hogy ez általunk vizsgált 15–19 esztendő folyamán bizonyos fejlődés történt, akkor inkább úgy kell fogalmaznunk, hogy az első követségi években ugyanaz volt a felfogása, csak másként jutott kifejezésre. Majd megfogalmazta Jones,

56 Majd a továbbiakban így fogalmaztunk: „Az a benyomásunk kezd kialakulni, hogy Mindszenty tovább folytatta magányos szabadságharcát akkor, amikor a Hamvas és Brezanóczy nevével fémjelezhető tárgyalások egyház, a budapesti »rezsím« tárgyalási készségét tapasztalva, Rómához, konkrétan – a bíboros államtitkár választását véve – a Bécsben tartózkodó Agostino Casarolihoz fordult, és ezáltal mind Casarolinak, mind a Vatikán keleti politikájának fontos, ha nem is döntő lökést adott. Mindszentynek több mint egy hónapja volt a König-látogatás hírének vételétől König bíboros fogadásáig. Casaroli látogatásáról csupán két nappal korábban értesült. Casaroli személyében testesült meg az a Könignek kifejtett mondata, hogy bíborosi szinten nem, de beosztott diplomata szintjén igenis tárgyalni lehet. Ez a mondata némi értetlenséget váltott ki, König nyomán pedig elhíresült Mindszenty tárgyalóképtelenségének szállóigéje, amelyet Casaroli továbbfejleszt, és amely bekerül a nemzetközi irodalomba.” *Sancta Sedes, II., i. m., 140.*

57 *Sancta Sedes, III/1., i. m., 48. sk.*

58 A Vatikáni Államtitkárság üzenete, 1963. júl. 18. in: *Sancta Sedes, II., i. m., 127. sk.* – Rádásul az amerikaiak ezt első kézből olvasták, távirati úton jött és Rusk külügyminiszter jegyezte az üzenetet.

Casaroli, levélpartneri számára, hogy megértsék, miért kell neki Budapesten maradnia. Az amerikaiak azonban szörnyülködve tapasztalták, hogy a humanitárius segély helyett a bíboros egyházi, politikai működésének bázisává akarja átalakítani követségüket, amely ellene van a nemzetközi jognak, veszélyezteti a követség diplomáciai mentességét, és ezáltal, az első évek kiélezett helyzetében annak létét, vagy később, a déttente idején, az amerikai–magyar kapcsolatok kibontakozását.

Ha ez a megfogalmazás megállja a helyét, akkor arra kell gondoljunk: íme, megadott egy hosszú periódus a bíboros számára, amikor levelezhetett a világ nagyjaival, megírhatta emlékiratait (máig kéziratos történelmi munkáit és emlékiratainak kiadott kötetét), feldolgozhatta a múltat, választ adhatott kirakatperének vádbeszédére, és így kulcsot ad kezünkbe, hogy értelmezhezzük a letartóztatása előtti éveit, amikor rövid három éves primási szolgálata idején csodákat művelt (általa az Isten), de lehet, hogy ezeket a lelkipásztori eredményeket is azért érte el, azért volt benne annyi energia, mert benne akkor is az ősi alkotmányhoz való ragaszkodás volt fő mozgatórugója, ezért nem fogadta el az államforma változást (és később a kommunista alkotmányt).⁵⁹ Amivel azt is mondhatjuk, hogy Mindszenty életrajzában lehet fejlődés, lehet fokozatos megnyilvánulás vagy explicit alakra hozás, de alapvető eszményei határozták meg egész életművét.

Mindszenty bíboros nem tört államfői jogkörre, hangoztatja Recenzens. Nem tette meg ezt az esztergomi székfoglaló beszédben,⁶⁰ nem tette meg ezt 1956-ban, amikor az újjáalakuló polgári pártok kormányfőnek akarták őt,⁶¹ és az 1965. február 17-én készült, amerikai diplomata által fogalmazott följegyzés sem úgy értendő, ahogy azt a szavak kifejezik: „kinevezem az új kormányt”, hiszen az amerikai diplomaták nem értették meg őt,⁶² a fordítás is megbicsaklik,⁶³ és Mindszenty sem töltötte napjait az amerikai követségben azzal, hogy kormánynévsorokat állítson össze. Mindszenty csak azt azt

59 Másik recenzióunk vitatja ezt: „Semmi sem utal arra, [...] hogy Mindszenty fenntartásai ellenére valamennyi 1946. február 1-je utáni magyar kormányt, vagy magát a köztársasági alkotmányt illegitimnek tartotta volna.” lásd: FEJÉRDY András: *Aranykalitkából láthatatlan bilincsek közé. Mindszenty József az emigrációban*, in: Kommentár 2009/1. 117. – Úgy véljük, hogy a követségi periódus levelezésének közzétételével újabb bőséges dokumentációt kaptunk, amelynek értelmezése nem zárja ki az általunk leírtakat. S itt recenzió is egyetértett, hiszen ezek a záró sorai: „Megszívlelendő ugyanakkor a szerző figyelemztetése, hogy még van mit finomítanunk ezen a portrén, hiszen »a forrásokat még nem merítettük ki, a további tanulmányozás mindannyiunk közös feladata.«” I. h., 118.

60 MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz*, i. m.

61 Még az amerikai politikai vezetés részéről is volt ilyen szándék, vö. MÉSZÁROS I.: *„Build up Mindszenty”. Egy furcsa amerikai ötlet 1956-ban*, in: uő.: *A Conti utcától Recskig*, Budapest 2007. 51–68.

62 Lásd: MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz*, i. m. Az amerikai diplomaták viszont úgy értékelték Mindszenty bíboros önértelmezését, ahogy azt magától Mindszentytől tanulták: „Az amerikaiak nem igazán értik a hercegprimási címet, és azzal a jelentéssel ruházzák fel, amire maga a bíboros tanítja meg őket.” Lásd: SOMORJAI–ZINNER: *Miért maradt 15 évig? Válaszkisérletek a bíboros megnyilatkozásai alapján*, in: uők.: *Majd halálra ítélve*, i. m., 149. 286. j.

63 Recenzió észrevétele jogos: „a magyar fordítás éppen itt megbicsaklott: a három szövegközlésből két helyen »kinevezni« szerepel (43., 968.), egy helyen pedig ugyanennek az angol szónak a magyar megfelelője: »kijelölni« (149.). Egy »kormányt«, vagy inkább egy kormány tagjait »kinevezni«, vagy »kijelölni« – ez igen nagy különbség.” in: MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz*, i. m., 340. – Viszont hozzá kell tennünk, hogy az »appoint« angol szó egyik jelentése a „kinevez, kinevezni”, az adott összefüggésben pedig így kell fordítani. Konklúzióink itt eltér Recenzióétól: a kijelölni kifejezés maradt benn tévesen a nyomtatott változatban.

tette, amit elődje, Serédi Jusztinián, akinek véleményét a legmagasabb kormánykörök minden fontos kérdésben megtudakolták, és csak elvi szinten akarta mindezt érvényesíteni. Ő maga legitimistaként a királyságot tartotta jobb államformának, és tegyük hozzá, élén az Isten kegyelméből uralkodó katolikus vallású királlyal, aki Szent István jogán legfőbb főkegyúr, apostoli király. Ez még önmagában nem bűn, még akkor sem, ha Rákosi Máttyás ezt kínzással, meghurcoltatással, politikai lehetetlenné tétellel és börtönnel sújtotta.

Ellenvetettük, hogy Mindszenty bíboros (herceg)prímási szolgálatának elsődlegesen közjogi oldalát domborította ki, amikor az ősi alkotmány értelmében élt és tevékenykedett. Nem ismerte el az 1949. évi kommunista alkotmányt, s azt megelőzően küzdött az államforma változtatás ellen. Nála a politikai szerepvállalás hangsúlyt kapott, sőt elsődlegessé vált egyházának szolgálatában. Nála a kettő egy, a szentistváni magyar hercegprímásként, majd 1965 tavaszától-nyarától primásként, ezzel a szellemi-lelki instrumentáriummal vívta meg a harcát a kommunizmussal szemben. A kormány kinevezésénél pedig nem az egyes miniszterek kinevezését érthette, hanem, forrásaink szerint, a kinevezem a kormányt kifejezés, úgy értendő, mint kinevezni a miniszterelnököt. Ahogy Casaroli írásban rögzítette: „Ő – amint kifejezte magát – »vices praesidentiales gerens«; rá tartozik, többek között, miniszterelnök kinevezése és a kormány hivatalba való beiktatása”.

A két felfogás között hajszálnyi a különbség. És mégis, mintha világok választának el.

Az egyik mindent megtesz, hogy fölmentse Mindszenty bíborost a Rákosiék által ráakasztott vád alól: politizál, közjogi szerepre tör. Még azon az áron is, hogy ez a mentegő felfogás ismételten túlinterpretálja forrásait és nem hajlandó szembenézni azzal, hogy a források több helyen is azt igazolják, hogy a politikai, a közjogi szerepvállalás kapott túlsúlyt az ő gondolkodásában.

A másik arra utal rá, hogy a régebbi források is új fényben értelmezendők az amerikai követségen töltött mintegy 15 esztendő levelezésének tanulmányozását, valamint az 1971–1975 közötti bécsi periódus forrásos vizsgálatát követően. A történész nem fekete-fehérben gondolkodik. A történész törekszik a források teljességének felkutatására, s ha rekonstrukciós kísérlete során hiányokat talál – mert hiszen mindenről nem készülhet pozitív forrás –, intuícióval próbálja pótolni azokat. S azt tapasztalja, hogy a megoldás nem jobb oldalon, nem bal oldalon, hanem valahol középen keresendő. Nevezetesen: az alkotmányos, a közjogi, a politikai kategóriákban való gondolkodás nem jelent uralomra vágyást, hanem egyszerűen egy felfogásmódot. A totalitárius pártállami keretek között ez veszélyes volt, épp azért, mert a pártállam gondolkodott a hatalom ki zárólagosságában és minden ellenállást letört.

Mindszenty bíboros, amikor a történeti alkotmányos feladatkört – mint súlyos keresztet – magára vette,⁶⁴ nemzetének akart szolgálatot tenni. Erről tanúskodik számos – számtalan – levele, amelyet e Föld hatalmasainak írt. Erről tanúskodik tiszteletreméltó kitartása, hogy – bár érdemi választ sohasem kapott –, mint újra és újra megkísérelte a lehetetlent, Central-Európa sorsának jobbítását, hazájának és nemzeté-

64 Grösz kalocsai érsek, sok veszélyen át, Kalocsáról Veszprémbe jött, hogy meg hozza az akkor veszprémi püspöknek a pápai kinevezés hírét, Mindszenty két nap gondolkodási időt kért. Csak utána mondta ki az igent: elvállalja azt. Mindszenty nem hatalomban, hanem szolgálatban gondolkodott.

nek felszabadítását a bolsevik járom alól. Mindszenty bíboros hatalmának és erejének teljében tehetetlenségre volt kárhoztatva. Leveleiben élte ki tennivágyását, emlékiratain dolgozott, majd pedig szívósan dolgozott azon, hogy emlékiratai megjelenhessenek. Részleges győzelmet aratott, halála előtt fél évvel megjelenhetett emlékiratainak utolsó kötete, amit a közvélemény emlékiratainak tart.⁶⁵

Elmondhatta saját verzióját a világnak, válaszolhatott a vádbeszédre, lankadatlanul küzdött emberi jogainak érvényesítéséért. Elmondhatjuk tehát, hogy nagyobb demokráta volt, mint azok, akik a demokrácia szót ajkukra vették.

Mindszenty bíboros alakja mindmáig – méltán – foglalkoztatja az utókort. Érdemes újgondolni az ő példaadásának üzenetét, megismerni törekvéseit a félrabság keretei közepe.

Ádám Somorjai OSB

CARDINAL MINDSZENTY'S VIEWS ON THE CONSTITUTIONAL, JUDICIAL AND POLITICAL ROLE OF THE PRIMATE

This study presents selections from the sources published by the author. By analysing American diplomatic documents, it evaluates Mindszenty's letters sent to American political leaders (115 letters) and to the Vatican (correspondence of about 200 pieces), during his 15 years spent at the Embassy of the United States in Budapest. These documents are to be found in the National Archives of the United States. This study is part of conclusion of the following book: Somorjai Á., *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/2. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegközlések*, METEM Budapest 2012, pages 373–392.

Cardinal Mindszenty (1892–1975), a man of great organizational talents, was for 22 years of his life, as he was on the top, imprisoned or in half-prison, as he remembered his refuge in the American Embassy. He could do only one thing: in the hope to serve his Nation as Number 1 – according of the ancient Hungarian Constitution, in vigour until 1946/1949 –, he has written his numerous letters and his Memoirs, and worked on the publication of the latters. He could win only partially: about half a year before his death he could publish the last volume of his Memoirs, being held as “the” Memoirs. These letters were unpublished and evaluated here for the first time reporting about his views on the constitutional, judicial and political role of the (Prince) Primate of Hungary.

65 Így tartja ezt Recenzens is: „...életrajza elé megírja Magyarország, illetve a magyar egyház történetét [...], követségi tartózkodása idején tehát Mindszenty ezen a történeti művön dolgozott, amelynek tárgya Magyarország és a magyar egyház története Szent Istvántól az 1950-es évekig. Az utolsó rész tárgya: a magyarság és a magyar katolikusok történetének két évtizede 1945 után, benne saját megpróbáltatásainak ismertetése. (Később ebből a terjedelmes anyagból csak az utolsó rész jelent meg nyomtatásban könyv alakban külföldön 1974-ben, »Emlékirataim« címmel.)” in: MÉSZÁROS: *Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz, i. m.*, 326. – Hajszálpontos a megfogalmazás: „történeti mű” – „emlékirataim” – Hozzá kell tennünk, hogy ez a különbségtétel csak 1971 decemberétől dokumentálható Mindszenty bíboros gondolkodásában, addig a történeti „történeti mű” is „Memoirs, emlékiratok” néven található az amerikai dokumentációban, benne Mindszenty bíboros saját megnyilatkozásaiban is.

ADRIÁNYI GÁBOR

A ZSINATOK FEJLŐDÉSE ÉS ZSINATOK A NÉMET NYELVTERÜLETEN
A KÖZÉPKORTÓL 1975-IG*

Az első évezred zsinattörténeti fejlődése abban nyilvánult meg, hogy a világi hatalom – a császárok, királyok, fejedelmek – mivel egyik feladatát az egyház védelmében látta, kiterjesztette arra fennhatóságukat. Ez azután megmutatkozott a pápa választásában, az egyház kisajátításában (ún. „Eigenkirchenwesen”), az investitúrában és természetesen a zsinatok lefolyásában is. A cluny-reformmozgalommal azonban megfordult a kocka. VII. Gergely „Dictatus papae”-jával (1075), III. Ince (1198–1216) „arbiter mundi” bíraskodásával és VIII. Bonifác „Unam sanctam” bullájával (1302) kijelölte a fejlődés útját: a pápai univerzális hatalom kiépülését. Az egyház azonos a hierarchiával, a hierarchia pedig a pápaságban csúcsosodik ki. A pápa mintegy egyetemes püspökként működik, a püspökök választását a pápának meg kell erősítenie, tőlük engedelmességet követel, pápai legátusok képviselik a pápa hatalmát és örökölnék a pápai privilégiumok megőrzésén. Az exempt szerzetesrendek a pápa személyében legfőbb pásztort, püspököt kapnak és ő ezt a jogát gyakorolja is.¹

Ennek a fejlődésnek logikus következménye volt, hogy a helyi egyházak és szervezeteik egyre kisebb önálló szerepet játszanak.² Míg a korábbi évszázadokban az egyetemes, tartományi és regionális zsinatok a helyi egyházak életében döntő szerepet vittek, addig most a zsinatok, elsősorban a tartományiak, elsozvadnak. Ezzel szemben a pápai zsinatok 1059-től az Első Lateráni Zsinatig (1123) a központi főhatalmat erősítik. De ugyanígy az országos, nemzeti zsinatok is a 13. századtól a római központosítás szolgálatában állnak. Ezek döntéseit a pápának még nem kell jóváhagynia, de a pápák néha bekérlik az iratokat és azokon változtatásokat eszközölnek. Az egyház már nem a helyi egyházak közössége, egysége a többféleségben, hanem olyan egyetemes egyház, amelynek feje a pápa. A püspökök pedig nem annyira a helyi egyházak pásztorai és képviselői, hanem inkább az egyetemes püspöki testület tagjai, az apostolok kollégiumának utódai. A püspöki hivatal elsősorban azok hivatalát jelenti, akik az egyetemes egyház-

* Készült az OTKA NK 83799 számú pályázatának támogatásával.

1 RATZINGER, Joseph: *Primat und Episkopat*. In: RATZINGER: *Das neue Volk Gottes*. Düsseldorf, 2. kiad. 1970, 138.

2 JEDIN, Hubert: *Kleine Konziliengeschichte*. Freiburg 1959. 12.

3 RATZINGER, Joseph: *Die bischöfliche Kollegialität*, 56–58, In: BARAUNA, G. *De ecclesia II*. (Die bischöfliche Kollegialität). Freiburg–Basel–Wien 1966, 44–70.

4 HINSCHIUS, Peter: *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*. 3. kötet. Berlin 1883, 583.

ban felelősséggel bírnak.³ A kialakult joggyakorlat természetesen érintette az egyházmegyei zsinatokat is. Ezek ugyan már jóval korábban kialakultak, valószínűleg a presbiteriumokból,⁴ de a Negyedik Lateráni Zsinat 1215-ben előírta.⁵

A központosítás és a zsinatok önállóságának lecsökkentése viszont ellenreakciót váltott ki, az ún. konciliarizmust. Ennek hatása legerősebben a Konstanzi (1414–1418) és a Bázeli (1431–1437) zsinatokon jelentkezett.⁶ Ha már a középkor delelőjén a zsinatok nem csupán a püspökök gyülekezetéből állottak, hanem már inkább a hívők reprezentatív gyülekezetei voltak, úgy a konciliarizmus korában a zsinatok teljesen eltávolodtak a régi rendtől. Inkább olyan gyülekezetek voltak, amelyekben az egyetemes kereszténységet minden feudális társadalmi rend képviselte.⁷ Legszenbetűnőbben nyilvánvaló volt ez Baselben, ahol 1435–1436-ban húsz püspök mellett 500–600 résztvevő jelent meg. Ezek a gyülekezetek már nem is annyira zsinatok voltak, mint inkább az egyházi parlamentarizmus megjelenése.⁸ Viszont amikor a pápai hatalom és tekintély a keleti egyházszakadással csorbát szenved és vele egyidejűleg a világi, politikai hatalom megerősödik, akkor ez utóbbi magáévá teszi a konciliarizmus eszméjét és a 14. század végén megkísérli nemzeti zsinatokon saját érdekében a pápákkal szemben a nemzeti zsinatok autonómiáját diadalra vinni. Bizonyítéka volt ennek az 1398-as francia nemzeti zsinat és az 1438-as Bourges-i nemzeti zsinat.

Ha a konciliarizmus a túlzott pápai centralizmus ellen részben jogosan is jött létre, extrém képviselői teljesen partikuláris és az egyház egységét romboló szélsőségeket hirdettek. A középkor végén kialakuló autonóm modern államok német mintára létrejött egyházpolitikai rendszere („Staats- und Landeskirchentum”) azután a reformáció létrejöttének és elterjedésének lett a bázisa. A Német Birodalom a 16. században kétharmadában protestánsná vált és a hitújítás kiterjesztette hatókörét egész Európára.

Erre a helyzetre válaszolt a Trienti Zsinat (1545–1563).⁹ A zsinat a konciliarizmust és a protestáns egyház-felfogást partikuláris irányzataival együtt végleg legyőzte. A zsinattal viszont újra megindult a pápai hatalom megerősödése, a római centralizmus. Az egyházat a felekezetek is mint a hierarchikus római egyházat, a pápa egyházát látták. Ez azonban kihatott természetesen a partikuláris zsinatokra is. A Tridentinumtól előírt (Sess.24.cap.2.de ref.) háromévenkénti tartományi zsinatokat ugyan sehol sem lehetett betartani, de rendelkezése megindított egy hatásos zsinatműködési sorozatot. Ezeken a zsinatokon elsősorban a Trienti Zsinat határozatainak ismertetése és azok végrehajtása volt a cél, és a római központi kormányzat kezében az egyház egységének erősítését szolgálták. Ugyanakkor a püspökök szívesen lemondtak saját határozataikról és ezeket átengedték a római Szentszéknek.

A partikuláris zsinatok történetében V. Sixtus pápa 1588-ban kiadott „*Immensa aeterni*” konstitúciója mérföldkövet jelentett. A pápa ugyanis előírta, hogy ezután a zsinati aktákat kihirdetésük előtt a római Congregatio Concilii-nak be kell terjeszteni. Ezáltal a provinciális zsinati döntések még nem váltak ugyan pápai határozatokká, de a

5 Cap. 25.X.5,1 MANSI, Johannes: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, 31 kötet, Firenze, 1759–1798. (továbbiakban MANSI), 22. 991.

6 JEDIN, Hubert: *Bischöfliches Konzil oder Kirchenparlament*. Basel–Stuttgart, 1963.

7 Uő: *Das II. Vatikanische Konzil in historischer Sicht*. In: uő: *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte*. (Das II. Vatikanische Konzil). 592–594.

8 JEDIN, Hubert: *Kleine Konziliengeschichte*, 73.

9 JEDIN, Hubert: *Geschichte des Konzils von Trient*. I–IV. Freiburg–Basel–Wien 1951–1975.

rendelkezés a Szentszék jelentős beleavatkozását jelentette a partikuláris zsinat tevékenységébe. Hiszen az előírás nemcsak a helyi egyházak partikuláris normáinak korlátozását jelentette a római hatóság részéről, hanem elvette a főpásztorok kedvét is attól, hogy zsinatokat hívjanak össze. Ugyanis ezek nélkül is kormányozhattak, a tartományok püspökei pedig nem sok hajlandóságot mutattak metropolitájuk kedvében járni, ha azok mégis zsinatot akartak.¹⁰ A következmény az volt, hogy a 17. században tartományi és egyházmegyei zsinatok nincsenek, vagy csak nagyon ritkán.¹¹ A német nyelvterületen 1563 (Trient) és 1803 (szekularizáció) között csak 17 zsinat jött létre.¹² Azok helyét püspöki rendeletek, köriratok foglalják el. Ezeken a zsinatokon, mint Trientben, a kánonjogászoknak, teológusoknak nincs szavazati joguk, ők csak tanácsadók. Viszont a püspökök a zsinatokon nem helyi egyházakat képviselik, hanem mint törvényhatóságok működnek. Így a többi egyházi törvényhatóság is, mint a rendfőnökök, a monasztikus rendek főnökei, az Apostoli adminisztrátorok, Apostoli vikáriusok és prefektusok szavazati joggal rendelkeznek, viszont a törvényhatóság nélküli címzetes püspökök (in partibus infidelium) nemcsak hogy semmiféle szavazati vagy tanácsadói joggal nem rendelkeznek, de még csak meg sem hívják őket a zsinatokra.

Az ellenreformáció korában a pápai központi hatalom megerősödik, ami újra csak ellenreakciót vált ki. Megjelenik a gallikanizmus, az epizkopalizmus, a febronianizmus majd a jozefinizmus. A 18. században Olaszországgal ellentétben a német nyelvterületen fellépő epizkopalizmus nem vezetett az egyházmegyei zsinatok felélénküléséhez. Inkább tartottak a kölni, mainzi, trieri főpásztorok titkos értekezleteket 1768-ban és 1786-ban Koblenzben és Emsben, hogy az aktuális egyházpolitika és az egyházreform programját megbeszéljék. 1794-ben pedig VI. Pius pápa nemcsak az 1786-os Pistoiai zsinatot vetette el az „Auctorem fidei” konstitúcióval, hanem egyszer és mindenkorra mint a hierarchikus egyházi rendnek ellentmondó kísérletet is megtiltotta, hogy plébánosok a zsinatokon a püspökökkel egyenlő szerepet vigyenek.¹³ Amikor pedig a német nyelvterületen az állami, egyház feletti felvilágosult főhatóság meggyökeresedett, zsinatokra még csak gondolni sem lehetett. Ez elsősorban a tereziánus, jozefinista Ausztriára vonatkozott, de a porosz törvényhozás is 1794-ben kimondta, hogy egyházi gyűlések az állam előzetes informálása és közreműködése nélkül nem tarthatók, döntéseiket pedig az állam engedélye nélkül nem szabad publikálni.¹⁴

Az 1789-es francia forradalom eszméi – mint később az 1848-as események – azonban nem maradtak hatás nélkül az egyházat illetően sem. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az alsópapság mindenütt reformokat követelt és ezeket egyházmegyei zsinatokon kívánta megvalósítani. Német nyelvterületen egy egész mozgalom indult el, főleg a freiburgi, a rottenburgi, sanktgalleni és trieri egyházmegyékben, amit a korábbi egyháztörténetírás mint egyháziatlant, forradalmat jellemezett, holott sokszor csupán a lelkipásztorkodó papság érthető elvárásáról volt szó.¹⁵ A mozgalomban viszont fő-

10 HINSCHIUS, uo. III. 504.

11 CORRECCO, Eugenio: *La formazione della Chiesa Cattolica*. Brescia, 1970. 81 skk. Tabellával.

12 GATZ, Erwin: *Synodale Bewegungen und Diözesansynoden in den deutschsprachigen Ländern vor der Säkularisation bis zum Zweiten Vatikanischen Konzil*. In: *Römische Quartalschrift*, 82, 1987, 206–243, továbbiakban GATZ 1987, itt: 206–207.

13 *Bullarium Romanum*, 9. Roma, 1845. 400.

14 *Allgemeines Landrecht*. II. 11§ 141.

15 GATZ 1987, 208.

papok is résztvettek, mint Heinrich von Wessenberg, 1827-ig konstanzi egyházkormányzó¹⁶ vagy teológiai tanárok, mint a tübingeni, majd freiburgi moralista, Johann Baptist Hirscher,¹⁷ és a freiburgi pasztorálteológus Karl Schwarzel.¹⁸

A tartományi kormányok magukévá tették az ügyet, így pl. a Badeni Kamara is 1831-ben és 1832-ben felszólította a freiburgi érseket, hogy hívjon össze az ügyek intézésére egy zsinatot, amelyen papok és laikusok is szavazati joggal bírnak.¹⁹ Háttére ennek itt az volt, hogy 1818-ban a Badeni Nagyhercegség igyekezett egységesíteni a freiburgi érsekséget, amelyik korábbi hat püspökség területéből állt össze. Itt tehát fontos egységesítési törekvések és problémák ütköztek, elsősorban az egyházfegyelmet, a liturgikus könyveket és az egyházmegyei katekizmusokat illetően. A freiburgi mozgalom hamarosan nagy méreteket öltött. További egyetemi tanárok mellett lelkipásztorok is felléptek és a cél érdekében egyletek is keletkeztek (pl. Schaffhausen-Verein). A mozgalom tetőpontját 1842-ben érte el, amikor csaknem a freiburgi papság fele Ignaz Anton Demeter érsektől²⁰ egy egyházmegyei zsinat összehívását követelte. Az érsek ugyan nem követte a felszólítást, de próbálta adminisztratív úton a bajokat orvosolni. A freiburgi mozgalom azután az 1848-as forradalmi eseményeknél újabb csúcst ért el.

Míg a rottenburgi egyházmegyében 1833-ban a zsinati mozgalom fellángolt ugyan, de a stuttgarti parlamentben el is csitult, addig a Chur-Sanktgallen-i egyházmegyében 1830 után teljes erőre kapott. A mozgalmat még az esperesi konferenciák és a káptalan is támogatta. Ennek legfőbb oka a főpásztor, Karl-Rudolf von Buol-Schauenstein²¹ önkényes egyházkormányzata volt. A főpásztor elodázta a problémákat, a mozgalom azután 1832-ben el is vetélt, mivel annak egyik mozgató rugóját Alois Fuchs káplánt, aki a cölibátus eltörlését és az egyházfegyelem lazítását követelte, szuszpendálták.

A trieri egyházmegyében a szintén 1830-ban megindult mozgalmat Josef Homer²² püspök elfojtotta. Nem így alakultak a dolgok a kölni egyházmegyében. Itt a lelkipásztorkodó klérus ugyan 1848-ban beadvánnyal fordult Johann von Geissel²³ érsekhez, hívjon össze zsinatot, de ezt teljesen a kánonjog szerint kívánta. A beadvány szerzője a konzervatív, ultramontán Anton Josef Binterim²⁴ düsseldorfi plébános volt, és habár az autokrata érsek először jóindulattal kezelte az ügyet, de amikor azt egy hét múlva Düsseldorfban 371 további lelkipásztor is sürgette, megharagudott. Ennek ellenére Geissel 1860-ban tartományi zsinatot tartott.

Mivel a porosz törvényhozás, mint láttuk, 1830-ban a zsinatok tartását állami engedélytől tette függővé, ezért a porosz püspökök inkább személyes eszmecserére gyűltek össze. Ezek a megbeszélések hozták létre később a bajor, a délnémet és a felsőrajnai püs-

16 BRAUN, Karl Heinz: *Wessenberg Heinrich von (1774–1860)*. In: GATZ, Erwin: *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803–1945. Ein biographisches Lexikon*. Berlin 1993. (továbbiakban GATZ 1993). 808–812.

17 *Hirscher Johann (1788–1865)* in: *Lexikon für Theologie und Kirche* (tovább LThK), 5(1960) 383–384.

18 MÜLLER Josef: *Karl Schwarzel (1746–1809)*. In: LThK 9 (1964) 536.

19 GATZ 1987, 209.

20 DEMETER Ignaz Anton (1773–1842) 1836-tól érsek, vö. GATZ 1993, 122–123.

21 Gatz, Buol-Schauenstein Karl-Rudolf, (1760–1833) in: GATZ 1993. 83–85.

22 Thomas Alois, Josef Hommer (1760–1836) in: GATZ 1993. 330–332.

23 Hegel Eduard, Johann von Geissel (1796–1864) 1848-tól kölni érsek, 1850-től bíboros, in: GATZ 1993. 239–244.

24 Baumann Ottokar, Anton Josef Binterim (1779–1855) in : LThK 2 (1963) 484–485.

pöki konferenciákat. Az első ilyen alkalom 1845-ben a münsteri püspök, Kaspar Max Droste zu Vischering²⁵ jubileuma,²⁶ majd a kölni érseki tartomány püspökeinek értekezlete 1848 elején,²⁷ végül 1848 májusában a kölni dóm ünnepe volt. Ez utóbbin Geissel érsek vezetése mellett hét püspök és az odautazott Viale-Prelá bécsi nuncius is résztvett, akit Geisselhez müncheni pronuncius korából barátság fűzött, és aki erre Rómából utasítást is kapott.²⁸ Az eszmeeserén a püspökök elhatározták, hogy összehívnak egy össznémet püspöki értekezletet. Az értekezlet egy emlékirat kíséretével Geissel össze is hívta. Ebben említést tett a zsinatok problémájáról is, de azokat olyan korigénynek tartotta, amelyeket nem lehet megkerülni. Hogy azonban az egyházmegyei zsinatok helyes úton haladjanak, szükségesnek vélte előbb egy nemzeti zsinat, illetve egy tartományi zsinat lebonyolítását.²⁹ Így jött létre az első össznémet püspökkari konferencia Würzburgban, amely nyolc érsek és 18 püspök részvételével 1848. október 22. és november 16. között 36 ülésben tárgyalt és a zsinatok kérdésével is foglalkozott.³⁰ Míg a tanácskozásokba belevont egyháztörténész, Ignaz von Döllinger³¹ a zsinatok szükségességét hangoztatta, addig néhány püspök, így pl. a freiburgi érsek, Hermann von Vicari³² is papsága felfogásának ismeretében élesen ellenük foglalt állást. Ennek ellenére a konferencia november 7-én öt pontban határozatot hozott.

1. A püspökök a trienti előírás jegyében kellő előkészítés után kánoni jog szerint zsinatokat fognak tartani.
2. Cél a papság és a hívek vallásosságának és fegyelmének megszilárdítása, ecélből törvények megalkotása és ezeknek, valamint a pápai konstitúcióknak a kihirdetése.
3. Az egyházmegyei zsinatokon egyedül a püspök dönt.
4. Az egyházmegyei zsinatra meghívottak nem hanyagolhatják el lelkipásztori kötelességeiket.
5. Minden megyéspüspök egyházmegyei zsinatának határozatait a többi püspöknek is megküldi.

A határozathoz a résztvevők Geissel kívánságára hatodik pontként később még hozzászólhattak, hogy jöllehet egy rövidesen összeülő nemzeti zsinat tervbe van véve, mégis a püspökök addig is a tartományi zsinatokat szorgalmazzák.³³

Ha már a konferencia előkészítésével, a meghívókkal és az egész német nyelvterületet képviselő főpásztorok készségével kapcsolatban is súlyos nehézségek merültek fel, még inkább jelentkeztek problémák a konferencia lezárása után. A müncheni inter-

25 Hegel, Eduard Kaspar Max Droste zu Vischering (1770–1846) in: GATZ 1993. 144–145.

26 SCHEIDGEN, Hermann Josef: *Der deutsche Katholizismus in der Revolution von 1848/1849*. Episkopat-Laien-Vereine.(Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte,27). Köln–Weimar–Wien 2008. 116–119.

27 SCHEIDGEN uo. 119–120.

28 SCHEIDGEN uo. 120–122. Zu Michele Viale-Prelá (1790- 1860) 1838–1843 nuncius Münchenben, 1843-tól Bécsben, 1855 bíboros és bolognai érsek, Weber, Christoph, Kardinäle und Prälaten in den letzten Jahres des Kirchenstaates 1846–1878. 2 kötet. Stuttgart 1978. 527–528.

29 SCHEIDGEN uo. 120–122.

30 Részletesen SCHEIDGEN 127–150.

31 SCHWARZ Albert: *Johann Josef Ignaz von Döllinger (1799–1890) 1826-tól az egyháztörténet tanára Münchenben*, in: LThK- 3, (1963) 475.

32 BRAUN, Karl Heinz: *Hermann von Vicari (1773–1868)* in: Gatz,1993, 774–778.

33 GATZ 1987. 213.

nuncius, Carlo Sacconi,³⁴ aki Geissel meghívására a konferencián részt vett, egyetértésben a teljesen ultramontán és pápahű müncheni érsekkel, Carl August Reisachhál³⁵ a konferenciának a zsinatokkal kapcsolatos terveiben az Apostoli Szentszék jogainak csorbítását, vagy legalábbis annak veszélyét látta. Sacconi még a konferencia ideje alatt instrukciót kért Rómából, amit Giovanni Soglia³⁶ államtitkár azonnal meg is tett. Ebben a téma elnapolását javasolta. Jóllehet a püspökök november 12-én feliratban értesítették IX. Piust, hogy a kor bajainak orvoslására tartományi, majd nemzeti, majd egyházmegyei zsinatokat szándékoznak tartani,³⁷ és Geissel a konferencia jegyzőkönyvét határozataival együtt Sacconin keresztül 1848 december végén Rómába felterjesztette, a Szentszék a tervben a helyi egyházi autonómiák megerősödésétől tartott. A pápa csak 1849. május 17-én válaszolt Gaetából, ahová a római forradalom elől menekült. Ebben a levélben, amit Friedrich Schwarzenberg³⁸ bíboroshoz, a konferencia díszelnökéhez intézett IX. Pius, Reisach tanácsát követve a nemzeti zsinat tervét, ha nem is kifejezetten, de elvetette, mondván, ezt az adott viszonyok nem teszik lehetővé. Különben pedig hangsúlyozta, hogy azt az Apostoli Szentszék engedélye nélkül sem tervezni, sem tartani nem lehet. Ugyanilyen értelemben nyilatkozott a pápa a francia püspököknek is, akik szintén egy nemzeti zsinat tartására gondoltak.³⁹ Ezzel a pápai nyilatkozattal természetesen egy nemzeti zsinat tartására még csak gondolni sem lehetett, nemhogy arról tervezni.

Az 1848-as forradalom Ausztriában is az egyházi viszonyokat gyökerestül felforgatta. Az új politikai és egyházpolitikai rendszer megalkotói, így Felix Schwarzenberg⁴⁰ miniszterelnök is arra kényszerült, hogy Joseph Othmar Rauschert⁴¹ és testvérét, Schwarzenberg bíborost arra kérje, dolgozzák ki a Monarchia új egyházi tervezetét. A tervezetet ők 1849. január 29-én be is nyújtották és ennek eredményeképpen született meg 1849. március 4-én az olmützi oktrojált alkotmány az egyházat is érintő rendelkezésekkel, amelyek az egyházi követelményeknek jelentős engedményeket tettek. A szabadság szellemében ugyanis az 1848. április 25-én kiadott polgári konstitúció ellen mind az osztrák főpapság, mind az alsópapság tiltakozott. Folytatták a tiltakozást a morva püspökök,⁴² a csehek,⁴³ a linzi püspökség,⁴⁴ a salzburgi tartomány,⁴⁵ és a bécsi egyházme-

34 Carlo Sacconi (1808–1889) 1847–1851 internuncius, 1851–1853 nuncius Münchenben, 1853–1861 Párizsban, 1961 bíboros. Vö. WEBER uo. 514–515.

35 ZEIS, Anton: *Karl August Graf von Reisach (1800–1869)* 1846–1856 müncheni érsek, 1856-tól kuriai bíboros, in: GATZ, 1993. 603–606.

36 Soglia Giovanni (1779–1856) 1855-től bíboros államtitkár, vö. WEBER uo. 522–523.

37 GATZ 1987. 214 (részletesen idézve).

38 Friedrich Schwarzenberg herceg (1809–1885) 1836–1850 salzburgi, 1850-től prágai érsek, 1842-től bíboros, vö. GATZ 1993. 686–692.

39 *Collectio Lacensis. Acta et decreta S. Conciliorum recentiorum.* 7 kötet. Freiburg 1870–1890. itt: V.994 és IV.3–5.

40 Schwarzenberg Felix herceg (1800–1852) 1848-tól külügyminiszter és miniszterelnök, *Új Idők Lexikona* 21–22, Bp. 1941 5421.

41 Gatz, Joseph Othmar Rauscher (1797–1875) 1855-től bécsi érsek, 1855-től bíboros, in: GATZ 1993. 596–601.

42 HUBER, Kurt: *Memorandum des Episkopates der mährischen Kirchenprovinz.* in: *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien* 5 (1978) 299–343.

43 HUBER, Kurt: *Die Denkschrift des Episkopates Böhmens aus dem Jahre 1848 über das Verhältnis von Kirche und Staat.* In: *Archiv für die Kirchengeschichte*, uott. 6 (1982) 297–307.

44 ROSKOVÁNY, Augustinus: *Monumenta Catholica*, IV. Pest 1856. Nr. 23.

gyei papság, ahol 735 pap csatlakozott a morva felhíváshoz.⁴⁶ Az emlékiratok kérték elsősorban az egyház szabadságának és jogainak biztosítását, az állam és az egyház viszonyának a tisztázását, a papnevelés kizárólag püspöki jogát, és a püspöki tanácskozások állami ellenőrzésének megszüntetését. Az oktrojyált alkotmány tehát kimondta a teljes vallásszabadságot, az egyház szabad igazgatását minden intézményében, biztosította az egyházi tanítást, megígérte elegendő tanintézetek felállítását, eltörölte a cenzúrát és gyülekezési szabadságot biztosított. Kimondta viszont az állam ellenőrzését és hangsúlyozta az állampolgári jogok teljesítésének kötelességét.

Az új törvények értelmében először a brünni püspök, Anton Schaffgottsche⁴⁷ követelte a püspöki jogok kiszélesítését, majd 1849. április 1-i körlevelében leszögezte, hogy a püspökök jogai nem az államtól, hanem az egyháztól függenek.⁴⁸ Őt követte 1849. május 16-án a linzi püspök, Gregor Thomas Ziegler,⁴⁹ aki 12 pontban adta elő kívánságait a belügyminisztériumnak. Ebben követelte a püspöki joghatóság korlátlan szabadságát, a klérus részvételét a parlamentben, az iskolaügy reformját és egy konkordátum megkötését.⁵⁰

Mivel az ollmützi alkotmány 4. §-a az állam és az egyház viszonyának rendezését írta elő, a bécsi kormány úgy döntött, hogy a monarchia érsekeit és néhány neki megfelelő püspökét értekezletre hívja. Rauschernek, közben már seckau püspöknek, sikerült Alexander Bach⁵¹ belügyminiszterhelyettesnél elérni, hogy a kormány beleegyezett, hogy a monarchia valamennyi püspökét konferenciára Bécsbe hívja. A tárgyalások Rauscher, Schwarzenberg és a kormány között⁵² végülis odavezettek, hogy a lombard, magyar és horvát püspökök kivételével – mivel az utóbbi két országra az alkotmány még nem lett kiterjesztve – az úgynevezett Birodalmi Tanács Országainak (Reichstag-Länder) püspökeit a kultuszminiszter, Franz Stadion,⁵³ 1849. március 31-én meghívta egy értekezletre Bécsbe. Scitovszky János pécsi püspököt – ekkor már a lemondott Hám primás kijelölt utóda – és Haulik György zágrábi püspököt mint megfigyelőket hívták meg. IX. Pius Viale-Prelá nuncius útján jól informálva, üdvözölte 1849. április 20-án tartott titkos konzisztoriumi beszédében az értekezletet és egy héttel később a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja is referált a pápának a konferencia tervéről.⁵⁴

Az értekezlet⁵⁵ 1849. május 5-én nyílt meg és június 17-ig tartott Bécsben. Ezen 29 főpásztor, három püspöki megbízott és két helyettes – mint az üresedésben lévő prágai és lebergi (görög katolikus) érseki székek helyettesei – vettek részt. A konferencia programja 12 tárgysorozatból állt, ebből hetet Rauscher, aki elnökölt is, maga készített,

45 SCHEIDGEN uo. 159–162.

46 uo. 161–162

47 Anton Graf Schaffgottsche 1842-től 1870-ig volt brünni püspök, in: LThK 2 (1963) 727–728.

48 ROSKOVÁNY uo. Nr. 693, 203–204.

49 ZINNOBLER Rudolf: *Thomas Gregor Ziegler (1770–1852)* in: GATZ 1993. 534–537.

50 SCHEIDGEN uo. 159.

51 Bach Alexander (1813–1893) 1848-tól 1859-ig belügyminiszter volt, *A Pallas Nagy Lexikona*, 2, 1893, 1425–1426.

52 SCHEIDGEN uo. 159

53 Stadion Franz gróf (1806–1853) 1848–1849 kultuszminiszter, *Meyers Konversation Lexikon* 15, 1890, 211.,

54 SCHEIDGEN uo. 166–169.

55 uo. 169–188 részletesen.

mint ahogy a kormánynak felterjesztett hét javaslatból is öt az ő tollából származott. A tárgyalások nyolc témára összpontosítottak: bevezető nyilatkozatokra, egyházi kormányzatra, törvényhatóságra, oktatásra, zárdáügyekre, házasságjogra, a vallás- és tanulmányi alapokra, valamint az egyházi javadalmakra. Az értekezlet tisztázta az állam és az egyház viszonyának elveit, az egyház szabad kormányzását, iskolaügyeit és legfontosabb problémáit. A zsinatokkal kapcsolatban közölték döntésüket a kormánnyal, hogy az egyházi előírásoknak megfelelően tartományi zsinatokat fognak tartani. A lefektetett elvek és pontok képezték a későbbiekben az osztrák egyházpolitika fejlődésének irányát. A konferencia határozatait – amelyet a nuncius is befolyásolt – ugyan a belügyminisztérium megpróbálta sokáig blokkolni, de végülis Rauscher és a két Schwarzenberg (a bíboros és a miniszterelnök) nyomására rendelkezéseket hozott.

Németországban az 1848–1849-es események a zsinatok további sorsát is befolyásolták. Alighogy Vicari érsek a würzburgi konferenciáról hazatért, már 1849. január 26-án egy tartományi zsinat és utána egy egyházmegyei zsinat összehívásának szándékát közölte a papsággal. De hangsúlyozta, hogy ezek nem lehetnek a klérus és laikusokat képviselő közös gyülekezetek, mivel az egyházban a tanítói és vezetői feladatot isteni jogon a püspökök látják el.⁵⁶ Amikor pedig érseki hivatala hírét vette, hogy papjai 1849. augusztus 22-én egy gyűlést terveznek az egyházi és iskolai ügyek érdekében, azt a legszigorúbban megtiltotta.⁵⁷ Különben a tervbevett tartományi és egyházmegyei zsinatot a badeni forradalom 1849-ben maga alá temette.

A német nyelvterület egyházmegyéiben sorra jelentkeztek mozgalmak annak érdekében, hogy egyházmegyei zsinatok jöjjenek létre, így a rottenburgi,⁵⁸ a passauai,⁵⁹ speyeri,⁶⁰ bécsi,⁶¹ kölni,⁶² trieri⁶³ egyházmegyekben. Miután Heinrich von Wessenberg külön írásban is⁶⁴ a pasztorális konferenciák tartását kérte, annak időszerűségét számosan propagálták. Így a bambergi,⁶⁵ speyeri,⁶⁶ eichstätti,⁶⁷ freiburgi,⁶⁸ rottenburgi,⁶⁹ bécsi,⁷⁰ sankt pölteni,⁷¹ leobeni,⁷² kölni,⁷³ münsteri,⁷⁴ paderborni,⁷⁵ trieri⁷⁶

56 GATZ 1987, 215 idézettel.

57 SCHEIDGEN, uo. 268–269.

58 uo. 269–270

59 uo. 270–271

60 uo. 271.

61 uo. 272.

62 uo. 273–277.

63 uo. 277–279.

64 Das Bisthums-Synode und die Erfordernisse und Bedingungen einer heilsamen Herstellung derselben. Stuttgart–Tübingen 1849.

65 SCHEIDGEN, uo. 280.

66 uo. 280–281.

67 uo. 281–282.

68 uo. 282–283.

69 uo. 283–284.

70 uo. 284–285.

71 uo. 285.

72 uo. 285–287.

73 uo. 287–289.

74 uo. 289.

75 uo. 289–290.

76 uo. 290–291.

és boroszlói (Breslau)⁷⁷ egyházmegyékben. Míg a porosz fennhatóságú egyházmegyékben a pasztorális konferenciák problémamentesen működtek, Ausztriában a leobeni egyházmegye kivételével a püspökök ellenállása miatt nem is jöttek létre.⁷⁸

Viszont az osztrák monarchiában az 1855-ös konkordátum eredményeképpen⁷⁹ négy tartományi zsinat is létrejött: 1858-ban Bécsben és Esztergomban, 1860-ban Prágában és 1863-ban Kalocsán. (A két magyar zsinatról, mivel nem német nyelvterületre esnek, itt nincs szó.) Még alá sem volt írva 1855. augusztus 18-án a konkordátum, amikor Rauscher római tárgyalásai során⁸⁰ már 1855. március 9-én a Zsinati Kongregáció (S. Concilii) prefektusának, Cagianó bíborosnak⁸¹ átnyújtotta tartományi zsinati tervezetét és annak normáit, hiszen Ausztriában 1559 óta nem volt tartományi zsinat.⁸² A bíboros ezeket helyben is hagyta, de felhívta figyelmét, hogy a zsinattal kapcsolatban a pápák által kiadott rendelkezéseket szigorúan be kell tartania.⁸³

Miután a konkordátum megkötésével és végrehajtásának problémáival kapcsolatos teendők – így a nagy bécsi püspökkari konferencia is 1856-ban – lezajlottak, Rauscher a zsinat programjának kidolgozásába fogott. Mint egyházjogász valamennyi tervezetet ő készíttette.⁸⁴ A zsinatot 1858. június 25-én október 18-ra hívta össze és az november 9-ig tartott. Ezen elnökletével két szuffragan püspöke, a linzi Franz Rudigier⁸⁵ és a sanktpölteni Ignaz Feigerle,⁸⁶ valamint segédpüspöke, Franz Zenner,⁸⁷ 17 infulás apát és prépost, három-három kanonok Bécsből és a szuffragan egyházmegyékből, kilenc szerzetes előljáró – köztük jezsuita is – a mattseei társaskáptalan dékánja és két szerzetes prior, összesen 42 személy vett hivatalosan részt.⁸⁸ Hozzájuk jött még számos zsinati tisztviselő.⁸⁹ A szokásos zsinati megnyitó után a munka úgynevezett partikuláris kongregációkban (bizottságokban), hat úgynevezett általános kongregációban és öt nyilvános ülésben folyt. Az első bizottság a szemináriumban, a második az érseki palotában dolgozott, a nyilvános ülésekre a Szent István dómban került sor. A zsinat munkája úgy zajlott, hogy előbb a tervezeteket a négy partikuláris bizottság tárgyalta,⁹⁰ majd ennek végső szövegét a generális bizottság elé utalta. Ha ez a bizottság is végzett munkájával és a szöveget helybenhagyta, ki lehetett azt a nyilvános ülésen hirdetni.

77 uo. 291–292.

78 uo. 293.

79 Artikulus IV. §.5. Vö. HUSSAREK Max: *Die Verhandlungen des Konkordates vom 18. August 1855*. Wien 1922. Uő: *Die Krise und die Lösung des Konkordates vom 18. August 1855*. Wien 1939; WEINZIERL-FISCHER, Erika: *Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933*. Wien 1960; ADRIÁNYI, Gabriel: *Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855*. Roma 1963. Uő: *A Bach-korszak egyházpolitikája 1849–1859*. Bp. Kairosz, 2009.

80 Mint Ferenc József megbízottja 1854 óta ő vezette a tárgyalásokat Bécsben és Rómában, így a szinte már kész konkordátum minden rendelkezését ismerte.

81 Antonio Maria Cagianó de Azevedo (1797–1867) 1853–1860 között a Kongregáció prefektusa, WEBER, uo. 446–447.

82 MANSI, 47, 849.

83 MANSI, 47, 850.

84 WOLFGUBER, Célestin: *Joseph Othmar Cardinal*. Rauscher. Freiburg 1888. 292–300: das Concil.

85 ZINNHOBLER Rudolf: *Franz Rudigier (1811–1884)* 1853 óta linzi püspök, in: GATZ 1993. 634–636.

86 SCHRAGE, Friedrich: *Ignaz Feigerle (1795–1863)* 1852 óta sanktpölteni püspök, in: GATZ 1993. 182–184.

87 HARTMANN Gerhard: *Franz Zenner (1794–1861)* in: GATZ 1993. 833–834.

88 MANSI, 47, 757–759.

89 MANSI, 47, 759–760.

90 Tagjai voltak egy püspök elnök és helyettese, 13 konzultor és egy jegyző, MANSI 47, 760–761.

A zsinat generális bizottsága október 23-án az első főcímet 16 fejezettel,⁹¹ október 30-án a második és harmadik főcímet 11, illetve 14 fejezettel,⁹² november 4-én a negyedik és ötödik főcímet 16, illetve 9 fejezettel⁹³ és november 9-én a hatodik és hetedik főcímet 9, illetve 7 fejezettel⁹⁴ hagyta jóvá. Az első főcím a katolikus hitet illetően röviden tárgyalta az istenhitet, Isten megismerhetőségét, de korának tévedéseit is, mint az ateizmust, materializmust, deizmust, indifferentizmust vagy kommunizmust. A második főcím első fejezete a római pápával kapcsolatban a szokásos tanítást hirdette, lényegében megismételte a firenzei zsinat (1439) nyilatkozatát.⁹⁵ – A zsinat legfontosabb határozatai az egyházi rendet, közigazgatást, fegyelmet, az iskolaügyeket illetve a gyakorlati lelkipásztorkodást illették.

Rauscher két titkára kíséretében 1858. december 19-én személyesen adta át IX. Pius pápának a zsinati dokumentumokat abban a reményben, hogy rövidesen megkapja a jóváhagyást.⁹⁶ A római approbáció azonban váratott magára. Ezért Rauscher 1859. január 6-án a pápát arra kérte, sürgesse meg a kongregáció munkáját, mivel nem tud két hónapnál hosszabb ideig érsekségétől távol lenni. Az approbációt azután Cagiano bíborostól március 2-án meg is kapta,⁹⁷ néhány, de nem lényeges változtatással, amelyeket a kongregáció konzultora, a jezsuita Giovanni Perrone⁹⁸ eszközölt.⁹⁹

Ezután a még német nyelvterülethez számító cseh-morva egyházmegyéek¹⁰⁰ tartományi zsinatára Bécs után már két évvel 1860-ban Prágában került sor.¹⁰¹ A bécsi zsinat lezárása után már négy hónappal bejelentette Schwarzenberg bíboros, prágai érsek újévi köszöntőjében, hogy a következő évben szeptember 9. és 23. között tartományi zsinatot fog tartani. A tanácskozó testületet április 29-én már össze is állította és meg is hívta. Ez segédpüspökeiből, három kanonokból, négy teológusból és a prágai egyetem hitszónokából állt, de a bíboros a bizottságnak már egy kész programtervezetet is átnyújtott.¹⁰² A felállított bizottság ezután a bíboros elnöklete mellett augusztus 9-ig tíz ülésben kidolgozta terveit, majd megküldötte a szuffragán püspököknek, hogy tegyék meg észrevételeiket és közöljék kívánságaikat. A beérkezett válaszok között volt sok jó, de használhatatlan is.¹⁰³ A dokumentumok végleges szövegezése augusztusban készült el.

91 Titulus I. De fide ac doctrina catholica, MANSI, 47, 765–780.

92 Titulus II. De hierarchia sacra et ecclesiae gubernatione, MANSI, uo. 781.791, Titulus III: De sacramentis et sacramentalibus MANSI, uo. 792–806.

93 Titulus IV: De cultu divino publico et pietatis christianae operibus, MANSI uo. 806–817, Titulus V. De clericorum vita et profectu spirituali, Mansi, uo. 818–825.

94 Titulus VI. De seminariis, scholisque, Mansi uo. 825–834. – Titulus VII. De beneficiis bonisque ecclesiasticis, Mansi uo. 835–843.

95 Vö. Decretum pro Graecis 1439, Denzinger, Henricus, Enchiridion Symbolorum. Ed. 30 (1955). Nr. 694.

96 A dátum kiderül a pápának 1859. március 2-én hozzá intézett leveléből, Mansi, 47. 846–848.

97 MANSI, 47, 845–847.

98 KASPER, Walter: *Giovanni Perrone (1794–1876)* jezsuita, a Collegium Romanum dogmatikusa, az ún. újszolasztikus iskola megteremtője, a Szeplőtelen Fogantatás dogmájának és a pápai tévedhetetlenség dogmájának egyik teológiai megfogalmazója, in: LThK. 8 (1963)282.

99 WOLFSGRUBER: *Rauscher* uo. 298.

100 Vö. GATZ, 1993. IX.

101 Iratai MANSI, 48, 167–354; WOLFSGRUBER, Cölestin: *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*, 3 kötet, Wien–Leipzig 1906. A zsinat 2. kötet 282–301.

102 WOLFSGRUBER: *Schwarzenberg* 283.

103 A bizottság munkájáról uo. 283–293.

A tartományi zsinat ünnepélyes megnyitására 1860. szeptember 9-én került sor, ezen öt püspök (Schwarzenberg és a három szuffragáneusa, valamit segédüspöke), kilenc kanonok (három Prágából, kettő-kettő a három szuffragán káptalanból), 15 szerzetesrendi képviselő, két prépost, egy társaskáptalani követ, egy képviselője a prágai egyetem teológiai karának, 21 teológus és egyházbiztos, azaz hivatalosan 54 személy vett részt.

Mindjárt a megnyitás napján négy bizottság alakult egy-egy püspök elnökletével.¹⁰⁴ Mindegyik bizottság két-két főfejezetet (Tituli) kapott megmunkálásra. Mindegyik bizottság négy-négy ülést tartott a szemináriumban, majd a kidolgozott szöveget a szeminárium kápolnájában ülésező általános kongregáció (bizottság) elé terjesztette. Az itt elvégzett javítások után került a dekrétum ünnepélyes kihirdetésre a prágai dóm Szent Vencel kápolnájában. A négy zsinati partikuláris bizottság nyolc főfejezettel (Tituli) foglalkozott.¹⁰⁵ A második főfejezetet (Titulus II), a zsinat dogmatikus részét az első partikuláris bizottság dolgozta át Haul königsgrätzi püspök elnöklete alatt¹⁰⁶ a braunauai apát és 11 konzultor segítségével. Ennek második fejezete a kor tévedéseivel kapcsolatban tárgyalja az egyházat¹⁰⁷ és a római pápa főhatóságát.¹⁰⁸ De ezzel kapcsolatban a zsinat az általánosságoknál marad.¹⁰⁹

A zsinat 1860. szeptember 27-én ünnepélyesen zárult. 1862. augusztus 14-én Schwarzenberg bíboros személyesen hozta el Rómából az approbációt és ezután 1863.március 9-én azt mint egyháztartományi előírást törvényerőre emelte. – A tartományi zsinat gyakorlati megvalósításának érdekében azután 1863-ban Prágában szeptember 1. és 3. között egyházmegyei zsinatra került sor.¹¹⁰

A kölni egyházfő, Johann von Geissel nagy figyelemmel kísérte Rauscher bécsi zsinatát, és amikor döntéseit kézbe vette, tartott tőle, hogy ez neki nem fog ennyire jól sikerülni.¹¹¹ Ugyanis őt már rég foglalkoztatta a zsinat gondolata, főként miután – mint fentebb láttuk – egyházmegyéjében is 1848-ban újra megindult a zsinati mozgalom. Hiszen az utolsó egyházmegyei zsinat Kölnben 1662-ben, a tartományi 1549-ben volt. Hosszú levelezés és előmunkálatok után Geissel 1860. február 2-án jelentette be a tartományi zsinatot, február 25-én mentek ki a meghívók és a zsinat október 18-án ült össze és november 9-ig tartott.¹¹²

Ezen Geissel elnökletével három szuffragán püspök (Paderborn, Münster és Trier), mint vendég szavazati jog nélkül a boroszlói (Breslau) püspök, a két exempt püspökség

104 Tagjai MANSI, 48, 183–184.

105 Az első bizottság : Tituli VII és II: De regularibus, De fide et institutione catholica.

A második: Tituli III, VI. De culto divino, De regimine ecclesiastico.

A harmadik: Tituli IV, VIII. De sacramentis, De bonis ecclesiasticis.

A negyedik: Tituli I, V: De sacerdotio, De fabrica ecclesiae.

106 WOLFSGRUBER: *Schwarzenberg* 781–782.

107 MANSI, 48, 224.

108 uo. 224–225.

109 „Summa qua decet, pietate nobiscum veneratione colantque dominum nostrum Pium divina providentia papam IX: ceu legitimum principis apostolorum successorem, Jesu Christi in terris vicarium, supremum fidei doctorem et navis Christi gubernatorem, ceu fidelissima oboedientia animique assensus ab omnibus, qui ad ovile Christi pertinere volunt, praestetur”; MANSI uo. 224.

110 MANSI 48, 490, – WOLFSGRUBER: *Schwarzenberg* uo. 302–313.

111 PFÜLF, Otto: *Cardinal von Geissel*. 2 kötet. Freiburg i. Br. 1895–1896. Zsinat: 2, 438–459.

112 MANSI, 47, 755–850.

Hildesheim és Osnabrück főpásztora, valamint a tartomány négy segédpüspöke, azaz 11 püspök vett részt. Ők szavazati joggal rendelkeztek, míg a 40 meghívott résztvevő, teológus, egyházjogász stb. csak tanácsadói feladattal bírt. Ezek között hét szerzetesrendet, tizenkettő a káptalanokat, négy a teológiai konviktusokat, illetve szemináriumokat, három a teológiai főiskolákat – köztük a bonni Teológiai Kart – képviselték. Mint Bécsben, a már előre elkészített szövegeket, sémákat a zsinat kezdetén felállított hat partikuláris kongregáció (bizottság) egy-egy püspök elnökle mellett tárgyalta meg, majd azt az általános kongregáció elé utalta. Ha ez végzett munkájával, a dekrétumokat az ünnepélyes ülésen hirdették ki.

A zsinat összesen 78 fejezetben foglalta össze döntéseit. A hittel 40 fejezet, az egyházfegyelemmel 38 fejezet foglalkozott. Geissel a zsinati aktákat 1861. június 15-én felterjesztette Rómába, július 19-én kapott is egy jóindulatú levelet IX. Pius pápától, de a Zsinati Kongregáció prefektusa, Prospero Caterini¹¹³ csak 1861. december 19-i dátummal értesítette Geisselt, hogy a Szentszék approbálta a zsinatot. A késés oka nyilvánvalóan az volt, hogy a kongregáció a dogmatikus negyvenedik fejezethez még egy utóiratot csatolt a tisztítótűzről. Így aztán Geissel csak 1862. augusztus 13-án tudta a zsinat aktáit hivatalosan kiadni.¹¹⁴ A zsinat, bár sok fegyelmi rendelkezése az idők folyamán gyakorlattá vált, lényegében elfelejtődött – sőt, mind a mai napig, 2011-ig, Köln utolsó tartományi zsinata maradt. Az már csak a II. Vatikáni Zsinattal megindult érdeklődés és kutatás tartozéka, hogy német teológusok megkísérelték a kölni zsinatot mint az Első Vatikáni Zsinat (1869–1870) előfutárát felértékelni.¹¹⁵

A kölni egyháztartományban csak a paderborni egyházmegyében folyt le 1863-ban és a münsteriben 1897-ben egyházmegyei zsinat. Az előbbiben Konrad Martin¹¹⁶ autokrata stílusa és túlzott fegyelmi intézkedései miatt szenvedélyes vita alakult ki, míg Münsterben pasztorális súlypontokat sikerült kialakítani.¹¹⁷ Német nyelvterületen a lavanti püspökségben zajlott le a legnagyobb zsinati tevékenység, ahol 1883-ban, 1896-ban, 1900-ban, 1903-ban és 1906-ban is egyházmegyei zsinatok voltak.¹¹⁸ A német püspökök egyházmegyei zsinatok helyett inkább a sokkal könnyebben kezelhető egyházmegyei, vagy esperesi konferenciákat részesítették előnyben.¹¹⁹ A püspökök joghatósága ugyanis ezekkel nem csorbult, viszont a papság igényére, kívánságaira, javaslataira tekintettel voltak.

Jóllehet a Szentszék a 19. század közepétől a nemzeti zsinatokat teljesen elutasította, az egyházmegyeieket, ha nehezen is, de tolerálta, viszont a tartományi zsinatokat javasolta.¹²⁰

113 Caterini Prospero (1791–1881) 1853 óta bíboros, 1860–1881 a kongregáció prefektusa, WEBER uo. 449–450.

114 *Acta et decreta Concilii Provinciae Coloniensis*. Köln 1862.

115 BERNARDS Matthäus: *Zum Anteil der Provinzialkonzile am Ausbau der Ekklesiologie im 19. Jahrhundert*. Die Kölner Provinzialsynode von 1860. in: *Festgabe Joseph Kardinal Höffner* (Franz Groner kiad.) Köln 1971, 149–167; BÄUMER Johann: *Peter Wilhelm Wilmers SJ und seine Tätigkeit auf dem Kölner Provinzialkonzil von 1860 und auf dem Ersten Vaticanum*. in: *Annuario Historiae Conciliorum* 3, (1971) 149.167.

116 Gatz, Martin Konrad (1812–1879) 1856 óta püspök, in: GATZ 1993. 478–481.

117 GATZ, 1987. 217.

118 GATZ, 1987. 217.

119 uo. 218–219.

120 uo. 216.

Éppen ezért feltűnő volt, hogy az 1917-ben kiadott törvénykönyv, a Codex Juris Canonici a 356-i kánon első §-ban az egyházmegyei zsinatok tartását tízévenként előírta. Ezek, mint az egyházmegyei papság reprezentatív gyülekezete legfeljebb három napig tarthattak, és az egyházkormányzat, a pasztoráció és a papság életének problémáit kellett megoldaniuk.

A Codex a német nyelvterületen nagy zsinati tevékenységet váltott ki. Negyvenegy püspökségből, illetve egyházi közigazgatási területből a II. Vatikáni Zsinatig (1962) csupán csak négy egyházmegyében nem volt zsinat: Berlinben (1930-ban Boroszlóból, Breslauból kihasítva); Churban, Innsbruck-Feldkirchenben (1925-ben Brixenből kihasítva) és Schneidemühlben. Viszont a tízévenkénti zsinattartást nem lehetett betartani. Ebben a periódusban – 1917 és a II. világháború között – egyes német egyházmegyeiben négy zsinat is volt, mint pl. Münchenben és Rottenburgban, tizenkettőben három-három. A Codex megjelenése után az első zsinatok a törvénykönyv előírásait fogadtatották, vagyis azon kívül mást nem is alkottak, így Bamberg 1926-ban, Sitten 1927-ben, Linz 1928-ban, Augsburg 1929-ben, Basel 1931-ben, Sankt Gallen 1932-ben.¹²¹

Viszont egyes püspökségek önálló munkát végeztek, mint München 1920-ban, Trier 1920-ban, Osnabrück 1920-ban, Gurk 1923-ban vagy Münster 1924-ben.¹²²

A német zsinatok egyik súlypontja volt a papság képzése, utánpótlása és lelkiélete. Ezzel kapcsolatban több zsinat is mellékelte dokumentumaihoz X. Pius pápa „Haerent animo” 1908-ban kiadott körlevelét. A kor követelményeinek megfelelően a zsinatok külön súlyt fektettek a liturgiára, a szentbeszédre, az egyházi zenére és az egyházi művészetekre.¹²³ Az előírások általában a Codex témáihoz igazodtak, bár a sajátos német egyház-, és iskolapolitika, egyházi közigazgatás, és a laikus apostolkodás kérdése is (Eichstätt 1927) szerephez jutott. A Codex megjelenése utáni zsinatok sorozata előszerezett határozatokat. Újakat, mint az 1920-as osnabrücki zsinat, vagy megismételték a korábbi egyházmegyei határozatokat, mint az 1827-es münsteri, az 1931-es baseli, az 1832-es sanktgalleni és az 1933-as gurcki.¹²⁴

Az 1930-as évektől kezdve a német zsinatok történetében változás állott be: az egyetemes egyházjog recepciója helyére a legújabb korkérdések, mint az egyházfegyelem és a modern pasztoráció problémái léptek. Miután 1927-ben a fuldai püspökkari konferencia elsősorban a laikusok apostolkodásával foglalkozott, az 1929-es passauai, az 1930-as osnabrücki, az 1932-es ermlandi és az 1935-ös boroszlói (Breslau) zsinatok ezt a témát tűzték ki főfeladatuknak.¹²⁵ Az 1936-os münsteri, az 1937-es bécsi zsinat elsősorban az intenzív lelkipásztorkodással foglalkozott.¹²⁶ A zsinatok a harmincas évektől kezdve általában kevesebb határozatot hoztak, ugyanakkor azonban a kölcsönös megbeszélések, beszámolók a kor igényeinek jól megfelelték.¹²⁷

121 uo. 220.

122 uo. 220. Gatz felsorolja 228–243 oldalakon abc-sorrendben a 48 német nyelvterület egyházmegyéiben 1563–1803 és 1803–1962 között lezajlott zsinatokat, megadja azok forrásait és azokat táblázatban összesíti (226–227).

123 uo. 221.

124 uo. 221.

125 uo. 221.

126 uo. 221.

127 uo. 221.

A II. világháború alatt 1940-ben csak Münchenben volt zsinat, azután a német zsinatok elsősorban a háború okozta problémákkal, mint pl. a keletnémetek kitelepítésével, a menekültekkel kapcsolatos feladatokkal foglalkoztak, de még a korábbi keretben maradtak. 1951-ben nyitnak a német zsinatok új korszakot, mikor is a megváltozott egyházfelfogás értelmében a zsinatok teljesen új hangsúlyt kapnak. Így 1951-ben Limburg az egyházközség új szerepét, 1953-ban Aachen az 1930-ban megújított egyházmegye alapjait, 1954-ben Würzburg a hitbeli krízis kezelését, 1960-ban Seckau a laikusok szerepének kérdését fekteti le.¹²⁸ A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) azután újabb korszakot nyit.

A II. Vatikáni Zsinat – 1962–1965 – után az akkori német nyelvterületen¹²⁹ 1976-ig összesen 17 egyházmegyei és négy regionális zsinat zajlott le.¹³⁰ Egyházmegyei zsinatok voltak 1968–1969-ben Hildesheimben,¹³¹ 1969–1971-ben Meissenben,¹³² 1968-ban Salzburgban,¹³³ 1968–1971-ben Bécsben,¹³⁴ 1970–1972-ben Linzben,¹³⁵ 1970–1971-ben Eisenstadtnban,¹³⁶ 1970–1972-ben Kärtnerben,¹³⁷ 1971–1972-ben Innsbruckban,¹³⁸ 1971–1971-ben Sanktpöltenben,¹³⁹ 1970–1973-ban Bozen-Brixenben,¹⁴⁰ 1972–1977-ben Luxemburgban.¹⁴¹

A hat svájci egyházmegye – Basel, Chur, Lausanne-Genf, Fribourg, Sankt Gallen, Sitten – előbb 1972-ben egy közös értekezleten – „Synode 72” – dolgozta ki programját.¹⁴² Az egyes egyházmegyék ezután egyenként ezt megtárgyalták 1972 és 1975 között, majd a Bernben székelő közgyűlés jóváhagyta a határozatokat.¹⁴³ Ezek az egyházmegyei zsinatokon kívül és a fenti 72-es szinóduson kívül – amelyet a kánonjog szintén regionális zsinatnak tart¹⁴⁴ – három ún. regionális zsinat is létrejött tulajdonképpen átmeneti megoldásként az egyházmegyei és a nemzeti zsinat között. Franz König¹⁴⁵ bécsi érsek a II. Vatikáni Zsinat alatt gondolt ugyan arra, hogy az akkori nyolc osztrák püspökséget egy nemzeti zsinatra hívja össze, de ezt a tervet az osztrák püspökkari konferencia 1966. március 29-én elvetette.¹⁴⁶ Sokkal fontosabbnak bizonyultak a nyugat- és keletnémet, valamint az osztrák ún. regionális zsinatok.

128 uo. 222

129 Azaz a Német Szövetségi Köztársaság, A Német Demokratikus Köztársaság, Ausztria, Svájc, Luxemburg és Dél-tirol határain belül fennálló egyházmegyékben.

130 HARTELT, Konrad: *Die Diözesan-, und Regionalsynoden im deutschen Sprachraum nach dem Zweiten Vatikanum*. Leipzig 1979. 44. – áttekintés: 44–64.

131 uo.. 45 – rövid történettel és tartalommal.

132 uo.46.

133 uo.47–48.

134 uo. 48–49.

135 uo. 49–50.

136 uo. 50–51.

137 uo. 51–52.

138 uo. 52–53.

139 uo. 53–54.

140 uo. 54–55.

141 uo. 55–56.

142 uo. 57–58.

143 uo. 58.

144 uo. 64.

145 König Franz (1905–2004) 1956–1985 bécsi érsek, 1958-tól bíboros.

146 HARTELT, uo. 47.

A 17 püspökséget és öt érsekséget átfogó nyugatnémet Közös Zsinat (Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland) 1971. január 3-án Würzburgban ült össze és 1975. november 23-ig tartott.¹⁴⁷ Tíz szakbizottság dolgozta ki a témákat 18 dokumentumban és még hat további munkatervben. A szakbizottságok azután elkészített terveiket a zsinati ülésszék elé terjesztették, amely ezután nyolc ülés keretén belül döntött róluk. Miután ez megtörtént – a püspökök előzetes hozzájárulása után – a zsinat hivatalosan kihirdette döntéseit.¹⁴⁸ Hogy azonban ezek az egyes egyházmegyekben jogerővel bírnak, szükség volt kihirdetésükre az egyes egyházmegyek hivatalos közlönyeiben. A zsinat döntéseit 19 hosszabb és részletes témakörben hozta, átfogta kora minden egyes egyházi problémáját és javasolt azokra orvoslást.¹⁴⁹

A Német Demokratikus Köztársaság területén – az 1971-ban megalakult berlini Ordináriusi Konferencia szellemében – a hét keletnémet egyházmegyei joghatóság – Berlin, Erfurt, Görlitz, Magdeburg, Meissen és Schwerin – 1973 és 1975 között a nyugatnémethez hasonlóan egy ún. pasztorális zsinatot tartott.¹⁵⁰ Itt öt szakbizottság dolgozta ki a témákat és az elkészített kilenc határozatot a hetedik, jóváhagyó közgyűlés után emelték az egyes egyházmegyei hatóságok törvényerőre.

Az osztrák püspökkari konferencia 1970. március 16–18-án úgy döntött, hogy az egyházmegyei zsinatok befejezése után egy össz-osztrák zsinati gyűlés ül össze.¹⁵¹ Zsinati jellege ellenére nem akart formális zsinat lenni, éppen ezért a Szentszék ugyan tudomásul vette, de egy hivatalos hozzájárulásról lemondott. Ez az osztrák szinodális eljárás („österreichischer synodaler Vorgang”) 1973-ban nyílt meg König bíboros elnökletével Bécsben. Négy szakbizottság négy témakört dolgozott ki és miután az ülésszék azokat elfogadta, az osztrák püspöki konferencia 1974-ben linzi ülésén szentesítette. Törvényerőre az egyes egyházmegyekben azok hivatalos közlönyei révén emelkedtek.

A II. Vatikáni Zsinat tehát újabb nagy zsinati tevékenység kiindulópontjává vált német nyelvterületen. Egy újabb összefoglaló munka azonban az 1975 után lezajlott zsinatokról még nem jelent meg.

¹⁴⁷ uo. 59–60.

¹⁴⁸ Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. Beschlüsse der Vollversammlung. Offizielle Gesamtausgabe. Kiadva Im Auftrage des Präsidiums und der Deutschen Bischofskonferenz von L. Bertsch stb. Freiburg–Basel–Wien 1976.

¹⁴⁹ HARTELT, uo. 60, 324. jegyzet.

¹⁵⁰ uo. 60–61.

¹⁵¹ uo. 62.

THE DEVELOPMENT OF COUNCILS AND THE COUNCILS IN GERMAN SPEAKING
TERRITORIES FROM THE MIDDLE AGES TO 1975

Present study reviews the historical development of councils, by highlighting the influences of the Pope, different political powers and Church centralization on the work of diocesan, provincial, national and general councils. Following its weakening due to the movement of Reformation, papacy gained power as a result of the Council of Trent (1563). Papacy condemned national councils, but urged to call provincial ones, since their decrees had to be submitted to the authorities in Rome for approval. Consequently, councils were not organised in German speaking territories. Between 1563 (Council of Trent) and 1803 (secularization) only 17 councils were called. As a counteraction to Church centralisation a significant conciliar movement emerged in a number of German speaking dioceses leading to the first all-German conference of bishops (Würzburg, 1848), to the Austrian conference of bishops held in Wien (1849), and to the provincial councils called in Wien (1858), Prague and Cologne (both 1860). Instead of diocesan councils, conferences were held in German speaking territories. The Codex published in 1917, which prescribed to organise diocesan councils, launched a major conciliar movement: out of the 41 German speaking dioceses 37 held councils in the period up to 1962 (beginning of Vatican Council II). Vatican Council II again gave a new momentum: 17 diocesan and four provincial councils were held in German speaking territories.

SZÉKELY TIBOR

A MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR A FORRADALOM BUKÁSA UTÁN
(1956–1958)

1. MINDSZENTY INTÉZKEDÉSEI, AZ ÁEH ÚJRASZERVEZÉSE, PETÍCIÓ
ÉS A VATIKÁNI DEKRÉTUMOK

1956. november 5-én az (Amerikai Egyesült Államok követségén menedéket kapott) bíboros azonnal intézkedni kezdett: felfüggesztette Beresztóczy Miklóst, kitiltott Budapestről 11 békepapot,¹ megjelölve a visszavonulásra kijelölt helyüket, és az intézkedését felterjesztette Rómába. A végrehajtásra utasította Dr. Szabó Imre segédpüspök, budapesti helynököt, aki az iratokkal személyesen kereste fel a címzetetteket.

Az ÁEH figyelmeztette Szabó Imrét, a BM jelentés 44 azonban ezt már fenyegetésként említi.

November 28-án az ÁEH rádió- és sajtóközleményt adott ki arról, hogy az 1956. október 23-ai status quo-t ismeri el érvényesnek. A forradalom napjaiban várakozó magatartást tanúsító püspökök november 3-a után legtöbbször elbocsátották a békepap helynököket és irodaigazgatókat, visszahelyezve a korábban bevált személyeket. Az ÁEH elnöke ezt barátságtalan magatartásnak nyilvánította, és kényszerítő intézkedések bevezetését javasolta.

December 31-ével megszüntették² az önálló Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), és újrászervezték³ a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalaként (EH), főosztályi rangban.

1957. január 23-án a Püspöki Kar konferenciát⁴ tartott a Központi Szeminárium-ban, amelyen többek között megállapodtak abban, hogy Grósz József petícióval fordul a miniszterelnökhöz a magyar katolikus egyház sérelmeinek orvoslásáért.

Február 5-én háromtagú püspökkari küldöttség (Grósz–Hamvas–Badalik) nyújtja be a petíciót⁵ az EH-ban Horváth János főosztályvezető/elnöknek.

A magyar püspöki kar nem jogosult megállapodást kötni az Állammal, de „megvan az illetékessége arra, hogy sérelmeiket előterjessze,”⁶ amelyek az elmúlt korszak túlkapásai közé tartoznak.”

1 MOL XIX-A-21-d-001/1957. 2.d.

2 (Eln. Tan. 33/1956. sz. tvr.)

3 MOL XIX-A-21-a-H-44/1957.

4 BALOGH Margit: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar Tanácskozásai (1960–61).*

5 MOL XIX-A-21-a-K-70/1957.

6 MNK Alkotmánya 54. § /1/ és /2/

Az igényeket 13 pontban sorolta fel (többek között: szabad egyházkormányzat, egyházi épületek, szerzetesrendek, hitoktatás, kapcsolat a Szentszékekkel, szervezetek, sajtó, stb.)

Ugyanezen a napon közölte az EH elnöke dr. Szabó Imre budapesti segédpüspökkel a Hejcére internálási⁷ határozatot. Az esztergomi főegyházmegye püspök nélkül maradása lépésre kényszerítette Grösz érseket.

Február 8-án (post factum)⁸ értesítést küldött az EH-nak, amely szerint: „Van szerencsém értesíteni, hogy az Apostoli Szentszéktől kapott felhatalmazásom értelmében dr. Endrey Mihály felszentelt püspököt az esztergomi főegyházmegye apostoli delegátusává kineveztem, és meghagytam neki, hogy a főegyházmegye kormányzását teljes püspöki jogkörrel mielőbb vegye át.

A BM azonnal reagál az intézkedésre és március 18-ai jelentésében⁹ megállapítja, hogy „a püspöki karon belül a lojális szárny erősítése céljából a Belügyminisztérium operatív szerve és a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala elérte, hogy az akadályoztatott Mindszenty József helyett Endrey Mihály segédpüspököt nevezzék ki az esztergomi egyházmegye élére.

Február 12-én válaszolt¹⁰ az EH elnöke a petícióra, és közölte, hogy a miniszterelnök áttette hozzá. Hét nap multával magához rendelte az illetékeseket, és a beadványt figyelmen kívül hagyva, mindössze a kormánybiztosok ismételt kiküldésére reagál, megemlítve, hogy az egyes egyházmegyékben okozott szabálytalanságok miatt kellett ideiglenesen intézkednie.

Február 19-ei keltű az a BM jelentés,¹¹ amely szerint „Grösz József megkapta a vatikáni Congregatio Sancti Concilii (CSC) két – január 21-én kelt dekrétumát. Az egyik dekrétum név szerint felsorol 10 helynököt és 11 irodaigazgatót, akik ezekbe a funkciókba állami intézkedésre kerültek, és megállapítja, hogy ezeket a papokat alkalmatlannak nyilvánítják, ezért a hivatalokból és javadalmakból elmozdítják. Megparancsolja, hogy a nevezettek vessék alá magukat a törvényes egyházi hatóság parancsainak, mert ellenkező esetben különlegesen fenntartott kiközösítés alá esnek.

A másik dekrétum megállapítja, hogy Horváth Richárd áldozópap, ciszterci szerzetes a törvényes egyházi hatóságok ellen működött, ezért az egyházból kiközösítik. Leszögezi, hogy mindazon papok, akiknek a kinevezése nem a kánonjog (CIC) rendelkezései szerint történt, szintén kiközösítés alá esnek, ha véglegesen le nem mondanak, és vissza nem térnek egyházmegyéjükbe.

Ugyanebben az időszakban érkezett meg a válasz¹² Hamvas Endre kérdésére is, hogy mivel Mindszenty az 1956. októberi találkozásukkor visszavette az esztergomi főegyházmegye vezetését, ezzel Hamvas Endre megbízatása lejárt.

7 MOL XIX-A-21-a-K-54/1957

8 MOL XIX-A-21-a-K-72/1957

9 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 234-235)

10 MOL XIX-A-21-a-K-70/1957.

11 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 218-222)

12 MOL XIX-A-21-a-E-95/57.

Március 25-én a Központi Szemináriumban tanácskozott a püspöki kar, és a már korábban odatelepitett „Hívő” ügynök erről is jelentést¹³ írt. Hamvas Endre elmondta, hogy kár volt a püspöki karnak visszautasítani a korábbi EH tárgyalásokon való részvételt, amikor a légkör még kedvező volt.

Brezanóczy Pál egri káptalani helynök pedig arról beszélt, hogy másnap a püspöki karnak nehéz tárgyalása lesz az EH-ban. Egyéb BM jelentések¹⁴ is készültek arról, hogy a „klerikális reakció” csak kényszerítő intézkedéseik hatására – az 1956-ban kiszabadult papok visszagyűjtése és újabb márciusi letartóztatások után – volt hajlandó tárgyalásztalhoz ülni. „Hívő” ügynök is említést tesz¹⁵ Grösz érsek vonakodásáról, amelyben szerepet tulajdonítanak Szörényi Andornak, az Akadémia professzorának.

A jelentés feldolgozásakor a BM elemző figyelme Szörényi professzorra terelődött: „biztonsági őrizetbe helyezése nem csökkentette, hanem fokozta aktivitását.” Úgy döntöttek, hogy felkeresik és figyelmeztetik. Ha ez nem járna sikerrel, „lekompromittálják a politikai rendőrséggel való kapcsolata címén.”

Március 26-án a püspöki kar részt vett az EH-ban a „nehéz” megbeszélésen, ahol az elnök a problémák¹⁵ hosszú sorát tárta a résztvevők elé, „amelyek zavarják az állam és a katolikus egyház évek alatt kialakult jó viszonyát. A megbeszélés – az elnök reménye szerint – eredményt fog hozni, mert a római katolikus püspöki kar megváltoztatta a Mindszenty József idejéből ismert merev magatartását anélkül, hogy teológiájában és törvényeiben fel kellene adnia elvi álláspontját, vagy a Vatikánnal szembe kellene kerülnie.”

Az EH elnöke hivatkozott több, korábbi püspökkari esküre, nyilatkozatra (1951. július 3. – július 21. – 1956. május 11.) idézte Grösz József 1956. május 12-ei nyilatkozatát, amelyben kijelentette: „Munkása akarok lenni a béke ügyének. Ez akarok lenni az evangélium szellemében és a katolikus egyház fejének, XII. Pius pápának ismételt megnyilatkozásai értelmében is.”

Felsorolta: több püspök – engedélykérés és a következmények számbavétele nélküli – irodaigazgatókat, helynököket leváltó november végi dispozióját, figyelmen kívül hagyva az ÁEH november 28-ai sajtó- és rádióközleményét, az elismert október 23-ai „státus quo”-ról. Utalt arra, hogy ezért figyelmeztetésül januártól két egyházmegyétől megvonták az államsegélyt. Nehezményezte a január 21-ei vatikáni dekrétumokat. Hivatkozott az Elnöki Tanács új törvényerejű rendeletére, amely szabályozza az egyházi állások betöltésének rendjét, és amely 1956. október 1-től visszamenőlegesen lép hatályba. Jóindulatúan visszahívták a miniszteri biztosokat, de az események alakulása miatt ezt az intézkedést most érvényteleníteni kellett. (Az expozé szövegét a püspöki kar tagjai sokszorosítva kézhez kapták.)

Javaslatot tett a Országos Béketanács Katolikus Bizottságának újjászervezésre, az állam és az egyház viszonyára vonatkozó új nyilatkozat kiadására, az október 23-a után kialakult egyházpolitikai helyzetről a Vatikánnak küldendő tájékoztatóra, valamint

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-9964 (pp. 38–41.)

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.9–10.)

¹⁵ MOL XIX-A-21-a-K-135/1957.

arra, hogy az ordináriusok lépjenek fel azokkal a lelkészekkel szemben, akik október 23-a után törvénytelenül jártak el.

Április 9-én a püspöki kar konferenciát tartott a Központi Szeminárium épületében, amelynek (lehallgatással készült) anyagát a BM április 12-ei jelentése¹⁶ tartalmazza. Tekintettel dr. Endrey Mihálynak az esztergomi főegyházmegyébe szóló speciális delegátusi kinevezésére, mind a 11 egyházmegye vezetője/képviselője jelen volt. Többen a kész helyzetre tekintettel aggodalmukat nyilvánították.

Megtárgyalták Grósz Józsefnek az ÁEH elnöke expozéjára készített válaszervezetét:

„Mi is békét akarunk. Nem kérünk mást, mint békét és szabadságot. Megértést, mert a mi helyzetünk más, mint a protestáns egyházaké, minket kötnek az egyház egyetemes törvényei. Megtartjuk a nekünk kellemetlen és jogainkat sértő törvényeket is, és ha küzdünk ellene, azt törvényes módon és törvényes eszközökkel tesszük.”

„A Katolikus Papok Békebizottsága kezdettől szembe fordult a hierarchiával, magával a pápával is, és engedély nélkül lapot adott ki.”

„Az ÁEH komoly ok nélkül papokat mozdított el, állásukat elfoglalta idegenből hozott papokkal.” „A papi békebizottság feltámasztását lehetetlennek tartjuk. De külön papi békemozgalmat is feleslegesnek tartunk.”

A jelentés szerint szó esett még a kiadandó nyilatkozatról, a Vatikánnak készülő részletes tájékoztatásról, a forradalomban tevékeny részt vállalt papok elítéléséről (és néhány – a BM számára nem fontos – más kérdésről).

3. AZ OPUS PACIS MEGALAPÍTÁSA ÉS A PAPI BÉKEMOZGALOM FELSZÁMOLÁSA.

Április 10-én Háromtagú püspökkari bizottság vett részt az EH-ban. Megállapodtak abban, hogy azokat a személyi¹⁷ kérdéseket, amelyek rendezéséhez a Vatikán hozzájárulása szükséges, az egyes püspökök – a püspöki karral egyetértésben – felterjesztik Rómához. (*A püspöki kar itt engedett a 9-ei fenntartásaiból.*) Megfogalmazták a sajtóban megjelenő nyilatkozatot. A Vatikánba küldendő jelentést azonban egyelőre nem készítik el, erről még tárgyalások lesznek.

A püspöki kar még aznap újra összeült a Központi Szemináriumban és Grósz érsek tájékoztatást adott a délelőtti tárgyalásokról. Ismertette az EH elnöke megoldási javaslatát a személyi kérdésekkel kapcsolatban: „az érintettek vessék alá magukat a vatikáni határozatnak, térjenek haza egyházmegyéjükbe, kérjenek elbocsátó levelet és ezzel folyamodjanak újra a felvételükért” Ha ezt az egyes püspökök vállalják, meg fogják tárgyalni – volt Grósz érsek válasza.

A kért és ott megfogalmazott nyilatkozat Grósz érsek szerint „elég jó nyilatkozat”. A Vatikánnak küldendő, elhalasztott tájékoztatóról pedig annyit mondott, hogy „előzőleg mi informáljuk Rómát. Ez olyan ideiglenes megoldás, amivel időt lehet nyerni.”

Április 10-én megjelent a Magyar Katolikus Püspöki Kar nyilatkozata¹⁸ arról, hogy az egyházat és az államot érdeklő kérdések rendezésében megbeszélések folynak. Nem

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 243–252)

¹⁷ MOL XIX-A-21-A-E-135-2/1957.

¹⁸ MOL XIX-A-21-c-38/1957. és ÁBTL 3.1.5.0-13405/2 (p. 260)

kerülte el azonban a BM figyelő tekintetét¹⁹ az a körülmény, „hogya a püspöki kar megőrizte egységét, és a továbbiakban arra törekedett, hogy az állammal folytatott tárgyalásokon testületileg vegyen részt. Ezzel megszűnt az államnak az a lehetősége, hogy az egyes püspököket, vagy egyházmegyéket érintő ügyet csak az érintett püspökökkel tárgyalják meg. A püspöki kar követelte a papi békemozgalom felszámolását azzal az ígérettel, hogy az egyház egy hivatalosan elismert békemozgalmat hoz létre.”

Ugyanakkor függőben hagyták az EH követelését, a hét legexponáltabb békemozgalmi papnak a dekrétum hatálya alól való felmentése ügyét.

A Püspöki Kar meghozta az új határozatot:²⁰ „Áthatva az egyház békegondolatától, aggodalommal szemlélve az emberiség fölé tornyosuló veszedelmeket, Krisztus földi helytartójának útmutatását követve foglalunk állást az emberiség megkímélése és megmentése mellett. Mindezt szeretettel elvárjuk, hogy egyházunk valamennyi papja magáévá tegye a béke gondolatát, és híveivel egyetemben amellé az elv mellé álljon, amely a problémák megoldását békés tárgyalások útján kezeli”.

A püspökök vitáját egy másik BM jelentés örökítette meg,²¹ rögzítve egyúttal a BM eltérő véleményét is.

Saad Béla (az Új Ember szerkesztője, „Kövér” fedőnéven ügynök) és Michelics Vid (a Vigília munkatársa, „Molnár Béla” fedőnéven ügynök) készített tervezetet a békemozgalmi szervezet „Opus Pacis” (OP) néven való megalapítására.

1.) A püspöki kar az Országos Béketanáccsal közösen, megalakítja az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát (OBKB).²²

2.) A püspöki kar a katolikus békemunkát egyházi keretekben, az Opus Pacisban (OP) szervezi,²³ amely szerkezetének és feladatainak kialakítására és a végrehajtásra szervező-, illetve intézőbizottságot küld ki.

A határozat tartalmazza a bizottságba felvett személyeket, köztük Beresztóczy Miklóst, Mag Bélát, Michácz Józsefet, valamint többek között a Központi Szeminárium rektorát és a Hittudományi Akadémia több professzorát.

Amint Grösz érsek mondta: „ezeket le kellett nyelnünk. Az Egyházügyi Hivatalnak rettenetesen nagy volt a békülékenységre való hajlama. Nekik is kell valamit produkálniuk felfelé”.

A püspökkari „határozat” közzétételének azonban volt előfeltétele: a békepapi mozgalom önfelszámolása. A határozatot mind a napi sajtó, mind az Új Ember aktuális száma közölte, azonban a sajtóközlemény nem tartalmazta a nyomatékosan megjelölt feltevést, a békepapi szervezet megszüntetését.

Ezt Grösz József azonnali tiltakozása követte, és felfüggesztette az OP életbe léptetését. A BM jelentése tovább folytatja:

„Miközben a hivatalos egyházzal ilyen megállapodás jött létre, súlyos ellentétek alakultak ki az Egyházügyi Hivatal és a papi békemozgalom vezetői között,

19 ÁBTL 3.1.9. V-159392/4. (pp.49-59.)

20 MOL XIX-A-21-c-120-5-2/1957.

21 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 280-285)

22 OB Katolikus Bizottsága: elnöke: dr. Hamvas Endre, tagjai: Kujáni Ferenc, Beresztóczy Miklós, Peisz Lajos, Mag Béla, Zemplén György, Mihácz József.

23 OP Szervező és intéző Bizottsága: elnöke Grösz József, tagjai: dr. Hamvas Endre, Kovács Sándor, Papp Kálmán, dr. Endrey Mihály, Kujáni Ferenc, Beresztóczy Miklós, Mag Béla, Radó Polikárp, Sík Sándor, Rojkovich István, Pottyondi Imre, Mihácz József, Bády Ferenc, Zemplén György.

(mert) nem védte meg őket az egyházi reakció támadásaitól. Állandó biztatást kaptak támogatásukra, a gyakorlatban azonban koncként odadobva látták magukat.”

„Az Egyházügyi Hivatal vezetője ugyanis azt követelte tőlük, hogy:

1.) A június 5-én tartandó Országos Választmányi ülésen a katolikus Papok Országos Békebizottsága mondja ki a feloszlását, és

2.) Gyakoroljanak önkritikát.

A békemozgalom vezetői ezt megtagadták:

A *feloszlást* azért, mert az volt a megállapodásuk, hogy beleolvadnak az újonnan alakult mozgalomba. Az *önkritikát* azért, mert a vatikáni dekrétumban meghatározott vádakat az érintettek nem ismerik el igaznak, és a mozgalom is világosan látja, hogy azok csak ürügyek. *Politikailag* pedig nem tartják jónak a „nagy bűnbánatozást”, mert ezzel elismernék a rágalmakat. Heves viták zajlottak az EH és az említettek között: követelték a sajtó és a (*Dezső utcai*) helyiségek minden áron való megtartását. Az Egyházügyi Hivatal elutasította a kérésüket.”

A június 5-ei választmányi ülésen a kb. 80 fő borús hangulatban vette tudomásul a mozgalmuk megszűnését. A 21 hozzászóló, lelkes taps mellett ígérte további munkálkodását a szocializmus érdekében. Nem közölték velük, hogy a OP-nak nincsenek szervezetei. Beresztóczy Miklós és Horváth Richárd is, a hozzászólásokra adott válaszában – meggyőződése ellenére ugyan – dicsérő kifejezéseket használt az OP-ra.

A *BM jelentése szerint*: az OP gyakorlatára rávilágít Grösz érseknek a Vatikánhoz intézett levele, amelyben kifejti: „az OP árán elértük a papi békemozgalom likvidálását”.

Majd megállapítja, hogy „az OP megalapítását mégis pozitívként kell tekintenünk, mert az OP-ban a hivatalos egyház felső vezetése is részt vesz, és amennyiben a Vatikán ezzel szemben lép fel, úgy egyben az egész püspöki karral találja magát szemben. Hogy az Opus Pacis megalapítása részünkre pozitív, az bizonyítja, hogy a Vatikántól azonnal támadás érte.”

4. ÚJ VATIKÁNI INTÉZKEDÉSEK ÉS IRATOK

Május 27-én a Congregatio Consistorialis (CC) tárgyalta²⁴ a magyar katolikus püspöki kar és a magyar állam között kialakult új helyzetet. Az előterjesztés negatívan értékelte a püspöki kar szereplését mert kompromittálta a Vatikánt.

Június 10 és 15-e között tárgyalta ezt a témát a Szent Congregáció Hivatala:

1.) A magyar püspöki kar a Vatikán többszöri ellenzése dacára megalapította az Opus Pacis békemozgalmat, ezzel alárendelte a püspöki kart az államnak, és védelmébe vette azokat a békepapokat, akik évek óta együttműködtek a kommunista kormánnyal, akiket a Vatikán állandóan bírált és támadott.

2.) Mindezekért Hamvas Endre csanádi püspök a felelős, aki évek óta kiszolgálja a kommunista kormányt.

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-150392/4 (pp. 49-59.)

Az ülésen éles vita alakult ki a bíborosok – akik kemény ítéletet kívántak hozni – és Tardini államtitkár között, aki óvatosságra intett, és javasolta, hogy ne lépjenek fel nyíltan a kommunistabarát papok ellen sem.

Ezt a lépést a BM az állam szempontjából szerencsésnek tartotta, mert ha az Opus Pacis megfelelő szervezeti formákat kap, és ha országosan ki tudja szélesíteni a tevékenységét, igen hasznos lehet az állam részére.

*Június 29-én Grösz József kalocsai érsek címére újabb levél érkezett.*²⁵

„Előterjesztettük a Szentatyának azt a levelet, amelyet az egyházmegyék ordináriusainak kérelmével együtt küldött azon papi személyek kérdésében, akikről a SCC szólt.

Az én feladatom, hogy közöljem excellenciáddal és a többi fentnevezett ordináriussal, hogy a Szentatya úgy véli: a kérés nem teljesíthető.” P. Card. Ciriaci – prefektus

A BM mérlegelte a helyzetet, és jelentését a felső vezetéssel egyeztetette, ahol arra széljegyzeteket írtak: „A püspöki kar azzal a céllal, hogy magáról a felelősséget elhárítsa, elkészítette a 7 személy felterjesztését, amelyet összesítve a kalocsai érsek küldött meg a Vatikánnak.” Az EH még a felterjesztés előtt közölte a püspöki karral, amennyiben június 15-ig nem érkezik válasz, ezeket a személyeket vissza kell helyezni az október 23-a előtti funkciójukba. Intézkedés nem történt, az elutasító választ pedig a BM visszatartotta.

„A jelenlegi egyházpolitikai helyzetben – írja a jelentés – a rk. egyházzal szemben általános defenzívában vagyunk. Fontosnak látjuk, hogy határozott és erélyes intézkedéseket foganatosítsunk.

Ezért javasoljuk az EH-val közösen:

1.) A magyar Kormány vonja meg a bizalmat Badalik Bertalan veszprémi püspöktől ... Veszprém és Somogy megye területén nem tartózkodhat.” ...

(Szlégjegyzt: „De ezt megelőzően össze kell szedni az adatokat és felső szinten tárgyalni. Badalik a jelenleg legképzettebb és legnagyobb befolyással rendelkező a Vatikán felé. Utána kell dönteni”. *Hollós Ervin s.k.*)

2.) A Budapesti Központi Szemináriumtól és Hittudományi Akadémiától vonja meg az állam az anyagi támogatást. ...

(A jelentésre ragasztott kis cédulán található a következő üzenet:)

„Kedves Hollós Elvtárs!

1.) E kérdésben egy szélesebb, átfogóbb tervet kell kidolgozni.

2.) Egyes egyházi vezetőkkel Biszku elvtársnak kellene elbeszélgetni. Figyelmeztetni kell Gröszrt, hogy közöttünk bizonyos megállapodás jött létre korábban, amit most nem tart be, tudjuk, hogy kétkapura játszik, tudunk illegális tevékenységéről is.

Felelőssé kell tenni az alsópapság népellenes tevékenysége miatt. pl. Központi Szeminárium, stb. stb.

3.) A tervben ki kell dolgozni a legveszélyesebb papi vezetők kompromittálását

4.) Több megbeszélést kell szervezni főpapokkal, hogy úgy befolyásoljuk őket, főleg a hozzánk közelálló papokat.” *Galambos s.k.*)

25 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 264-266)

Július 9-i kelettel újabb levelet²⁶ intézett Grösz Józsefhez a Sacra Congregatio Consistorialis: „A legutóbbi időben néhány olyan tájékoztatás érkezett (*amelyek*) joggal okoznak aggodalmat és csodálkozást. Az Apostoli Szentszék megállapítja, hogy nyílt gyűléseket tartanak, amelyek tevékenysége beleesik az Egyház által elítélt intézményekbe. Bármilyen is történt, az ottani püspököket arra kell inteni, tartsanak ki a hívők jogai mellett, az Apostoli Szentszék részletesen és pontosan tudósítsák. Neked pedig azt a feladatot adom, hogy minél előbb és minél jobban végrehajtsd, és erről engem értesíts. — Card. Piazza

BM intézkedés: A levelet visszatartottuk, Grösz József nem ismeri, 2 napon belül javaslatot dolgozunk ki.”

Július 16-án „a Vatikán „az alábbi latin nyelvű dekrétumot²⁷ adta ki” — írta július 23-ai feljegyzésében a BM. A dekrétumból:

„Minthogy a politikában való aktív részvétel nem áll összhangban a papi személyekkel, úgy rendelkezik, hogy az egyházi személyeket a fenti országban minden politikai tevékenységtől büntetés terhe mellett eltiltja. Ha pedig ezek a személyek — amitől Isten óvjon — engedelmeskedni vonakodnának, magával a tettel ipso facto, a Szentszéknek különleges módon fenntartott kiközösítésbe esnek.”
„Card. Ciriaci, Secr. Roberti.”

A dekrétum előírja, hogy „az érintettek még a kihirdetés hónapjában mondjanak le.” A BM jelentés pedig megállapítja, hogy „a Parlamentnek jelenleg 3 olyan tagja van, akiket a vatikáni dekrétum érint: Beresztóczy Miklós, Horváth Richárd, Máthé János.”

A BM jelentés közli: „A levélről Grösz érsek nem tud, további intézkedésig visszatartottuk.”

A Vatikán fenti dekrétumával azonos időben, levélben értesítik Endrey Mihály püspök, esztergomi speciális delegátust arról, hogy, „Horváth Richárd nem maradhat azon a helyen.”

„Beszámoltak a Szentszéknek arról, — írja a levél — hogy Horvát Richárdot megbízták Budapesten a zuglói plébánia igazgatásával. Meg kell érteni teljes tisztségre és javadalmazásra való alkalmatlanságát, amint azt a 20504/D sz. dekrétum 2. pontja meghatározta. A S.C.C. tisztelendőségednek meghagyja, hogy Horváth Richárdot mondassa le, utasítsa, hogy mindennemű politikai tevékenységtől tartózkodjon. Ellenkező esetben visszaesik a fenntartott speciális kiközösítésbe.” — Card. Ciriaci

A BM jelentés itt is tartalmazza az intézkedést:

„A levelet egyelőre visszatartottuk, annak tartalmát Endrey püspök nem ismeri. Jelentésünk tájékoztató jellegű.” *Kézírással:* „Kállay et.-hoz eljuttatjuk és kérjük véleményét az intézkedésre vonatkozóan. júl. 25.

Horváth János s.k. L. Biszku s.k. VII.26.

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 322–323)

²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 296–297)

Július 31-én az EH elnöke összefoglaló jelentést²⁸ készített a kialakult helyzetről. Megállapította, hogy a Vatikán a püspöki kar kérését a hét kiemelt személy vonatkozásában július elején elutasította. Ennek következtében az EH kitett állásából kb. 20 reakciós papot és egy püspöki helynöknek megvonta az engedélyét.

Ennek a vatikáni akciónak a külpolitikai háttere – írja az EH – minden bizonnyal része a nemzetközi reakció, az imperializmus támadásainak a szocialista tábor és benne hazánk ellen. A szeptemberi ENSZ közgyűlésen az ún. „ötös bizottság” jelentését Magyarországról napirendre akarják tűzni. A Vatikán ezt úgy kívánja segíteni, hogy addig kiéleződjék az állam és a katolikus egyház közötti helyzet, hogy harc legyen, hogy rámutassanak: „Íme, Magyarországon üldözik az egyházat és a vallást.”

Ez a pápa intézkedéseinek kül- és belpolitikai háttere. Mindezek ellenére az a javaslatunk, hogy ebben a helyzetben igen keményen és határozottan kell visszaütni, mert a jelenlegi helyzetben igen jó erkölcsi alapról és pozícióból lehet fellépni. Abban az esetben, ha tétovázunk, a Vatikán újabb intézkedéseket fog tenni, és később már nehezebb helyzetből, és rosszabb pozícióból tudunk csak fellépni.

Intézkedési javaslat is készült:

„1.) Amíg a vatikáni intézkedést a püspöki kar nem ismeri, közöljük, hogy a hét személy visszahelyezéséhez ragaszkodunk.

2.) Amikor a püspöki kar megismeri az újabb három vatikáni rendeleteket, akkor kötni, hogy nem hozhatják nyilvánosságra és nem hajthatják végre.

3.) Sajtóban leleplezni, hogy a Vatikán politikai nyomást akar gyakorolni.

4.) A miniszteri biztosok naponta ellenőrizték az egyházmegye kormányzását.

5.) Püspöki konferencia csak előzetes EH engedéllyel és napirenddel legyen tartható.

6.) A Minisztertanács határozzon, hogy minden katolikus egyházi állás betöltéséhez és elmozdításához az Egyházügyi Hivatal hozzájárulása legyen szükséges.

7.) Az Elnöki Tanács vonja meg. Badalik Bertalan veszprémi püspök működési engedélyét és költöztessék el Veszprémből. (Az egyházmegye vezetését Klempa Sándor irodaigazgató végezze, mint káptalani helynök).

8.) Kb 40–50 papot, akik a legreakciósabbak, és a püspökök legjobb támaszai, a Belügyminisztérium vegye közbiztonsági őrizetbe.

9.) A legmegbízhatóbb, és határozottan mellettünk álló békepapokat, kb. 8–10-et augusztus 3-án tájékoztassuk a kialakult helyzetről, és biztosítsuk őket az állam védelméről és támogatásáról

10.) A kiközösített békepapokat támogassuk. Azokat a templomokat adjuk nekik, ahol most vannak és anyagilag, az államsegélyek terhére működjenek.”

A felsorolt diktatórikus intézkedési tervek *nem kapták meg* a Kormány teljes támogatását, ezért csak részlegesen tudta az EH a kívánt kemény intézkedéseit megvalósítani.

Már régen készültek Badalik püspök eltávolítása. Ezt erősítette meg egy BM jelentés,²⁹ amely szerint: „Klempa Sándor „László” fedőnevű ügynökünk, ezért 1957 nya-

28 MOL XIX-A-21-d-0036/1957.

29 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 9–10.)

rán az EH segítségével előbb püspöki irodaigazgatót, majd Badalik Bertalan eltávolítása után helynököt csinálunk belőle.”

A nyári nagy dispoziciók idején, (amelyről mind az ÁBTL-ben fellelhető BM jelentések, mind a MOL-ban rendszerezett EH elnöki iratok számos forrással szolgálnak) több egyházmegyében születtek olyan áthelyezések, amelyekben a kissé megrettent püspökök kedvezni kényszerültek a EH-ban támogatott, korábbi békemozgalmi papoknak.

6. EH KÍSÉRLET A VOLT VEZETŐ BÉKEPAPOK KINEVEZÉSÉRE ÉS KITÜNTETÉSÉRE

Augusztus 8-án az EH elnöke diktatorikus levelet³⁰ írt Endrey püspöknek, a függőben maradt egyetlen megállapodás – 5 békepap dispoziciója kérdésében:

Templomigazgatói plébániát akar Mag Bélának (belvárosi Ferences) c. apát, vagy tb. kanonok címmel, Láng Alánnak (Szervita tér), Halász Györgynek (Angolkisasszonyok), Beresztóczy Miklósnak (Fő utcai Szt Erzsébet) c. apát vagy prépost ranggal, és Horváth Richárdnak (Zuglóban) tb kanonoksággal.

Kérte, hogy Endrey delegátus tegye magáévá a kérést, és ennek megfelelően hajtsa végre 8 napon belül, majd tájékoztassa a megtett intézkedésekről.

Endrey püspök egy négysoros levélben azonnal válaszolt,³¹ és az ügy bonyolultságára tekintettel bejelentette, hogy igénybe veszi a 8 napot.

Augusztus 14-én azonban Horváth János újabb levelet³² írt Endrey püspöknek. Közli, hogy az EH megvizsgálta Beresztóczy Miklós és Mag Béla érdemeit a béke fenntartása és megőrzése terén, és megismétli a címadohányozási javaslatát apáti és préposti rangra.

Augusztus 16-án kelt Endrey püspök válasza:³³ „Elnök úr javaslatának megfelelően – a fentiek alapján – nevezetteknek f. év augusztus hó 31-ig bezárólag a c. préposti ill. a c. apáti címet adományozom.” Azt azonban nem ígéri meg, hogy a templomigazgatói állásokra való EH „parancsot” is elfogadja, – de a későbbi intézkedésekből következtethetően – minden bizonnyal így történt.

Ugyanezen a napon kelt az az EH levél is,³⁴ amely az Endrey püspöktől várt lépéseknél sokkal biztosabb védelmet jelenthetett a kedvelt országgyűlési képviselőknek, ugyanis közölte Grósz érsekkel, hogy a magyar állam megtitlta a dekrétumok kihirdetését.

Augusztus 29-én BM jelentés készült³⁵ arról, hogy elfogták Grósz érsek válaszeveletét, amelyet a Vatikánnak küldött a képviselőket büntető dekrétum kapcsán. A jelentés ismerteti a válaszevél tartalmát, amely szerint az állami adminisztráció előbb kapta meg a dekrétumot mint az érseki kancellária. Ezért azonnal közölték a püspöki kar elnökével, hogy megtiltják annak kihirdetését, és komoly szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha az érsek a tilalmat megszegné. A válasz beszámol arról is, hogy a nevezett három személy nem alárendeltje a kalocsai érseknek. A megbüntetett szabály-

30 MOL XIX-A-21-a-270/1957.

31 MOL XIX-A-21-a-270/1957.

32 MOL XIX-A-21-a-270-1/1957.

33 MOL XIX-A-21-a-270-1/1957.

34 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (p. 337)

35 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 336).

szegést – mint azt most megtudta – az érintettek nem követték el a mandátum elfogadásával, mivel ordináriusuktól az előírásoknam megfelelően előzetesen engedélyt kértek és kaptak. Erről Grósz érsek akkor nem tudhatott, mert az érintett időben éppen börtönben volt. Figyelembe véve azonban a szankciókkal való fenyegetést, az érsek nem vállal felelősséget mindazért a következményért, ami a magyar egyházat sújtaná a dekrétum kihirdetése esetén. Személyében kész ismételt börtönbüntetést vállalni, de felteszi a kérdést: „Most mit tegyek?” A jelentéshez csatolták Grósz válaszlevelét és az EH tiltó levelét latin fordításban Az archívum tartalmazza a dokumentumokat és a postai (bélyegektől megcsonkított) borítékot is. Így következtethető, hogy ezeket a leveleket nem kapta meg a Curia.

Augusztus 29-én a püspöki kar konferenciát tartott a Központi Szemináriumban, amelyről (a lehallgatás alapján) a BM jelentést³⁶ készített. A legfontosabb napirendi pont Grósz érsek bejelentése volt, hogy Badalik püspöktől az EH megvonta a működési engedélyt, és kényszerlakhelyet jelölt ki számára. Itt igazolódott a Titkosszolgálat korábbi dokumentuma a püspök tervbe vett félreállításáról, és beszerzett ügynökök veszprémi helyökné kinevezéséről.

A konferencia megtárgyalta az OP által szervezett, – és a Központi Szemináriumban július 23-án megtartott – *első papi gyűlésen* készült határozatot, amelyről az OBKB azt javasolta, hogy a szeptemberi koronákon tárgyalják meg. A javaslat annak ellenére született, hogy az alakuláskor Hamvas püspök, a KB elnöke kijelentette, hogy ezekkel a kérdésekkel a koronákon többé nem kell foglalkozni.

Az ENSZ ún. „Ötös Bizottság”-ának a szeptemberi ülésre tervezett tárgyalásával kapcsolatban a konferencia nyilatkozat tervezetet dolgozott ki, amelyet Kovács Vince azonnal elvitt az EH-ba, egyeztetésre.

7. ÚJABB Vatikáni IRATOK ÉS ENDREY MIHÁLY INTÉZKEDÉSEI

Valószínűleg megérlelődött Grósz érsekben a Curia ultrakonzervatív magatartásának fékezéseire vonatkozó elhatározás, amiben a püspöki kar lojális része és az EH politikai érzékenysége is egyetértett, és megállapodásra jutottak.

Szeptember 5-én Horváth János tájékoztatta³⁷ a külügyminiszter-helyettest, hogy elkészült a püspöki kar válasza a Vatikánnak. Javasolja, hogy ne teljes terjedelmében közöljék, csak a megfelelő részeket, megfelelő kommentárral.

A levél azonban csak szeptember végén ment el. Grósz érsek igyekezett megnyugtatni a Curiát, hogy a magyar püspöki kar a helyén van, feladatait tudja és végzi. Az OP megalapításával felszámolta a békepapi mozgalmat, és a „békemű” püspöki vezetéssel biztosítja a vonatkozó egyházi előírások megtartását

Szeptember 6-án megjelent az Acta Apostolicae Sedisben (AAS) a magyarországi politikai papok lemondatására vonatkozó döntés.

Szeptember 11-én az EH elnöke feljegyzést³⁸ írt Kádár Jánosnak, a művelődési miniszternek és a Belügyminisztériumnak, amelyhez a Lengyel Egyházügyi Hivataltól

36 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 309–315)

37 MOL XIX-A-21-d-0040/1957

38 MOL XIX-A-21-d-0042/1957

kapott bizalmas tájékoztatót mellékelte „a Vatikán álláspontjáról a magyarországi püspöki kar helyzetével kapcsolatban”. Az EH elnöke úgy véli, hogy a feszültség éleződésekor a magyar püspöki kar több kérdésben a magyar kormányt fogja támogatni.

Október 3-án a BM összefoglaló elemzést³⁹ készített a július 9-ei és a 16-ai keltezésű dekrétumok kapcsán. Elemzi Grósz érsek és a püspöki kar magatartását, a kihirdetési tilalmat, Grósz érsek levélküldési kísérletét, amelyet elfogtak, és nem továbbítottak. Ugyanakkor a magyar állam – a külügyminisztérium közleménye révén – a Vatikán tudomására hozta az álláspontját.

Megállapítja, hogy „értékelésünk szerint nincs meg a reális alapja annak, hogy Magyarországon a közeljövőben egyházszakadásról beszéljünk.”

Lojalitás szempontjából osztályozza a püspöki kar tagjait, de véleménykülönbségük nem a rendszer támogatásán alapul, hanem egyesek az egyház egysége érdekében bizonyos kérdésekben engedményeket is vállalnak.

Javaslatokat készít az OP és a KB fejlesztésére, megyei szervezetek alakítására, tapasztalt békemozgalmi papok bevonására, egyházközségek mozgósítására, a katolikus sajtó intenzívebb és gyakoribb megszólalására.

Endrey püspök korábbi, engedékenyebb magartása az AAS-ben is kihirdetett dekrétum ismeretében megváltozott és hivatalának megfelelően intézkedett. Kivárta a dekretummal sújtottakra vonatkozó moratórium leteltét, majd:

Október 8-án levelet írt⁴⁰ Beresztóczy Miklósnak és Horváth Richárdnak, hogy tekintettel másirányú (*képviselői*) elfoglaltságukra, mindkettejüket a mai nappal felmenti lelkipásztori megbízásuk alól.

Október 9-én Endrey püspök levelében tájékoztatta az EH elnökét újabb intézkedéseiről.⁴⁰

November 4-én részletes levélben indokolta⁴¹ meg az EH elnökének az okt. 8-ai rendelkezéseit. A szeptember 6-án megjelent dekrétum egyhónapos türelmi ideje is lejárt, az érintettek nem vetették alá magukat a rendelkezésnek, ezért a CIC 2260–2261. sz. kánonjai szerint különös módon fönntartott kiközösítésbe estek.

Kötelessége, hogy a két pap működtetése ellen tiltakozzon, és kijelentse, hogy jelen állapotukban nem élhetnek a szentségekkel és szentelményekkel, és nem is szolgáltatják ki azokat. Készségét nyilvánítja, hogy a kérdést az EH elnökével személyesen is megtárgyalja.

December 10-én kelt Endrey Mihály „Esztergomi Főhatóságtól” fejléces és „szigorúan bizalmas” főpásztori levelének,⁴² címzettje: Horváth Richárd templomigazgató. A levél közli a címmel, a kerületi esperessel és a belvárosi (Alkantarai Szt. Péterről nevezett) ferences templom állandó lelkészével a megállapodást, hogy Horváth Richárd minden papi tevékenységtől tartózkodik. A megállapodás hiánytalan betartását az EH elnöke és főelőadója garantálja, a püspöki kar elnöke pedig jóváhagyólag tudomásul veszi, hogy ilyen feltételekkel a kinevezést az ordinárius postára adja.

39 ÁBTL 3.1.5. O-13405/2 (pp. 364–370)

40 MOL XIX-A-21-a-E-297/1957.

41 MOL XIX-A-21-a-E-95/1957.

42 MOL XIX-A-21-a-E-297-2/1957.

December 30-ai keltezéssel érkezett a Sacra Congregatio Consistorialistól a szeptemberben Rómába küldött Grösz levélre a válasz,⁴³ amelyet a Titkosszolgálat elfogott, és az EH elnökségének jelentett azzal a javaslattal, hogy azt a levelet Grösz érsek ne kapja meg.

A levél megállapítja:

„Ezen szent kongregáció a szeptember 2-án E 134/1957. sz. alatt kelt levelét figyelmesen áttanulmányozva kötelességének véli az alábbiak közlését: A Szentatya igen jól tudja magyar gyermekei milyen szeretettel követik és milyen nehéz helyzetben vannak. Ő mégis erősen aggódik, ahogyan néhány püspök viselkedik.

A Szentatya bízik abban, hogy az egyházi vezetők teljesítették a normákat, amelyeket a szentszék előírni helyesnek vélt, szilárdan kitartanak, ogly elkerüljék azt, ami őket a püspöki feladatoktól más dologra vonhatja el.

Mínthogy néhányan állandóan akadályozva vannak, ne adjanak ki a magyar ppk. kar nevében semmilyen nyilatkozatot. Emlékezzenek arra, hogy egyedül az Apostoli Szentszék jogosult az állam vezetőivel tárgyalásba bocsátkozni. —

Marcellus Mimmi a SCC titkára”

8. 1957 EGYHÁZPOLITIKÁJÁNAK ÉRTÉKELÉSE

Számos jelentés és beszámoló tekinti át az 1957. év egyházpolitikai történéseit. Ezek között a *December 9-ei* keltezésű,⁴⁴ amely a leginkább áttekinthető, és az egyes események súlyozásánál a legracionálisabb, megállapítja a következőket:

„Az ellenforradalom leverése után a püspökök az általános hangulathoz igazodva megtagadtak az állammal mindenféle tárgyalást. Ezzel egyidőben kihírdették Mindszenty Józsefnek november 5-én, az amerikai követségről keltezett rendelkezéseit.

Nem gátolta meg ezt az állam, sőt sor került arra, hogy december közepén az EH vezetője felkereste Grösz Józsefet Kalocsán, és tájékoztatta az ÁEH átszervezéséről, a biztosok visszahívásáról.

Az országból (többen is) jelentették, hogy a püspökök leváltották a békpapokat, megtagadták a (korábbi) ÁEH megbízottakkal a tárgyalást.

A Vatikáni dekrétum megerősítette Mindszenty intézkedéseit. A püspöki kar pozíciójának erősödése szükségessé tette az EH és a BM együttes kényszerítő intézkedéseit, amelynek következtében a püspöki kar tárgyalóasztalhoz kényszerült.

Megállapodtak, hogy a püspöki kar egy hivatalos szervezetet hoz létre a béke kérdésehez, így megalakult az OP. A püspöki kar azt a feltételt szabta, hogy a papi békemozgalom számolja fel önmagát, ami az EH intézkedése folytán meg is történt, azonban az új szervezetben helyet kapott 3 békemozgalmi pap is.

Az OP megalakítása, hogy részünkre pozitív — írja a BM elemzője — abból látszott, hogy a Vatikán azonnal megtámadta.

A kormány tiltotta a dekrétumok kihirdetését, de azok megjelentek a AAS-ben. Endrey püspök és Grösz érsek mindent megtettek, hogy az érintetteket a dekrétumok hatálya alá vonják. A nyári nagy dispoziciók idején tovább erősödött az egyházi önállóság, ezért az EH ellenintézkedéseket tett.

43 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 16-18).

44 ÁBTL 3.1.9. V-150392/4 (pp. 49-59, 65-67)

Összehasonlíthatatlan nagy propagandát fejtett ki az egyház a külföldről behozott Karitás segélyekkel, amelyeknél visszaélések is előfordultak.

A megváltozott helyzetnek megfelelő módszerekkel és helyesen alkalmazott adminisztratív eszközökkel *folymatni kellene az egyház bomlasztását*.

Az ellenforradalom után kialakult egyházpolitikai gyakorlat még nincs összhangban a párt és a kormány általános politikájával. A konszolidálás érdekében nagyobb teret kellett az egyháznak hagyni.

Hiba, hogy a *minden módon való korlátozás* helyett még ma is engedmények születnek. A papi békemozgalom eredeti formájában nem volt életképes, de hiba volt, hogy nem fordítottunk figyelmet az igen tekintélyes számú papi csoportra.

Hiba volt, hogy nem éltünk, és még ma sem élünk a dispoziációba való beleszólással. A jelenleginél jobban ki kell használni a pk. karon belül előforduló nézeteltéréseket. Szükségesnek látszik az új helyzetnek megfelelő egyházpolitikát folytmatni.

Fokozatosan és tervszerűen meg kell szüntetni a teológiák középkori szellemét, és oda kell hatni, hogy haladó szellemű papok váltsák fel az elbocsátott tanárokat. Csak álmilag elfogadott pap kaphasson hitoktatási engedélyt.

9. AZ OPUS PACIS (OP) ORSZÁGOS BÉKEMOZGALOMMÁ ALAKÍTÁSA 1958-BAN

A papi békemozgalom beágyazódása a 6 év alatt sokkal erőteljesebb volt, hogysen azt egyszeri adminisztratív intézkedéssel törölni lehessen. Sok mai elemző történész és több, az elnyomás korszakát megélt túlélő állításával ellentétben, a papi békemozgalom egyházelnymó rendeltetése nem volt olyan egyértelmű a „békemozgalmi papság” részére, mint inkább egyrészt a „modus vivendi” szinte egyetlen lehetőségének megértése, másrészt a „társasági élet” vagy „közélet” egyik lehetősége.

Figyelembe véve a két világháború közötti időszak „nemzeti Magyarországaán” az alacsony sorból származó, szerényebben képzett falusi alsópapság elismertségét és érvényesülési, közszereplési lehetőségeit sokan úgy értékelték, hogy most számukra új, más életforma meghonosítására van lehetőség.

Emellett döntő szerepet játszott az is, (*Személyes ismeretségem kapcsán meghallgatott papok állításai szerint – Szerk.*) hogy „nem születtek mártírnak”. Többen kijelentették, hogy „adott testi erőszakkal fenyegetettség esetén bármilyen békenyilatkozatot aláírtak volna.”

9.1 Egyházmegyei OP gyűlések szervezése

Grósz József érsek, az OP elnöke, levélben⁴⁶ tájékoztatta és kérte fel az egyházmegyek ordináriusait, hogy a nemzetközi helyzetről, az egyház békeszolgálatáról és az atomfegyverkezés kérdésről tartsanak előadásokat egyházmegyei papi gyűléseken.

45 ÁBTL 3.1.9. V-150392/4 (pp. 49-59).

46 MOL XIX-A-21-a-24-3/1958.

Az EH túldimenzionálta az OP alapítólevelében és a püspöki kar tervében meghatározott „béketevékenységet”, vagy „békeművet,” és szinte propaganda irat jellegű beszámolót készített:

Az OP Szervező és Intézőbizottsága is egyházmegyei békegyűlések január és február hónapokban történő megtartására kérte fel a megyés főpásztorokat. Grósz érsek kérte, hogy a gyűlések előkészítéséről és azok lefolyásáról – az egyházmegyék ordináriusai – írásban tájékoztassák az OP ügyvezető igazgatóját. A békegyűlések helyét és időpontját az egyházmegyék főpásztorai határozták meg, és a gyűlésekre írásban meghívtak minden papot.

A beszámolót az EH készítette, amely szerint „a haladó gondolkodású lelkeskedő alsópapság mindjobban és szélesebb körben kérte, hogy az OP adjon gyakorlati útmutatót az aktív békemunkába való bekapcsolódáshoz.

Ugyanakkor az állam részéről kíváncsian volt, hogy a püspöki kar és az OP Szervező és Intézőbizottsága által a békeharcot, valamint kormányt elismerő, támogató nyilatkozatok és állásfoglalások a lelkeskedő papság részéről is kellő alátámasztást nyerjenek. A haladó papok kapjanak fórumokat, ahol aktivitásukkal nézeteiket kifejezhetik és pozitív irányban befolyásolhatják a papság és az egész egyház tevékenységét a haladás, és a béke támogatása érdekében.”

Az EH-nak ez – a „papok nevében” – újrafogalmazott igénye teljesen szemben állt az OP alapítólevelével, a püspöki kar 1957. májusi határozatával és a püspöki kar elnöke által kifejtett korábbi állásponttal.

A beszámoló szerint:

Január 31-ig kilenc egyházmegye papsága tartotta meg békegyűlését melyeken kb. 2.300 pap jelent meg. A békegyűléseken mintegy 300 kispap vett részt.

A februárban tartandó pécsi és szombathelyi egyházmegyékből kb. 2.700 rk. pap vesz részt az OP egyházmegyei gyűlésén, amely a papságnak kb. 45 %-a.

A gyűléseket – a csanádi és veszprémi egyházmegyét kivéve mindenütt az egyházmegyék főpásztorai nyitották meg és zárták be. Hamvas püspök a püspöki kar elnökének célkitűzésével (a békepapság felszámolása) teljesen ellentétes módon járt el, mert a volt csanádi papi békemozgalom elnökére, Molnár főesperesre bízta az elnöki teendők ellátását.

Azzal, hogy az ordináriusok maguk vállalták az elnöki teendőket, eleve biztosítékot kívántak kapni a gyűlések hangját és lefolyását illetően. Az EH elmarasztalta Shvoy Lajos székesfehérvári, Kovács Vince váci, Endrey Mihály esztergomi főpásztort, mert jelenlétükkel erősen akadályozták a szabad viták kialakulását.

A gyűlések előadói között – az EH megítélése szerint – régi- és új békemozgalmi papokat egyaránt meg lehet találni: *régiek*: Szécsi Antal, Pfeiffer János, Regös Gyula, Potyondi Imre, dr. Nincsik Pál görögkatolikus, illetve *újak*: Endrey Mihály, Szörényi Andor, Klempa Sándor, Íjjas Antal voltak. A *régi* békepapok előadásai határozottak, félreérthetetlenek és világosak voltak. Hasznos gyakorlati útmutatásokat adtak a papoknak a békemunkájuk végzéséhez. Pozitív szempontból magyarázták a nemzetközi helyzetet. Az *új*onnan bekapcsolódó előadók inkább elméleti, teológiai síkon, a keresztény „krisztusi béke” körül mozogtak. Kevésbé adtak eligazítást és útmutatásokat a gyakorlati békemunkához, inkább általánosságokat hangoztattak.

Endrey püspök kimondta az új társadalmi rendszer támogatását és szorgalmazta a papok aktív tevékenységét a békemunkában. Regös Gyula Debrecenben, dr. Nincsik

Pál Miskolcon, Molnár Antal Szegeden nyíltan hangoztatták, hogy az OP folytatja az 1950-ben megkezdett békemunkát. Ellenben Potyondi Imre székesfehérvári előadása a régi kat. békemozgalmat a Rákosi rendszer termékének minősítette.

Az előadásokból általánosan hiányzott az országos békefeladatok megyei konkrét megjelölése.

Minden békegyűlésen hangzott el az atomenergia háborús és békés célra történő felhasználásáról szóló előadás. A cél az volt, hogy az előadások kiegészítsék a politikai mondanivalót, és tényekkel bizonyítsák az atom- és hidrogénfegyverek eltiltásának fontosságát és szükségességét. Negatív felszólalások csak a budapesti, Somogy megyei és balassagyarmati békegyűléseken hangzottak el.

A budapesti békegyűlésen Erdősi plébános hozzászólása félreérthető és zavaros volt. A Somogy megyei gyűlésen az egyik felszólaló követelte Badalik püspök visszatérését, és hogy a rádió szüntesse be a vallásellenes propagandát. A balassagyarmati gyűlésen az abortuszrendelet felfüggesztését követelték. A hitélet fejlesztését célzó, és arra buzdító felszólalás csak egy-két esetben hangzott el.

A megfogalmazott határozati javaslatok – a legtöbb esetben a püspökök terjesztették be elfogadásra – követeli az atom- és hidrogénfegyverek betiltását. A határozatokból – a budapesti kivételével – hiányzik a gyakorlati béketevékenységre történő buzdítás.

A napi sajtó, a rádió, de különösen a megyei lapok kielégítően tájékoztatták a közvéleményt az Opus Pacis békegyűlések lefolyásáról. Az „Új Ember” kat. hetilap bő terjedelemben számolt be, és tájékoztatta az olvasókat. Azonban a tudósításokból hiányzik az állásfoglalás, a véleményalkotás, kizárólag a gyűlések ismertetésére szorítkoznak.

9.2 Az EH javaslatjai

1.) Az OB elnöksége foglaljon állást a leszerelési világkongresszus támogatására és békemozgalmi lap indítására, a KB és az OP vidéki szervezetének kiépítésére. Az EH javasolja, hogy a KB tevékenységének megszervezésére válasszon titkárt. (Erre Beresztóczy Miklóst ajánlja).

2.) A KB javaslatjai alapján az OP Szervező és Intéző Bizottsága fogadjon el nyilatkozatot, a leszerelési világkongresszus támogatására, és jelentse ki, hogy a magyar rk. egyház delegációt küld ki. Egyben hívja fel a külföldi katolikus szervezeteket is a támogatásra.

3.) A „béke és barátság” hónap rendezvényein, az Ötödik Magyar Békekongresszuson a KB és az OP aktívan vegyen részt. A kongresszus előtt célszerű volna országos katolikus békegyűlést összehívni.

4.) Az OP tevékenységébe aktívan be kell vonni a volt haladó gondolkodású békepapokat. E cél érdekében szükséges a haladó papok egyházi funkcióba állítása és a rehabilitáció folytatása. Rövid időn belül el kell érni, hogy a haladó papok pozitív tevékenységükkel befolyásolják az OP munkáját, és ebben a munkában ők vállalják az oroszlánrészt. Ennek érdekében az OB és az EH erősítse, és támogassa a haladó papokat.

5.) Az „Új Ember”-ben és a „Vigília”-ban jelenjenek meg értékelő cikkek az OP egyházmegyei gyűléseiről és határozzák meg az OP tevékenységének további irányát.

Az EH elnöke 1958. január 4-én az egyházpolitikai helyzetről – a Párt politikai bizottsága részére készítendő – jelentéstervezetet nyújtott be előzetes egyeztetésre a belügyminiszter első helyetteséhez.⁴⁷

„Az ellenforradalom előtt az állam és az egyház közötti viszony kedvezően alakult (r.k. egyház: 600 kulcspozícióból 260-ban haladó pap). Az ellenforradalom előtti hónapokban az egyházi reakció aktivizálódott, és felkészült a haladó erők eltávolítására. Az EH ezt nem elég hangsúlyosan vette figyelembe. Az ellenforradalom alatt az egyházi reakció visszaszerezte az egyház vezető pozícióit, és az ellenforradalom leverése után kultúrharcot próbált a kormányra kényszeríteni, amely törekvéseket a nyugati sajtó támogatta. Amint az állam hatalmi helyzete konszolidálódott, felvette a harcot, és az egyházi reakciót visszavonulásra kényszerítette. Fokozatosan javult azok helyzete, akik a kormánnyal jó viszonyt kívánnak ápolni. A katolikus egyházban 26 helyre állítottak vissza „békepapot” (ref.28, ev.:6). Kulcspozícióban maradt még 19 és 12 állás nincs betöltve (ref.: 3, ev.: 7).

Az EH által a békepapoknak nyújtott védelem nem volt elegendő, de az OB és az OP megfelelő kereteket biztosíthat a békepapok szervezésére és összefogására. A békepapok adhatják az OP szilárd alapját.

Az állam és egyház közötti jó viszony alkotmányos alapon épülhet. A vallásszabadságot – mivel ez a tömegek igénye – biztosítani kell annak tudatában, hogy az egyházon belüli ideológiai egység nem jelent politikai egységet. A vallásellenes propaganda elengedhetetlen, de nem sértheti a hívők vallásos érzelmeit. A feladatokat:

1. Az EH szerezzé vissza a kulcspozíciókat leleplezve és kiszorítva a reakciót.
2. Rádióban és sajtóban úgy leleplezni az egyházi reakciót, hogy ne sértse a becsületes papokat és híveket.
3. Az EH és az OB egy évre dolozza ki az OP és a KB munkatervét.
4. A megyei békettitkárok mellett legyen kislétszámú KB szervezet.
5. Megindítandó egy új katolikus (10 ezer) és egy protestáns hetilap (5 ezer)
6. Meg kell szervezni a lelkészek rendszeres politikai képzését.
7. Az EH tegyen javaslatot a HNF bizottságok egyházi kiegészítésére.
8. Az esperesi üléseken tárgyalják az állam és az egyház viszonyát, problémáit.
9. Csökkenti kell az egyházak kapcsolatát a reakciós világszervezetekkel.
 - a) Csökkenti kell a kat. ppk. Vatikántól való függőségét.
 - b) Erősíteni kell a protestáns egyházak kapcsolatát a szoc. országok és haladó világszervezetekkel.
10. Kidolgozni a tudományos ateista propaganda programját és módszereit.
11. Össze kell hangolni az állami szervek egyházpolitikai irányelveit.
12. A PB határozatát a pártbizottságok tárgyalják meg, és az EH készítsen bővebb tájékoztatót.

A BM másnapra elkészült a véleményezéssel.⁴⁸

47 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 19-28)

48 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 29-30)

1. A folyamat alátámasztása az SZKP határozatával Magyarországon még nem lehetséges.

2. A felsorolt határozatok megszülettek, de végrehajtásuk még nem kezdődött meg (pl. hitoktatásban engedélyezték szerzetesek bevonását). Következétesen ragaszkodni kell minden dispozició engedélyezéséhez. Mindszenty jogi helyzetéről kiadott nyilatkozat nem akadályozta a Vatikánt dekrétumok kiadásában és a magyar püspöki kart a végrehajtásban.

3. A jelentés hibája, hogy nem vonja le a szükséges következtetéseket. Nem világos, hogyan tudott az EH vezetősége egyik napról a másikra ellenkező egyházpolitikai jelentést kidolgozni.

Javaslatok:

1. Finoman és óvatosan alkalmazott adminisztratív intézkedések az egyházi tevékenység korlátozására és a bomlasztó tevékenység szélesítésére.

2. A nyugati segélyek és az állami támogatások célszerű csökkentése.

3. A kinevezésekbe beleszólás jogát széles ismeretekre alapozva kell gyakorolni.

A megújított koncepcióból egyértelműen látszik, hogy az EH az elmúlt év második felében történtek alapján megértette, hogy a katolikus békemozgalom szervezése kicsúszik az irányítása alól, ezért két jelentős intézkedési pontot épített be a Párt Központi Bizottsága elé terjesztett új koncepcióba:

1.) Az OP és az OBKB programjának és munkatervének készítését saját hatáskörbe vonja, megszüntetve a püspöki kar kizárólagos hatáskörét.

2.) A szervezet nélkül alakult OP-ban az országos kézbentartáshoz szervezetet kell építeni az egyházmegyei 2 fős összekötők helyett előbb egyházmegyei, majd tovább bővítve, megyei bizottságokat kell szervezni a püspöki kar szándékai ellenében.

Február 11-én az EH elnöke feljegyzést⁴⁹ írt a MM tárcát vezető Benke Valériának, amelyben kereken kimondta, hogy nem volt helyes intézkedés az ÁEH beolvasztása a minisztériumba. Az önállóság nagyobb tekintélyt biztosít. Egyházpolitikai munkájuk hatékonyabb végzéséhez az állomány két státusszal való növelésére tesz javaslatot.

11. DR. ENDREY MIHÁLY PÜSPÖK ELLENÁLLÁSÁNAK MEGTÖRÉSE

Az EH elnöknek az apparátus fejlesztése mellett következetes volt a harca Endrey püspökkel Horváth Richárd ambíciói támogatására és karrierje építésére.

Január 21-én felveti Horváth Richárd részvételének kérdését az OP indítandó lapjában. Néhány nappal később már konkrétan kifejezi azt az igényét, hogy Horváth Richárd tagja legyen a szerkesztőbizottságnak.

Február 5-én Endrey Mihály levelet írt az EH elnökének,⁵⁰ és leszögezte, hogy ő, mint esztergomi ordinárius Horváth Richárdnak kizárólagosan az főegyházmegyével kapcsolatos ügyeiben felettese. Országos egyházi szervek (ilyen az OP és az OBTKB is) csak a püspöki kar, vagy annak elnöke illetékes. Tekintettel viszont Horváth Richárd rendezetlen állapotára, országos szerv irányában nem tehet lépéseket, legfeljebb lelkiis-

49 MOL XIX-A-d-008/1958

50 MOL XIX-A-21-a-E-15-3/1958

mereti ügyében tud rendelkezésre állni. Ebben az OP-ra tartozó ügyben kizárólag akkor mondhat véleményt, ha arra a ppk. kar elnöke felkéri.

Február 12-én a Fővárosi Tanács egyházügyi kormánybiztosa, Gálik István havi beszámoló jelentésében⁵¹ tesz panaszt Endrey püspökre azzal, hogy vannak papi körök, amelyeket az állammal kapcsolatos ügyeiben kizárólagosan Dr. Endrey Mihály irányít, és nemcsak az esztergomi egyházmegyében. Tevékenységét az jellemzi, hogy gondosan ügyel arra, hogy tetteivel sem a Vatikán, sem a reakciós egyházi körök ellenzését ne váltsa ki.

A panasz része, hogy ígéretet kapott a püspöktől Horváth Richárd befogadására az OP és a KB szerkesztőbizottságába, majd visszalépett annak ellenére, hogy Horváth Richárd írásban kéri ügyének rendezését. Feladatának érzi a kormánybiztos, hogy Endrey püspököt rákényszerítse a haladó és volt békemozgalmi papok megbecsülésére, illetve az, hogy az OP-ból élő mozgalom legyen a párt és az állam célkitűzéseinek megvalósításához, illetve az OP-nak nemcsak országos, hanem egyházmegyei és megyei szervezett ügyvezetői is legyenek.

Március 12-én kelt havijelentésében⁵² Gálik István már arról számol be, hogy igen nehezen, de megoldották Horváth Richárd ügyét, és politikailag is előbbre jutottak azzal, hogy Endrey püspök elfogadta Horváth Richárdot mind a két bizottságba. Később azonban Grösz érsek előtt Endrey püspök visszavonta az ígéretét. Teljesen merev álláspontra helyezkedett, jóllehet érzi, hogy ezzel az állam nemtetszését váltotta ki, és ez igen jelentős hátrányt jelent az egyházmegyéjére és a saját személyére egyaránt. Minden próbálkozása arra irányul, hogy Horváth Richárdot ne vegyék be az OP-ba, illetve úgy kerülhet csak be, mint kiközösített pap: ne misézzen. Endrey tehát gyakorlatilag a dekrétumot akarja megvalósítani. Ilyen árat az állam nem adhat az egyháznak. Sem Endreyt, sem a ppki kar bármely tagját nem lehet politikai szövetségesként kezelni, „hogy szembe álljanak a pápa rendelkezésével.” Először Grösz érseket kell meggyőzni és ezzel párhuzamosan Endreyvel meg kell értetni, hogy ez jelenti a megoldást.

„Ma azt lehet látni, – írja Gálik a jelentésében – hogy az OP és a KB működését a volt békepapok részvételétől, aktivitásától tesszük függővé, s míg ezek teljes létszámban nincsenek ismét vezető beosztásban, addig eleve nem lehet jó ezek működése. Ez a tény fogja a püspököket az állam mellé kényszeríteni, és ebben a helyzetben oldják meg a kiközösített papok ügyét.”

Április 14-én dr. Beresztóczy Miklós és dr. Horváth Richárd (az eljárás kiviteléből, az archivumban fellelhető másolatokból és az iktatószámból azonosíthatóan az EH-ban készített egy-egy azonos szövegű) levelet⁵³ küld Endrey Mihály esztergomi delegátusnak, amelyben mindkettő bejelenti, hogy meghívásra a Szovjetunióba utazik. „Minden ellenkező híreszteléssel ellentétben” mindkettő kinyilatkoztatja, hogy Endreyt főpásztorának tekinti, papi életének minden problémáját kezében tudja, és „amennyiben ezen a téren bármi nehézség merülne fel”, annak rendezését szívből óhajtja, a nehézségek növelése helyett.

51 MOL XIX-A-21-d-007-14/1958

52 MOL XIX-A-21-d-007-28/1958

53 MOL XIX-A-21-a-E-0015-8/a/1958

Az ügyesen fogalmazott levélben nem ismerik el a dekrétumokból rájuk háruló lelkiismeret problémát, de feltételes módon, (a jövőben) lehetséges esetben jó kézben tudják ügyüket, és már előre is annak rendezését óhajtják.

Április 16-án az EH elnöke – Gálik István kormánybiztos fentebb ismertetett levelének mintegy folytatásaként – „elrendeli,”⁵⁴ hogy Endrey püspök véglegesen rendezze és zárja le Beresztóczy Miklós és Horváth Richárd ügyét.

Majd másnap Miklós Imre elnökhelyettes⁵⁵ ír levelet Endrey püspöknek, amelyben kéri, „tegye lehetővé, hogy Beresztóczy Miklós és Horváth Richárd megkapja az egyházi kinevezést” az OP és az OBKB szerkesztőbizottságába.

Április 17-én Grösz József kalocsai érsekhez, mint a ppk. kar elnökéhez fordul Endrey Mihály. Tájékoztatja⁵⁶ az érseket az EH elnökének arról az igényéről, hogy Horváth Richárd felvételt nyerjen az OP-ba és az OBKB-ba és az OP indítandó lapjának szerkesztőbizottságába.

Endrey püspök – miután Horváth Richárd helyzetét az EH elnökével minden oldalról megtárgyalta – kijelenti, hogy a vatikáni dekrétumokra nem támaszkodhat, és nem hivatkozhat, mert a dekrétumok kihirdetését a magyar Kormány megtiltotta, és erről a pпки. kar elnöke a Szentszéket már tájékoztatta. Beszámol Endrey püspök arról is, hogy Horváth Richárd több alkalommal kijelentette: ha papi életében bármi probléma felmerülne, annak rendezését püspökétől várja.

Hivatkozott a CIC 2223. kánonjára – addig is, amíg a nevezett ügye végleges megoldást nyer – kérte dr. Horváth Richárd részére a kívánt egyházi kinevezések megadását.

12. MAGYAR EGYHÁZI KÜLDÖTTSÉG LÁTOGATÁSA A SZOVJETUNIÓBAN

Az Egyházügyi Hivatalok együttműködése keretében a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Egyházügyi Tanács meghívására Miklós Imre elnökhelyettes vezetésével egyházi delegáció Szovjetunióba utaztatását tervezi az EH. A római katolikus egyház dr. Hamvas Endre vezetésével 14 fős keret kiküldésére kap lehetőséget, a csoportban a református egyház 9 fővel, az evangélikus egyház 4 fővel képviselteti magát.

Február 25-én a BM jelentést készített, amelyben⁵⁷ megállapítja, hogy a tervezett létszámban 7 ügynökük és 2 hivatalos kapcsolatuk van. Tekintettel azonban arra, hogy Brezanóczy Pál személyével ebben a félévben konkrétan foglalkoznak, célszerű lenne az egyházi alosztály vezetőjét, Berényi István századost, mint a Művelődésügyi Minisztérium Titkárságának munkatársát kísérőként csatlakoztatni. Az alosztályvezető tanulmányozhatná Brezanóczy személyét, és politikai egyetértés esetén – amire az eddigi tapasztalatok alapján remény van – a hazatérés után az alosztály beosztottja Brezanóczy beszervezését elvégezné.

⁵⁴ MOL XIX-A-21-a-E-15-8/1958

⁵⁵ MOL XIX-A-21-a-E-15-3/a/1958

⁵⁶ MOL XIX-A-21-a-E-15-3/b/1958

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 48–50) ld. 3.4.1. sz. melléklet, 351. old. (Katolikus kiküldöttek: dr. Hamvas E. püspök, dr. Radó P. prof., dr. Brezanóczy P. helynök, dr. Wattamány I. kanonok, Mag B. OP ügyv., dr. Horváth R. templ.ig., dr. Beresztóczy M. képvis., Micháczy J. pléb., Saád B. főszerk., dr. Langmár L. pléb., Rozsáli M. pléb., Vértés A. esp., Pajtényi L. pléb., Mórász P. c. kanonok)

Az utazás részletes ismertetésére a BM készített jelentést,⁵⁸ az EH pedig a politikai vonatkozásairól írt Kádár Jánosnak feljegyzést.

Április 22-én 13:40 h-kor egy TU-104-es típusú repülőgép fedélzetén kezdődött az utazás, hogy „a küldöttek közvetlenül megismerjék a Szovjetuniót, személyes tapasztalatokat gyűjtsenek, és majd hazajövetelük után előadásokon és beszámolóikban hasznos munkát végezzenek az állam részére.” A küldöttség búcsúztatásán számos egyházi, és egyházhoz közel álló személy vett részt. A Vnukovói repülőtérre érkeztek, és Moszkvában a Leningradszkaja szállóban kaptak első osztályú elhelyezést. Másnap az EH elnökhelyettese és a szovjet Egyházi Tanács (ET) vezetője pontosították a programot, amely szerint a küldöttség két csoportra oszlott: külön-külön csoportban voltak a katolikusok, illetve a protestánsok.

Május 6-án tért vissza a küldöttség Budapestre.

Május 12-én az EH elnöke⁵⁸ beszámolt Kádár Jánosnak: „A csoport 14 katolikus, 9 református és 4 evangélikus személyből tevődött össze, köztük püspökök, teológiai tanárok és esperesek is.

A csoport tagjai nagyobb részben népidemokráciánk mellett aktívan tevékenykedő, kisebb számban pedig olyan papok voltak, akik még több-kevesebb fenntartással élnek a szocializmussal szemben”

Május 22-én készült a BM jelentése,⁵⁹ amely összefoglalóan kiemeli: „Pozitív elismerése volt a rendszernek, mindannak, amit akár egyház, akár világi dolgokban láttak, vagy tapasztaltak.

„A katolikus papok látogatása fontos lépést jelentett a katolikus egyháznak a Vatikántól való eltávolítása szempontjából is, hogy ismert békepapok, köztük vatikáni dekretumokkal kiközösített papok (dr. Beresztóczy Miklós és dr. Horváth Richárd) a kiközösítés ellenére együtt voltak a püspöki kar két tagjával, valamint más, külföldön is ismert katolikus személyekkel.

A lojális elemeknek megerősödött a szocialista társadalomba vetett hite. Hazajövetelük után az eddiginél is határozottabb formában tudják képviselni érdekeinket.

Pozitívuma az is, hogy ezzel megzavarjuk a Vatikán politikai izgatása vonalát. Lényegében megszegték a Vatikán politikai iránymutatását, és saját magukat is tovább kompromittálták a rendszer mellett.” Végül: „Az utazást operatív szempontból is ki tudjuk használni. Hamvas Endre és Darányi püspökön kívül, szinte valamennyi pappal sikerült kiépítenem olyan kapcsolatot, ami lehetőséget ad arra, hogy velük bármikor tárgyaljak.”

Egy további BM jelentés,⁶⁰ amelyhez Hollós Ervin osztályvezető gyűjtött hazai ügynöki jelentéseket, bemutatja az utazás értékelésének az előző kettőhöz képes árnyékosabb oldalát is.

Június 6-án ajánlott levél⁶¹ érkezett dr. Hamvas Endre címére Rómából, a Szent Congregációtól, amelyet „T” ellenőrzés során elfogtak. A latinul írt levelet a BM lefordította és tartalmát ismertette az EH-val:

58 MOL XIX-A-21-d-0021/1958

59 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 69-79)

60 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 79-84.)

61 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp. 90-91.)

„Az újságok jelentést közölnek a Te nemrégiben megtett utazásodról — írja a Szt. Congregáció levele — amely nem kis csodálkozást és szorongást keltett a Szentszékekben. Nincs rejtve előttem, hogy az ilyen cselekedetekkel az egyház által kárhozottatott bizonyos elvek hirdetői hogyan szoktak visszaélni, melyről a Szent Kongregáció irányelvet adott ki 1949. július 1-i dekrétumában.

Ugyanaz történt, hogy Te amidőn ezen útba fogtál, nyilvánosan megbélyegzett papokkal, valamint nem katolikus egyházi vezetőkkel, úgy tűnt fel, mint aki lebecsülte az egyházi törvényeket és a Szentszék törvényeit.

Tisztemet betöltve úgy vélem, közölnöm kell Veled ezeket, s egyszersmind intenem Téged, hogy a továbbiakban az ilyen dolgoktól tartózkodj, melyek kevésbé illenek méltóságodhoz és hivatalodhoz.

Marcellus Mimmi Cardinalis”

A levelet elkobozták, a címzett soha nem kapta meg. A jelentés szerint az állambiztonság a levél elsikkasztásával nagyon méltányos cselekedetet hajtott végre, mert — amint írja — „Hamvas egyéniségét ismerve véleményünk az, hogy a levelet nem lehet részére továbbítani, mert ez a kemény hang az eddigi következetes magatartásában törést okozna, melyet a Vatikán elvár a levél tartalmának tudomásul vétele után.”

„Abból a szempontból sem javasoljuk — írja a jelentés — a levél továbbítását, hogy a tartalom köztudatba való kivitele, amely kézbesítés után elkerülhetetlen, több lojális és békepapot, akik tartanak a vatikáni dekrétumtól, a nyilvános szerepléstől visszavonulásra kényszerítené.”

Ezzel a levéllel, eggyel több — de nem az utolsó — vatikáni irat tűnt el a BM süllyesztőjében, és maradt ránk a Történeti Hivatal (ÁBTL), illetve az EH archívumában.

13. AZ OPUS PACIS MEGYEI SZERVEZETEINEK MEGALAPÍTÁSA

Május 13-án a Püspöki Kar konferenciát⁶² tartott a Központi Szemináriumban. Az aktuális napirendi pontok megtárgyalása után Grósz József a következő bejelentést tette:

„Na most kérem röstellkedve előterjesztem az OP március 26-i ülésének határozatát, amely szerint minden egyházmegyében alakíttassék meg az OP egyházmegyei bizottság 5-6 taggal, akiket az ordinárius nevez ki.

Azért terjesztem ezt röstellkedve elő, mert az előzetes tárgyalások alapján közel egy éven át hirdettem a püspöki karnak és az érdeklődő papoknak, hogy az OP-nak nem lesz sem megyei, sem egyházmegyei szervezete. A püspök urak és a jóra való papok is csak így barátkoztak meg valahogy az OP-szal. Én ezt ma sem tartom szükségesnek, hiszen a papoknak a békemunkában annyi segítője van, amennyi kell.

A januári papi békegyűlést is megrendeztük egyházmegyei bizottság nélkül. Főképpen pedig nem tudom, hogy mi a szándéka, vagy a célja az Egyházügyi Hi-

⁶² ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.76-79.)

vatalnak ezekkel a bizottságokkal, mert hogy valami céljuk van vele, az bizonyos és hogy szükség nincs rájuk, azt ők is tudják. Mindazonáltal ha a püspöki kar célszerűnek látja és elhatározza ennek a megalakítását, nem ellenzem a következő feltételekkel:

1.) A bizottság elnöke az ordinárius (:püspök:) de tagjait minden külső beavatkozás mentesen a püspök nevezi ki.

2.) Ha bárhol illetéktelen beavatkozás történik, és ezt az érdekelt püspök jelenti, a bizottság egy egyházmegyében sem alakul meg, illetve a már megalakult bizottságok is feloszlanak.

3.) A bizottság senki által és semmi más célra nem használható és csak a püspök tudtával és beleegyezésével hívható össze.

Én – mondotta Grósz érsek – ezek mellet a feltételek mellett is félve mennék bele az egyházmegyei bizottságok megalakításába, mert a feltételeket ma talán tudomásul veszik, de biztosan hamarosan megkezdődnének a mesterkedések, hogy a régi papi békebizottsági embereket nyomják bele a megyei bizottságokba.”

A püspökök igen rövid ideig vitatkoztak ezen a kérdésen, Hamvas kivételével negatívan foglaltak állást – már akik közbeszóltak – olyan kérdések merültek fel, hogy „húzzuk el az ügyet, hallgassunk az érsek úrra” stb. Végül a püspöki kar úgy döntött, hogy nem hajlandó megalakítani az OP egyházmegyei bizottságait, hanem csak egy-egy összekötőt küldenek ki.

A püspökkari konferencia legvégén Hamvas Endre röviden beszámolt a Szovjet-unióban tett utazásról: „Meg kell állapítani, hogy a katolikus papok nagyon szépen viselkedtek, semmi baj, vagy botrány nem volt. Sokat láttunk, sokat hallottunk. Meglátogattuk a litván katolikusokat, mindenütt nagyon szívesen fogadtak bennünket.

A helyzet ugyanaz, mint itt nálunk. A templomok nyitva vannak és a hívek nagy buzgósággal járnak templomba, szívesen járulnak a szentségekhez, és nagyon buzgó katolikusok. Ott egyházi adó nincs, csak stóla, azért a papságot a hívek ellátják. A püspöknek autója is van.

Hitoktatás nincs, mint nálunk, az elsőáldozásra és a bérmlásra a szülők tanítják a gyermeket és a plébánosok levizsgáztatják őket.

Egyébként a litván részen 5 püspök van, és azon kívül Vilnában egy apostoli adminisztrátor, akit Róma nevezett ki. Ez nagy haladás, mert tárgyaltak Rómával. A vilnai püspök és helynöke külföldön van, mert a megszálláskor a németekkel tartott és ezért menekülnie kellett.

Több egyházi személyt meghívtunk Magyarországra, – mondotta Hamvas – különösen a kaunasi vikárius örült ennek, aki megígérte, hogy eljön Magyarországra, mert most javulónak ítélik meg a helyzetet.

Az egész fogadás és bánásmód nagyon figyelmes és szíves volt. Ez nem „kicsinált” valami, hanem szívből jött. Az biztos – mondotta Hamvas püspök – hogy az nem igaz, hogy a pap ott szembe áll a rendszerrel, ilyenekkel ne áltassuk magunkat.” Grósz közbevetette – „Nekik a mostani rendszer nagyon sokat adott.” Hamvas fenti pozitív beszámolója után a püspökkari konferencia véget ért.

Grósz érsek helyesen látta akkor a közeli jövőt, amikor megjegyezte: „biztosan hamarosan megkezdődnének a mesterkedések.”

A püspöki karnak ezzel a határozatával az EH elérkezettnek látta az időt, hogy az OP-ból élő mozgalom legyen a párt és az állam célkitűzéseinek megvalósításához, illetve az OP-nak nemcsak országos, hanem egyházmegyei és megyei szervezett ügyvezetői is legyenek.” (ld. fentebb Gálik István kormánybiztos jelentését február 12-én)

14. A KÖZPONTI SZEMINÁRIUM KISPAJJAinak ELSŐ ELLENÁLLÁSA

Május 19-én a Központi Papnevelő Intézet (KPI) növendékeinek egységesen kellett volna részt venniük egy OP budapesti papi gyűlésen, amelyen többek között dr. Radó Polikárp professzor tartott előadást a SZU-ban tett útjáról. A növendékektől énekkari szereplést és versmondást is vártak a szervezők. Az énekkari próbán a kispapok közölték a prefektussal, hogy erre nem kötelezhetik őket. A versmondó elsőéves is visszaadta a megbízatását, de ahhoz már túl későn, hogy valaki mást lehessen kijelölni helyette. A gyűlésen csak négyen vettek részt, egy váci és három egri növendék.

Május 20-án az előjárók konferenciát⁶³ tartottak, amelynek fő témáját a rektor fogalmazta meg: „a növendékek lelkiismeretbeli nyugtalanságot emlegetve, az ordináriussal szemben kötelező engedelmisséget semmibe veszik, s ugyanakkor helytelenül feljogosítva érzik magukat arra, hogy a püspök és a püspöki karfelett ítéelkezzenek.”

„A rektori konferencia súlyos szankciókat hozott: a főduktor (a növendékek vezetője) és az évfolyam-összekötők (bidellusok) leváltását, az énekkari próbát megszakító IV. éves elbocsátását, a versmondó I. éves visszahívását az esztergomi szemináriumba, az énekkari kedvezmények megvonását.

A következő napokban a növendékek szolidaritása erősebbnek bizonyult félelmüknél, döntő többség kijelentette, hogy amennyiben az elbocsátásokat nem vonják vissza, ők is távoznak.

Ez a szembeszegülés megtorpanásra bírta az előjáróságot és visszavonta az intézkedést. A nyári vakáció megszakította a folyamatot.

A növendékek engedetlenségétől a részint „megsértett ordináriusok” nem egyenlően reagáltak, amint arról két püspök beszélgetését kihallgató szombardi EH biztos⁶⁴ jelentést írt.

Július 14-én a BM⁶⁵ szigorú álláspontot foglal el az egyházi reakcióról írt terjedelmes jelentésben: „A papi szemináriumokban túlnyomórészt népidemokrácia ellenes reakciós beállítottságú személyek tanulnak.”

A rk. egyház előnyben részesíti a felvételeknél az osztályidegen és deklasszált elemek gyermekeit A papi szemináriumok ellenőrzését és a szemináriumok létszámának csökkentését javasoljuk:

A BM jelentés mögött bizonyára a Pártnak készült koncepció tervezet, vagy eleve pártutasítás rejtőzhetett, mert a papnevelés kérdésével az EH is foglalkozni kezdett.

63 Az előjárók értekezletének (82/1957–58. sz.) jegyzőkönyve . Ld. KPI irattár.

64 MOL XIX-A-21-d-007-87/1958.

65 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (p. 142)

15. BREZANÓCZY PÁL ELSŐ BEVETÉSE, PAPP KÁLMÁN MEGSZÉGYENÍTÉSE ÉS
ENDREY MIHÁLY LEMONDATÁSA.

Augusztus 26-án BM jelentés készült⁶⁶ arról, hogy az Egyházügyi Hivatal biztosította hét egyházi személy 6 napos kiutazást a brüsszeli világkiállításra. A BM és az EH közösen alakította ki a névsort. A küldöttség kijelölt tagjai:

- katolikusok: Brezanóczy Pál (mint „Kékes Pál”), Rozsáli Menyhért (mint „Jánossy Ferenc”), Langmár Lipót, Drakovics Károly,
- protestánsok: Esze Tamás ref., Békeffi Ernő ref., Koren Emil ev.

A BM jelentés meghatározta a kiutazókkal kapcsolatos operatív feladatokat is. A kiutazó ügynökök feladatát és magatartási vonalát külön külön határozták meg. Ennek során 2 személy (Brezanóczy Pál és Drakovics Károly) kapott olyan feladatot, amely nyugati egyházi személyekkel való kapcsolatfelvételt és tárgyalást tesz szükségessé, 2 személy a delegáció tagjainak tevékenységét kíséri figyelemmel. 3 személy, akivel hivatalos kapcsolat nincs, operatív feladatot, megbízást nem kap. Az ügynököket az utazás előtt külön-külön eligazítják, ezenkívül a delegáció valamennyi tagja részére az Egyházügyi Hivattal tartanak egy egységes, általános eligazítást.

Augusztus 28-án a püspöki kar Grösz József kalocsai érsek elnökletével rendkívüli püspökkari konferenciát tartott,⁶⁷ amelynek célja volt Papp Kálmán győri püspök és társai államellenes tevékenységének nyilatkozatban való elítélése. „Papp Kálmán püspök és Lányi János kanonok megbízásából Rétháti Katalin 1956. november 4. és 1958. február 28. között 4 alkalommal járt illegálisan nyugaton. Célja az volt, hogy nyugati szervezetektől pénzt és anyagi eszközöket szerezzen. Papp Kálmán püspök és Lányi János kanonok által előre aláírt és lepecsételt 4 db. hivatalos papírt kapott. 6.400 dollárt és 55 ezer Schillinget, valamint 450.000 Ft-ot hozott az országba illegális célokra.” A valuták egy részét üzerek útján értékesítették.⁶⁸

A konferencián részt vettek: Grösz József kalocsai érsek, dr. Hamvas Endre csanádi püspök, dr. Kovács Vince váci püspöki helynök, Shvoy Lajos székesfehérvári püspök, dr. Rogács Ferenc pécsi püspök, dr. Endrey Mihály esztergomi delegátus, Legányi Nornert pannonhalmi főapát, dr. Brezanóczy Pál egri káptalani helynök, dr. Rojkovich István hajdudorogi püspöki helynök.

A konferenciát Grösz József nyitotta meg, és beszámolt az elmúlt napokban az Egyházügyi Hivatalban folytatott tárgyalásokról.

Az AEH elnöke magához kérte Hamvas Endre püspökkel együtt, és közölte az államnak azt a kívánságát, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar nyilatkozatban ítélje el Papp Kálmán győri püspököt és társait, valamint mindazokat az egyházi személyeket, akik valamilyen formában népidemokrácia-ellenes tevékenységet fejtettek, vagy fejtenek ki.

Közölte a püspöki kar jelenlévő tagjaival, hogy az AEH elnöke lediktálta a nyilatkozat szövegét, amely három fő pontból állt:

1.) A Magyar Római Katolikus Püspöki Kar elítéli Papp Kálmán püspök és társai államellenes tevékenységét.

66 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (p. 152)

67 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.158-161)

68 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.245-246)

2.) A r.k. püspöki kar tagjai nem tartanak maguk mellett olyan elemeket, akik tevékenységükkel akadályozzák az állam és az egyház viszonyát.

3.) Felfüggesztik egy hónapon belül azokat a papokat, akik külföldön a Magyar Népköztársaság ellenes tevékenységet végeznek.

Közölték az EH-ban, hogy amennyiben a megállapodást a püspöki kar valamelyik tagja megszegi, azért az egész püspöki kar felel.

A vita során Grósz érsek kifejtette, hogy „a hatalom az ő kezükben van, ha nem írják alá a nyilatkozatot, akkor Papp Kálmán püspök urat átadják a rendőrségnek, ki vagyunk szolgáltatva.”

A vita közben elkészült a nyilatkozat végleges szövege, amelyet Grósz érsek felolvasott:

„A püspöki kar mély megdöbbenéssel és sajnálattal értesült a történetekről, amelyeket Papp Kálmán győri püspökkel kapcsolatban felmerültek. A püspöki kar ma is őszintén vallja, azt az álláspontját, amely szerint „elítél minden olyan törekvést, amely a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen irányul”, és elkülönbözteti magát azoktól a cselekedetektől, amelyek a tájékoztatóban elhangzottak és azokat mélységesen elítéli. A püspöki kar tagjai nem tartanak meg maguk mellett olyan elemeket, akik magatartásukkal és tevékenységükkel megzavarják az állam és az egyház jó viszonyát, akadályozzák a békemozgalom fejlődését. A püspöki kar tagjai a kánonok által nyújtott lehetőségekhez mértén egy hónapon belül eljárnak azokkal a papokkal szemben, akik külföldön a Magyar Népköztársaság ellenes tevékenységet folytatnak.”

Grósz érsek kérte, hogy a jelenlevők írják alá, és közölte: „ha ellenkezünk, nagy botrányt csinálnak és mégis keresztül viszik” Majd megkérte, hogy közülük valaki vigye el az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének. Brezanóczy Pál közölte társaival, hogy ő elviszi a nyilatkozat szövegét, mert egyébként is be van rendelve az ÁEH-ba. A nyilatkozatot ketten nem írták alá: Kovács Sándor és Klempa Sándor, mert betegségük miatt nem voltak jelen a püspökkari konferencián.

A BM jelentésbe foglalta⁶⁹ a kicsikart nyilatkozatban elítélt, következményeiben kihasznált esetet, mint „a magyar katolikus egyház rombolása során elért jelentős eseményt.”

Mivel a püspökkari konferencia határozatot hozott, – megengedték maguknak –, hogy a 72 éves Papp Kálmán őrizetbe vételétől (aki 1946 óta a győri egyházmegye püspöke), eltekintettek.

Dr. Lányi János, győri kanonokot és hat társát – a nyilatkozat ellenére – ellenforradalmi tevékenység, valutázás és a Vatikán részére hírszerzés gyanúja alapján őrizetbe vették.

„Sikerült a püspökkar egységét megbontani, a lelkeszkedő papság körében is zavart, véleménykülönbséget kelteni. Sikerült a püspökök környezetéből kb. 140 elleneséges, haladásellenes papot eltávolítani, döntő egyházi kulcspozíciókat visszaszerezni, a vatikáni dekrétumokat a püspöki kar saját maga kényszerült hatálytalanítani.” A jelentés megállapította: „Az úgy ilyen lebonyolítása jóval több hasznot eredményezett a Népköztársaság számára, mintha a győri püspököt letartóztattuk volna.”

69 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.245-246)

Szeptember 2-án a Curia f. év augusztus 11-i kelettel postára adta⁷⁰ a Sacra Congregatio Consistorialis latin nyelvű levelét Grösz József kalocsai érseknek.

„Excellenciás és Főtisztelendő Uram!

A Szentszék nyugtalan és lesújtott lélekkel fogja fel a súlyos és szörnyű helyzetet, amelyben a katolikusok összessége azon a részen él. Magyarországon ugyanis a papok és majd az Isten nyájának pásztorai állandóan sürgetnek, hogy mások oktanul viselik magukat és ezek miért viselhetik még papi hivatásukat.

Különböző emberek kételyeire vonatkozólag; a püspökök, a papok és a hívők hozzátartoznak Krisztus helyetteséhez, akinek jurisdikciós hatalma van mindenféle méltóságban lévő lelkipásztor és hívők felett, egyenként és összességben is, akik hierarchikus alárendeltséggel tartoznak nemcsak azokban a dolgokban, amelyek hit és erkölcs dolgait illetik, hanem azokban a dolgokban is, amelyek a fegyelemhez tartoznak, és amelyek az egész világra kiterjednek az egyházkormányzathoz tartozóan. ...

Hozzássanak helyre azok a fájdalmas dolgok, az első decretum szellemében, amikor egyházi javadalmától megfosztanak papokat. Ami a második és harmadik dekrétumot illeti, az a három kiközösített bűnbe esett pap nyílt csökönységet tanúsított. Ezért azok az egyházi férfiak, még méltóságokat viselők is, akik nemcsak velük együttműködnek, de merészelnek jelen lenni olyan összejövetelekkel a fent említett papokkal, ahol ezek tisztséget viselnek és beszédet mondanak: meggondolatlanul vannak jelen. ...

Mindezeket észrevételezve veled együtt minden magyar főpapot a kormányzati ügyeket intéző Congregatio a Szentatya parancsára buzdít, hogy az ő főpásztori aggodalma és rengeteg dolga miatt, az ő szellemében tartsa meg mindenki az Apostoli Szentszék tanítását és útmutatását. Ezeket bizalommal jelezve minden jót helyezek kilátásba főtisztelendő excellenciádnak, mint testvéremnek.

Card. M. Mimmi”

„A levél – írja a BM jelentés – nyomtatékkal figyelmezteti Grösz érseken keresztül az egész püspöki kart az egyházi fegyelem betartására, és a 3 korábbi dekrétum teljes érvényre juttatására. Megfeddi egyben az összes egyháziakat – a püspököket is – akik állami szempontból kedvező nyilatkozatot adtak, és mindazokat, akik az érintett személyekkel kapcsolatot tartanak, előadásaikban, szerepléseiken (beleértve a számukra tilos egyházi tevékenységeket is) részt vesznek, velük közösséget vállalnak.”

A BM a levelet elfogta, és egyetértésben az EH elnökével az alábbi döntéseket hozta:

„1.) A levelet nem továbbítják Grösz érsek részére, mert ha annak tartalmát – feltételezhetően – nyugati rádióadások vagy sajtó útján meg is ismerik, az számunkra nem hivatalos fórum, tehát nem kötelező erejű közlés.

2.) Meggyorsítják Papp Kálmán ügye kapcsán végrehajtható olyan dispoziciókat, amelyek az említett dekrétum alá esnek.

3.) Tovább is teljes védelmükről biztosítják azokat a lojális papokat, akiket a Vatikán intézkedése érint.

70 ÁBTL 3.1.5. O-13405/3-A (pp.155–157)

4.) A soron következő választások előtt pozitív nyilatkozatot adnak ki a püspöki karral, és ez tovább fogja fokozni a püspöki kar és a Vatikán közötti feszültséget.

Szeptember 3-án, amikor dr. Endrey Mihály püspök, speciális delegátus további ellenállása már az esztergomi főegyházmegye veszélyeztetését is jelentette, a püspöki kar elnökével egyeztetetten lemondott⁷¹ ordináriusi megbízatásáról:

„Az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendelet 1. §-nak (2) értelmében tisztelettel kérem hozzájárulásukat, hogy az esztergomi főegyházmegyében viselt speciális delegátusi tisztségemről való lemondásomat Grósz József kalocsai érseknél, mint a püspöki konferenciák ezidei elnökénél benyújthassam és Grósz József lemondó levelemet továbbíthassa az Apostoli Szentszékhez Rómába.”

A püspök levelére – a feltehetően sértett EH elnök helyett, aki nem tudta megtörni ellenfelét, és célját elérni – az elnökhelyettes, Mikós Imre válaszolt:⁷²

„A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatalának címzett 1958. szeptember 3.-án kelt iktatószám nélküli előterjesztését kézhez vettük. Az esztergomi főegyházmegyében viselt speciális delegátusi tisztségéről való lemondásával kapcsolatban ... kért hozzájárulást – amelyről kialakított véleményünket volt szerencsém Önnel szóbelileg közölni – a kalocsai érsek általi felterjesztés esetén – mint aki az esztergomi főegyházmegyei delegátusi tisztségre való jelölést is eszközölte – szabályszerűen rendelkezésre fogjuk bocsátani.”

Feltehetően Grósz érsek teljesítette a kérést, és felterjesztette a felmentési kérelmet, de azt az EH archivumában nem sikerült fellelnünk, csak Endrey *szeptember 8-ai* levelét:

„Hivatkozva az Egyházügyi Hivatal 15-12/1958/ Eln. szám alatt vett levelére: az Apostoli Szentszékhez intéző lemondó leveletem idemellékelten megküldöm Egyházügyi Hivatalnak, és kérem, hogy ügyemben levelük értelmében az eljárást⁷³ folyamatba tenni szíveskedjenek.”

Szentséges Atya!

Alulírott, az Esztergomi Főegyházmegye részére kirendelt különleges delegátus térden állva kérem⁷⁴ Szentségedet, hogy számomra a kötelezettségemről való lemondást engedélyezni, és fent említett tisztemről való lemondásom elfogadását el nem utasítani kegyeskedjék.

Egyébként maradok Szentséged iránti legnagyobb alázattal és engedelmességgel. Krisztusban legalázatosabb fia: Dr. Endrey Mihály s.k. baratai c. püspök, különleges esztergomi delegátus.

Ugyanaz a BM jelentés, amely sikerként könyvelte el Papp Kálmán meghurcolását, büszkén állítja:

⁷¹ MOL XIX-A-21-a-0015-12/1958.

⁷² MOL XIX-A-21-a-0015-12/1958.

⁷³ MOL XIX-A-21-a-0015-12/1958.

⁷⁴ MOL XIX-A-21-a-0015-12/b/1958.

„A püspöki karból kiszorítottuk Endrey Mihály segédpüspököt, esztergomi speciális delegátust. Nem volt hajlandó két egyházi személy kinevezését végrehajtani, amelyhez az Egyházügyi Hivatal ragaszkodott.”

Dr. Endrey Mihály püspök delegátusi tisztéről való lemondásának adminisztrációját⁷⁵ az EH a jogszabályi előírás szerint *október 7-ei* keltezéssel az előírt 30 nap alatt elvégezte.

Részletesebben és dokumentáltan ld. www.mek.oszk.hu/09500/09579

Tibor SZÉKELY

THE HUNGARIAN CATHOLIC BISHOPS' CONFERENCE AFTER THE FALL OF THE REVOLUTION
(1956-1958)

Though Cardinal Mindszenty was given shelter at the Embassy of the United States, he immediately started to reorganise the Church. In spite of the fights Auxiliary Bishop Imre Szabó, Vicar-General of Budapest personally posted his messages.

Leaders of the dioceses stayed mostly reserved during the days of the revolution.

Nonetheless, in November bishops started to remove from diocesan chancelleries all the priests who previously took part in the peace movement. At the same time they rehabilitated their earlier colleagues. In its first assembly in 1957 the Hungarian Catholic Bishops' Conference decided to hand in a petition with complaints.

The State Office for Religious Matters (ÁEH) was disbanded and reorganised, and soon started to exercise its power. Deputations of the dioceses were ordered in to the State Office for Religious Matters. They faced threatening reproach and were suggested to reorganise the clerical peace movement and to issue a declaration of cooperation. Archbishop Grósz agreed with the State Office for Religious Matters on the re-establishment of Church-led peace movements and on the issuing of a declaration of cooperation. The new peace movement, Opus Pacis, was founded and the earlier movement ceased to exist.

The Vatican immediately communicated its point of view, though most of their letters were confiscated by the secret services.

In May 1957 a clerical peace movement, Opus Pacis, was founded under the leadership of Archbishop Grósz. The prerequisite of its foundation was the self-elimination of the Catholic Priests' National Peace Committee.

The Opus Pacis organised national peace assemblies for priests in January 1958. Archbishop Grósz asked bishops and vicar-generals to arrange these peace assemblies, which were chaired by leaders of the dioceses (ordinaries). Only Bishop Endre Hamvas was an exception, since he appointed the county head of the former clerical peace movement to take care of the organisation work.

The assemblies took place without any resistance. Reports on the assemblies were written by the State Office for Religious Affairs according to its intentions and standpoints.

Clerics who took part in the previous peace movement were excommunicated by the Vatican in January 1957. In spite of that, some of them were elected to the directorate of Opus Pacis. Because of this, from May 1957 seminarians of the Central Seminary refused to take part in the peace assemblies. These events finally led to the breaking up of the Central Seminary.

75 MOL XIX-A-21-d-009-6 /1958.

SÜMEGI GYÖRGY

ADALÉKOK PROKOP PÉTER ÉLETMŰVÉHEZ

Prokop Péter (1919–2003) festőművész a római Szent István Házban lévő műveihhez kiadott leprellóban így összegezett: „Itt teljesedett ki adottságaim és szorgalmam karöltésében életművem: kilencezer képem és tizenhét könyvem. /.../ Rájöttem: írni és festeni ugyanaz. Csak a kifejezési eszközök mások: színnel vagy nyelvvel közelítem a teljességében kimondhatatlant”. Az életmű mennyiségi mutatói lenyűgözőek és elgondolkodtatóak, itt apró adalékokkal próbálom kiegészíteni a róla és munkásságáról tanulmányban¹ és összefoglaló, monografikus igényű könyvben² rögzítetteket.

Készültünk *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira* című konferenciára³ és Prokopnak az 1956-os forradalommal kapcsolatos művei⁴ kutatása során a Pápai Magyar Intézetben és a Nepomuceum, a cseh diákok kollégiumának kápolnájában⁵ tanulmányozhattuk a műveit. Addigra már világos volt, hogy ’56-os menekültként Jugoszlávia táborában emigráns társairól készített lelki állapotukat híven megrögzítő portrékat, gyors lejegyzésű rajz-fölvételeket, diópác tanulmányokat. A legkorábbi római műveit látva (Pápai Magyar Intézet Kápolnája, 1958., Nepomuki Szent János freskó, 1961) vált egyértelművé, hogy Prokop római munkálkodása első periódusában, első fél évtizedében létrejött alkotásai még visszafelé, az itthon hagyott munkái felé mutatnak, a Magyarországon elsajátított festői gyakorlatából táplálkoznak. Freskóit a méltóság, a nagyszerűség, a csendes szemlélésben való elmerülés sugallása jellemzi. Színvilágát még sötét, drámai akkordok, szín-ellentétekre építés alakítja. Akkori helyzetét is adekvátan kifejezheti ez, hiszen az átélt forradalom, és különösen az ország bizonyos szorongással teli elhagyása még az ő kontemplációra hajlamos alkatát is a drámai kifejezés erősítése felé mozdította. Ennek nagyszerű, sodró erejű megfogalmazásai a *Keresztút* sorozat darabjai,⁶ amelyeken Jézus Krisztus szenvedéstörténetét mint az Embernek fia égbekiáltó, az emberiség megváltásáért vállalt tragédiáját állítja elénk a színek drámai hangsúlyával, a formák átszellemített, kifejező torzításával. Ennek a

1 SZÍJ Rezső: *Gondolatok Prokop Péter képei előtt*. Budapesti Művészetbarátok Egyesülete. Bp., 1983. 40 oldal +37 kép

2 PROKOP Mária: *Prokop Péter festőművész (1919–2003)*. Szegedi Tudományegyetem BTK, Olasz Tan-szék. Szeged, 2003. 148 oldal

3 2007. november 28–30., Szent Adalbert Központ, Esztergom

4 SÜMEGI György: *Prokop Péter és az 1956-os forradalom*. In: *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk.: ZOMBORI István. METEM, Bp., 2009. 131–147.

5 Pontificio Collegio Nepomuceno, Róma, Via Concordia 1.

6 Pápai Magyar Intézet, Kápolna

drámának a modellálása mélyén, ahogyan Prokop Péter első római éveinek a művei mögött is a forradalom eleven emlékét, annak lüktető jelenlétét tételezhetjük.

Prokop, kezdő római éveiben beiratkozott a római akadémia, lakott a Pápai Magyar Intézetben, és jelentős, életművében kulcsfontosságú műveket (freskók) hozott létre. Még az éber megfigyelők sem tudtak róla följegyezni semmi dehonesztálót, mert csendes elvonultságban a tanulmányainak és a munkájának élt. Jobbára „festőművész pap”-ként határozzák meg,⁷ vagyis alkotóművészeti tevékenységét látták elsődlegesnek. Ezt erősíti az egyik jelentés is: „Prokop Péter kalocsai egyházmegyei menekült pap, aki műkedvelő festőművész, társult az intézet két festőművészeivel, Korcsmárossal és Taubnerrel /.../ egy kiállítás szervezésére, amely szeptemberben az olasz sajtótól mintegy észrevétlenül meg is történt. Megnyitóján Flochi külügyi államtitkár is részt vett”.⁸ A további jelentések is alkotóművészeti tevékenységét emelik ki: „Prokop Péter festőművész pap. Festészetből él. *Keresztút* című képből önálló sorozatát a pápa 2000 példányban kinyomtatta. Festi jelenleg a magyar zsinati atyák portréját és a pápa, VI. Pius képét. Mind életnagyságú olajfestményben. Sokan látogatják, jóhiszemű, több pap-társának lehetővé tette az itáliai utat. Politika nem érdekli. Nem is nagyon beszédes, inkább csendes, magában dolgozó embertípus”.⁹ A fentieket erősíti két évvel később, 1965. november 4-i jelentésében ugyanaz a „Kovács Pá” fedőnevű ügynök, akinek valójában nincsen mit írni Prokopról, így csak önmagát tudja ismételni: „Prokop Péter festőművész kizárólag festészettel foglalkozik. A legmodernebb egyházművészetet képviseli, több templomot festett az USA-ban is, de politikai álláspontot egyáltalán nem képvisel”.¹⁰ Sajátos eset, hogy a megfigyelő/jelentő pontosan jellemez egy alkotót, aki fest.

Prokop 1961-től a Szent István Házban dolgozik, saját bevallása szerint a fény, az erős itáliai ragyogás fölfedezése formálta át, alakította gyökeresen mássá a festészetét a pályája elejének festői praxisához képest. Az árnyékolást, a szín-ellentétek drámai beállítását elhagyva dolgozik, nagy számban hozva létre alkotásait. Ezekkel elsősorban hazagondol. Művei jelennek meg Prokop Péter közvetlen követeiként elsősorban falusi plébániáknak címezve a kalocsai egyházmegyében. A kommunizmus enyhülésével nyolcszáznál több festményét (az oeuvre majdnem 10%-át!) hazaszállította a Művészetbarátok Egyesülete. Prokop így említi ezt: „az akkori jóindulatú külügyminiszter támogatásával”,¹¹ vagyis érthetjük úgy, hogy hivatalosan, vagy legalábbis félhivatalosan. Az akkori külügyminiszter Puja Frigyes volt,¹² akitől helsinki nagykövet időszakában megkérdezhettem mindezt. Ugyanis a kecskeméti Katona József Múzeum művészettörténészeként találkoztam Prokop beszivárgó képeivel. A megyei elhárítás vezetője az 1970-es évek derekán egyszer meglátogatott a munkahelyemen, s azt kérte, hogy adjak szakvéleményt Prokopnak egy, a határon bejutott képkollekciójáról. Valójában az elhárítás ké-

7 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ezentúl: ÁBTL) 3.1.5. O-14/963/2. 294.

8 1958. június 21-i jelentés: ÁBTL 3. 2. 7. Cs-2/1. 161. A jelzett tárlat a Rómába menekült magyar képzőművészek legfontosabb, a forradalom emlékét műveikkel idéző kiállítása lehetett.

9 ÁBTL 3.1.5. O-14/964/9a. 664.

10 ÁBTL 3.1.5. O-14/963/5. 72.

11 PROKOP Péter: *Önéletrajzi emlékezések*. In: PROKOP Mária: *Prokop Péter festőművész (1919–2003)*. Szegedi Egyetem BTK, Olasz Tanszék, 2003. 135.

12 Puja Frigyes külügyminiszter 1973. XII. 14–1983. VIII. 8., helsinki magyar nagykövet: 1983. XI. 9–1986. III. 5.

telyeit kellett eloszlatnom, hiszen a kérdésük az volt, hogy művei bírnak-e valós művészeti értékkel. Ezután több, Bács-Kiskun megyei templomban és plébánián fölszaporodtak a Prokop-képek. Én abban az időben a bajai katolikus nagytemplom előcsarnokában láttam egy 15–20 darabos friss küldeményt. Ez a folyamat évtizedekig tartott, püspökségek (Nagyváradtól Esztergomig), plébániák (legutóbb az Andocson, a kegytemplomban láttam kamara kiállításnyit festményeiből), rendházak, zárdatemplomok, öreg papok szeretet otthonai őriznek nagy számban Prokop műveket Kárpát medence szerte. Prokop Péter festőművész így, ilyen egyedüli és kivételes módon készítette elő és szervezte meg művészként való hazatérését az emigrációból.

Az alábbi, most először megjelenő beszélgetést római műtermében készítettem vele, életműve foglalataként.

A SZÍN MEG A SZÓ

Római beszélgetés Prokop Péterrel

Nem volna Rómához illően stílusos, ha nem dombra kellene fölkapaszkodni Prokop Péterhez. A *Trasteverén* szállunk föl a 280-as buszra, s némi bizonytalankodás után, a végállomás előtt leszállunk és megmásszuk a *Gianicolense* kaptatóját. A *Suburbio Gianicolense* tetején járunk: keskeny betonút, kétoldalt gondozott növényezettel övezett házak. A *Casa di Santo Stefano* a Via del Casaletton, tekintélyes telken, szépen gondozott, fás ligetben meghúzódó, a 60-as évek derekán épített ház. Befogadója, a magyar (egyházi) emigráció egyik csoport-helye Rómában azóta, hogy lakóit kiköltöztették a Via Giulia 1-ből, a *Római Magyar Akadémia* épületéből. S mivel nem kaphatták meg a magyarok nemzeti temploma, a *Santo Stefano Rotondo* melletti palotát, így sikeres telekvásárlással és egy osztrák hölgy anyagi segítségével épült meg a Casa di S. Stefano. Ízléssel berendezett épület, luxus nélkül. Szemem persze azonnal mindazt észreveszi, ami magyar. A keramikus Kovács Margitról szóló könyv egy kisasztalon az előtérben, egy másikon magyar újságok és hetilapok halomban. A folyosókon, minden szabad falfelületen: Prokop Péter festményei. Kedves kalauzunk Prokop atyának szólította azt, akihez jöttünk a fiammal.

Prokop szívélyes és egyszerű. Műterme, talán pontosabb így: műhelye berendezése is az: körben polcok a képek, rajzok, keretek tárolására, festőállvány, három szék, egy ágy. A festés, az alkotói birkózás, az önkifejezésért vívott napi harc terepe ez. Semmi különös nincs benne, szokványos festőműhely. Különössé, egyedivé talán lakója teszi, vagy inkább az a Prokop Péter-kép, az a sajátos imago, ami körülötte kialakult. Abban bizonyosan egyedülálló, hogy eddig kb. 4000 (!) műve került Magyarországra, s ezek egy része (Kalocsán és másutt) kiállításokon is szerepel. Ha a kvantitatív oldalon azt is számbavesszük, hogy eddig kb. öt és félezer művet hozott létre, akkor egyértelműen azt kell mondanunk, hogy alkotásai nagy részével Magyarországon, kortársként van jelen a magyar képzőművészetben, a mai képzőművészeti életben. A művei száma szerinti jelenlét talán a legelső helyet biztosítja számára, hiszen Vasarely, de még a rajzoló Szalay Lajos sem érkezett haza ilyen számú alkotással. Ráadásul Prokop műveit a Budapesti Műgyűjtők Egyesülete forgatja, kiállításokat rendeznek belőle Magyarországon és

külföldön is (pl. Ausztria). Kicsit olyan ez, mintha nem lenne magyarországi művész, akivel az egyesület méltón jelenhetne meg a határokon kívül. Persze valószínűbb, hogy a kérdés kulcsát Prokop festészetének tematikájában találjuk meg. Abban, hogy a keresztény ikonográfia szerint dolgozik, abban, hogy katolikus, hogy papfestő, hogy alkotásai fundamentálisan keresztényiek.

Beszélgetésünk során elsősorban a Magyarországhoz kötődő szálakról, a szülőhazához fűződő kapcsolatairól és pályájáról kérdeztem.

- *Mi volt a legfőbb indítéka 1957-ben Rómába jönni?*

Akkor nyílt meg a határ, és én Jugoszlávián át jöttem ki. A budapesti Képzőművészeti Főiskolát elvégeztem, és 6 évig éltem otthon, mint káplán. Jó lenne persze tudni azt is, hogy mi lett volna, ha én otthon maradok, meddig jutottam volna el művészetemmel. Mindenesetre erős vonzalmat és érdeklődést éreztem magamban Róma iránt, ami ma is dinamikus szellemi központ. A világnézetemet kitágítani jöttem ide, szabadulni akartam a szűk provincializmusból. Hálás vagyok magamnak, hogy erre a merész lépésre elszántam magamat, mivel látom az otthoni kollégáim elkallódását.

Én aztán 2–3 éven belül haza akartam menni, hogy tudásomat kamatoztathassam. Freskófestőnek készültem, s valóban csináltam több freskót és üvegablakot. Azonban ez triumfalista műfaj kissé. Az ölemben lévő kis képek minden négyzetcentiméterét meg kell csinálnom, jól meg kell csinálnom. Az intimitás fontosabb lett számomra, mint a triumfalitás.

Azért jöttem ki, hogy a művészetemet kitágítsam szellemi világpolgárrá válva. Nem tagadva meg ezzel a színvilágomat, amit anyámtól örököltam. Ahogy a színeket szedem elő, a színválogatás az ugyanolyan, mint az anyámé, a fajtámé, a kalocsaiaké: expresszív, dinamikus. Ha önkéntelenül nyúlok a színekhez, akkor a hazai színvilág lesz uralkodó a képeimen. Sokszor tudatosan el tudok ettől távolodni is, ahogy tudatosan küzdöttem az erővel, a művészetemben megjelenő dinamizmussal.

- *Az otthon tanultakat, a hazuról hozottakat milyen Rómában végzett tanulmányokkal, itt elsajátított ismeretekkel tudta bővíteni?*

Rómában három évig jártam akadémiaira, de ez a tanulás már nem adott sokat. Csak azért mentem el, hogy a diplomát megszerezsem. Ugyanakkor érdekes végül is, hogy nem hoztam el a diplomámat. Amikor menni kellett volna érte, éppen Amerikában voltam – egyébként háromszor megfordultam ott. Ha mondjuk Amerikában maradtam volna tanítani, akkor szükség lett volna esetleg a diplomára. De nem vagyok tanár alkat, nem vagyok tanárnak való, motorikus egyéniség vagyok inkább. Angolul sem tudtam volna jól megtanulni, ami alapvetően szükséges a tanításhoz. Szerintem a művészetről beszélni is csak művészi szinten, magas igényvel szabad, nem szabad lejjebb adni. Ezt az angolban nem tudtam volna elérni.

- *Fontos kérdés Prokop Péterrel kapcsolatban az is, hogy 1957-ben mi volt számára elsődleges az ország választásában: az-e hogy pap, vagy éppen a festő volta.*

Engem elsődlegesen a művészet vonzott, de a pap mivoltom megmaradt. Itt több mint harminc éve csak művészként élek. Egy egyházi ember mondta: könnyű neked, mert a Vatikán fizet. Ez nem igaz, én kizárólag a művészetemből élek. Ha nem adok el képet, nem élek meg.

Tegnap járt nálam egy nápolyi ügyvéd, eddig kb. 100 festménye van tőlem. Nápolyban vett egy óriási helyet, termeket, ahol magán-múzeumot, Prokop Galériát állít össze. Ő megveszi a képeimet, állandóan kiegészítgeti a gyűjteményét. Az én képeim nem olyanok, mint mondjuk *Munkácsy Ásító inasa*, ami egymagában mindent el tud mondani. Az én képeim egymást segítik, kiegészítik. Nápolyban majd 150 képem lesz, az be tud mutatni engem.

- *Milyen ára van a Prokop képeknek?*

Relatív a kép ára. Másképp adom el Magyarországon, ha mondjuk ott fizetnek forintban. Másként valutában – másoknak, máshová. Megélni meg lehet a képek árából, eladásából; de erről a kérdésről tovább nem szívesen nyilatkozom.

- *Úgy látszik, hogy Prokop képsorozatokban, nyitott művekben fogalmaz legszívesebben. Vagyis egy kicsit a mennyiség habzsolójaként megengedi magának, hogy újabb és újabb ötleteit új művekbe is fogalmazza.*

Lehetetlennek tartom, hogy a festő ugyanaz maradjon, hogy önmaga manírja legyen. Én nem tudom előre, hogy 5 év múlva hogyan fogok festeni. Inkább az autodidakta között látni az elért biztonsághoz való görcsös ragaszkodást.

Törekedtem arra, hogy mindent magamba asszimiláljak. *Kleet* tartom mesterműnek. Ő is a görög kultúrán át nézi a világot, ahogy a görögök látták, érzékelték. A legutóbbi irányok (pop art, op art, kinetikusok stb.) mind az európai mentalitástól igyekeznek szabadulni. Még *Picasso* is kb. 70%-ban görög, ahogy a reneszánsz is újjászülte a görögöt. Embersége és mélységes humanitása miatt tartom szellemi atyámnak Kleet. Szerintem a festői nagyság attól függ, hogy az emberségből minél többet beletegyek a műbe. A tárlatokat is úgy nézem, hogy a festők minőségét, mélységét megérezzem, hogy oda eljussak. Ha *Fra Angelicot* megnézi egy japán – biztosan megváltozik ettől. Amik hatottak rám: lenyeltem, fölfaltam, így dolgoztam föl magamban. Én nehezen vagyok kategorizálható, elég eredetinek sikerült kinőnöm magam. Kontár, utánzó, eklektikus annyi van. Ha valaki ránéz a képeimre, látja, hogy ezek egyediek. Annak ellenére, hogy Rómában, nagy festők – *Raffaello, Michelangelo* – közelségében élek, mégis a svájci-német Klee az ideálom. A reneszánsz nagyjai utánozhatatlanok. A manierizmusban őket utánozták. Manieristává válni ma: az vég, az halál. A nagy Michelangelo, *Az utolsó ítélet* mellett egy római gyermekkiállítás volt nagy élményem. A gyermek szimbólumokban beszél és rajzol. A gyermeki ösztönösség nagy kinyilatkoztatás volt nekem. Még egy párizsi szőnyegkiállítás fogott meg. Ezen rádöbbenem arra, hogy a szín önmagában is téma. Egy képet pusztán a színekre építve, öncélúan is meg lehet csinálni. Festeni a festészetért! *L'art pour l'art*. Ha az ember belegabalyodik a tematikába, ha az megköti a kezét – az nagy baj. A cél mindig: jó képet festeni. Az a kérdés, hogyan festek. A szín önmagában is tétel és feladat. Ha a színeket feláldozom a tematikáért, a művészetemet sebesítem meg. Hogy hol a határvonal absztrakt és ábrázoló között – nehéz megmondani. Mindegyik lehet jó is. Mindig a minőség számít, az, hogyan van megcsinálva.

- *Prokop Péter elméletileg könnyen eljut a nonfigurativitásig, az absztrakció szélső pontjáig is. Festményei zöme azonban mégis figurális.*

Úgy látszik, hogy bennem az apostolság, a tanítás a fontos. Nagy kísértés volt bennem sokszor arra, hogy absztrakt dolgokat fessek. De nekem felemelő feladatom van: akihez szólok, azt fölfelé kell húzni. Valamit akarok mondani, emberi feladat ez, számomra küldetés. Lehet, hogy ezért maradtam ábrázoló művész. Én csak olyat mondok el, ami engem megrendít. Az én vallásos élményeimet mondom el, olyan belső kényszerképzetek ezek, amiket el kell mondanom. De az én belső megrendüléseim kimondása nem természetutánzó naturalizmus.

- *Mindezt továbbgondolva kérdezem, hogy az alkotó vajon hová sorolja stílárius szempontok alapján saját művészetét?*

A festőknek két nagy tábora van: az impresszionisták és az expresszionisták. Ez utóbbiak ősi képleteket, egyéni módon valló formákat vetnek föl. Én nem a világot ábrázolom, hanem azt, ami bennem van, azt kölcsönként formákkal próbálom megjeleníteni.

- *Klee többször szóba került mint festői, szellemi útmutatója, példaképe. Van-e ilyen útmutatója a magyar festészetből?*

Ilyen magyar nincs. Illetve indulásomkor fontos volt az, hogy *Aba-Novák Vilmos* művészete hatott rám. Azért mentem a Képzőművészeti Főiskolára *Kontuly Bélához*, mert az ő felfogása közel volt *Aba-Novákéhoz*.

Aba-Novák volt az első nagy bálványom. Ahogy *Mestrovich* művészete és annak jelentősége összezsugorodik az időben, halála után, mostanra eltávolodtam én is ettől a fiatalkori ideáltól.

Innét külföldről látom, hogy az otthoniaknak mindnek megvan a külföldi atyja. *Borsosnak*, *Barcsaynak* is megvan a külföldi előképe. Talán még *Egry József* a legeredetibb. Egy olasz festőcsoport, irányzat, a *Pisis* a levegőt, mint testet, témát ábrázolja. Ahogy *Egry* is. Ehhez neki a Balaton jó példa volt.

Talán még *Tóth Menyhért*, a miskei festő a legeredetibb. Ő a művészet egyik vértanúja. Spirituális és kozmikus az ő nehezen értelmezhető művészete. Nem is kell értelmezni, mert úgyis melléfogunk. Közelítgetjük, de nem adekvátak a szavak hozzá. *Tóth Menyhért*tel az 50-es években találkoztam, akkor még nem értékeltem őt. Különös egyéniség, félbolond-félszemű-féllábú volt. Nagy ereje lehetett, hogy ezek ellenére megteremtette a maga világát. Nem tudták megrontani. Olyan az ő művészete, mint amikor vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld. *Tóth Menyhért* vízióival szemben mondjuk a nagy anyagfestő, *Benczúr Gyula* számomra mit sem ér. *Tóth Menyhért* a lélek titkaihoz, a misztériumokhoz jutott a legközelebb. Ez a művész legnagyobb feladata.

- *Kalocsán, szülővárosában, a Városi Képtár állandó tárlatán együtt szerepelnek Tóth Menyhért alkotásai és Prokop Péter festményei. Hogyan és mikor, miért kezdődött el ez utóbbiak hazavándorlása?*

Ehhez az első lökés az infarktusom volt: megijedtem, hogy halálom után itt mennek tönkre a képeim, nem lesz gazdájuk, nem fog törődni velük senki. Két lehetőség volt: az egyik *Szűz Rezső* révén, a másik *Kalocsáról*. Az első – akkor a külügyminisztérium segítségével – 1978-ban kb. 700 képet hazasegítette. Ebből sok tárlatot rendeztek, rendeznek most is a Budapesti Műgyűjtők Egyesületének emberei. Egy kalocsai barátom a kórházban meglátogatott és azt kérdezte, hogyha szülővárosom kiállítaná, odaadná-e

a képeimet. Mondtam, hogy igen. Még a Kalocsán élő nővéremet is rávettem, hogy az otthoni, kijövetelem előtt készült legkorábbi dolgaimat is hagyja rá Kalocsára. A múzeumban csak 110 képem van. A kalocsai érsekségen, az Érseki Palotában pedig 270 van kiállítva, ott teljesebben láthatnak engem.

Aztán adományoztam képeimből püspökségekre – Szeged, Pécs, Szombathely –, iskoláknak (Kecskemét, Debrecen, Eger, Pannonhalma); az esztergomi Keresztény Múzeumban 350 képem van. Egy kritikusom mondta egyszer: „Prokop otthon bujkáló festő”.

- *Ma 4000 festményével van jelen, van otthon Magyarországon Prokop Péter, így a „bujkáló festő” megnevezés már nem felel meg a valóságnak.*

Igen, kiállításaim is szép számmal voltak, legutóbb Budapesten és Szombathelyen. Egyik évben a Balaton körüli helységeken rendeztek több tárlatot műveimből. Mostmár a nevemet otthon ismerik, ha művészetemet még nem is.

Könyveim végére, függelékben össze szoktam rakni a rólam megjelent írásokat. Ezért mondom, hogy magam vagyok a magam végrendeleti végrehajtója is, még a kritikákat is én gyűjtöm és adom ki.

- *Az csak természetes, hogy az alkotó számára a legfontosabb saját művészete. De vajon szülő- avagy választott, második hazájában fontosabb-e a jelenléte, művészetének hatása, megbecsülése – az alkotó számára.*

A nápolyi dolog kivételes, úgysem lesz belőle semmi – szoktam mondani. Ide betörni idegennek – szinte lehetetlen. Valamikor Rómában is többször kiállítottam, volt saját tárlatom is. Többre értékelem azonban, ha csinálók egy könyvet. Azt többen látják, olvassák. A most első, otthon kiadott könyvem, a *Fügefám alól* 4500 példányban jelent meg. A könyveim kiadása persze fölzabálja azt, amit festéssel keresek. A könyvekből nincs hasznom, nincs bevétel. A *Kavicsdobáló* kiadása 30 millió lírába került nekem. Én idealista vagyok, megérte, hogy saját zsebemből kifizessem. Az otthoni a 7. könyvem már.

Lassan az írás is kényszerképzetté nőtt, vén koromban kezdtem írni. Egy emigráns újság kérte, hogy római élményeimről írjak nekik. Lassan rászoktam, hogy írok. Hiszen a szín meg a szó úgyis egyféle, rokonok. Én meg képekben gondolkodom, az írásom nem fogalmi, hanem képi. Jelzőim, hasonlataim a látottak leírása, események sorozata, nem elvont, nem absztrakt. Látványok filmszerű elvonulása. Amik előjönnek, azokat az élményeket fűzöm gyöngyszem-sorba, ezért érdekes – ha érdekes –, amit írok.

- *Mit jelentett, jelent, magyarnak lenni, magyarnak megmaradni évtizedeken át távol a szülőföldtől?*

Én nem tudtam felszívódni, beleolvadni az idegen népbe. A nyelv is oka, egyet se tudtam jól megtanulni. 30 év alatt az olaszt sem. Sajnálom is az időt a nyelvre, hiszen mindig magyarok között éltem, élek itt. Nem vitt rá a kényszer a nyelv megtanulására. Amikor kijöttem Rómába, akkor szóba került, hogy egy Montevideóban meghalt magyar lelkész helyébe küldenek engem. Az élet különben is egy nagy szerencsejáték. Ha el kellett volna mennem Montevideóba, akkor mindez itt Rómában nem lett volna, mindez itt nem jöhetett volna létre. Jó szerencse, semmi más – Zrínyi jelmondata. Hiszek benne, hogy a sorsunk nemcsak tőlünk függ, valaki más is intézi.

- *Az évtizedeken át épülő műhöz, a terebélyesedő életműhöz azonban az is kellett, amit otthonról hozott.*

A kalocsai Vajas patak egy idő után tengerré terebélyesedett. Az elhozott kis mag nagy fává vált. Valamelyik könyvemben megírtam ezt. Nincs semmi új bennem, csak amit Kalocsán kaptam, az megnövekedett egy kicsit. Távlataim kiszélesedtek, de az maradtam, aki voltam.

Eljövetelkor Prokop a Szent István Ház folyosóján, képei között kalauzol bennünket. Csak technikai kérdésekről ejt szót. Fontosnak tartja megemlíteni, hogyan jutott el addig, hogy festékhurkok fölrakására injekciós tűt használjon; vagy hogy a nagyobb felületeket legszívesebben spaknival alakítja kedve szerint. Egy anya-gyermekkel kompozíciójánál arról beszélünk, hogy itt a színek keveretlenek, külön-külön önállóan élnek, akár a mozaikképeken vagy a rekeszzománcokon. A házi kápolnában seccói és üvegablakai a nagyobb méretben megszólaló festőről segítenek fogalmat alkotnunk.

A kijáratnál érett sötétlilas-feketés fűgét eszünk. Prokop atya elmondja, hogy a nagykiterjedésű kertet ő telepítette, s ő gondozza ma is a növényeket. Fűgét, pálmát, diót látok hirtelenjében, meg persze pínafa-fenyők árnyait és általam nem ismert nevű örökzöldeket. Prokop Péter a növények ápolója, alázatos kertésze.

Prokop Péter magyar pap Rómában, aki fest.

Róma, 1989. IX.

APPENDIX

2003. október elején újra jártam Prokop képei között Rómában, a Casa di Santo Stefanóban, a város fölötti Szt. István Házban. A szolgálatos nővérek büszkén említetik a Házban lévő Prokop-festmények megbecsültségét, azt, hogy Péter atya főnntartja ottani műtermét római tartózkodásai idejére, noha a 90-es években visszaköltözött Magyarországra. Hazahívta a szülőföld, és az előre hazaküldött műveinek tömege.

Járom az épületet, nézem, vizsgálom a Prokop-képeket. Lemegyek a házi-kápolnába reggeli misére, megint csak Prokop-művek közé. Valahogy megnyugtató, hogy ezek itt vannak, hogy itt állandóan láthatók. Prokop Péter festményei az állandóságot jelentik a Casa di Santo Stefanóban.

Végigjárom a kertet, gyümölcsöt szedek: gránátalmát, fűgét keresek. A kert útjait, ösvényeit járva: Prokop atyára gondolok, aki 14 éve oly otthonosan, a gazdákat jellemző növényismereti biztonsággal, szemérmes büszkeséggel kalauzolt itt végig.

Októberben hallottam, hogy meghalt Prokop atya. De a római Casa di Santo Stefanóban műveinek emléktárlata és (elárvult) műterme várja és fogadja a látogatókat, a Rómát járó zarándokokat, művészetszeretőket.

CONTRIBUTIONS TO THE OEUVRE OF PÉTER PROKOP

From 1961 the painter-artist Péter Prokop (1919-2003) lived in the Szent István House in Rome. Author of present paper researched Prokop's works related to the 1956 Hungarian revolution in the Pontifical Ecclesiastical Institute of Hungary in Rome and in the chapel of the Nepomuceum, institute of Czech Clerics in Rome. As a refugee of the 1956 Hungarian revolution Prokop made expressive portraits, quick drafts and walnut stain studies depicting Hungarian emigrants in the refugee camps of Yugoslavia. Analysing his earliest works in Rome (chapel of the Pontifical Ecclesiastical Institute of Hungary, 1958; fresco of Saint John of Nepomuk, 1961) it is clear that in the first half decade of his stay in Rome Prokop's works were still related to his compositions left in Hungary. The character and activity of Prokop is an integral part of Hungarian Church history, of the Hungarian emigration to Italy and of the Hungarian-Italian relations in the 20th century. This study provides details for these contexts.

1. Casa di Santo Stefano / Szent István Ház, Róma

2. Prokop Péter műterme a Szent István Házban

3. Prokop Péter műterme a Szent István Házban

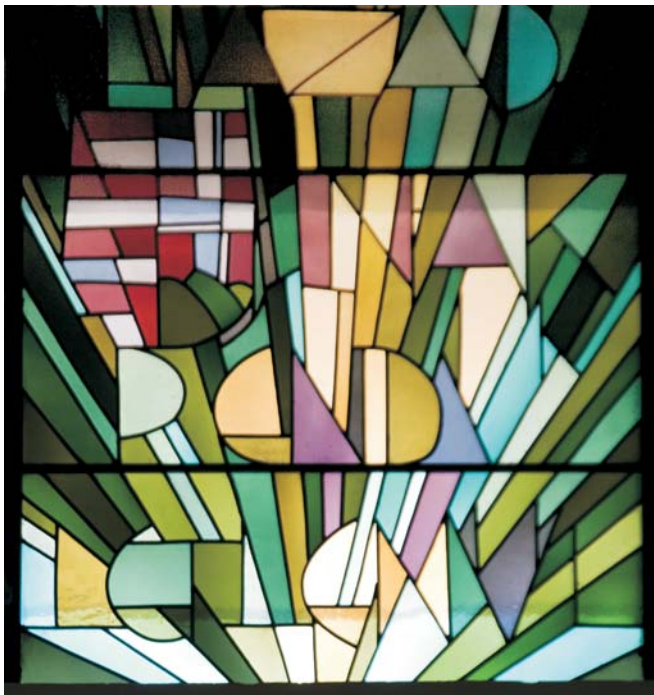
4. A mennyei dicsőség, 1967, főoltár-freskó (Kápolna, Szent István Ház)

5. Szent Péter és Szent Pál, 1967,
mellékoltárkép, 255×130 cm
(Kápolna, Szent István Ház)

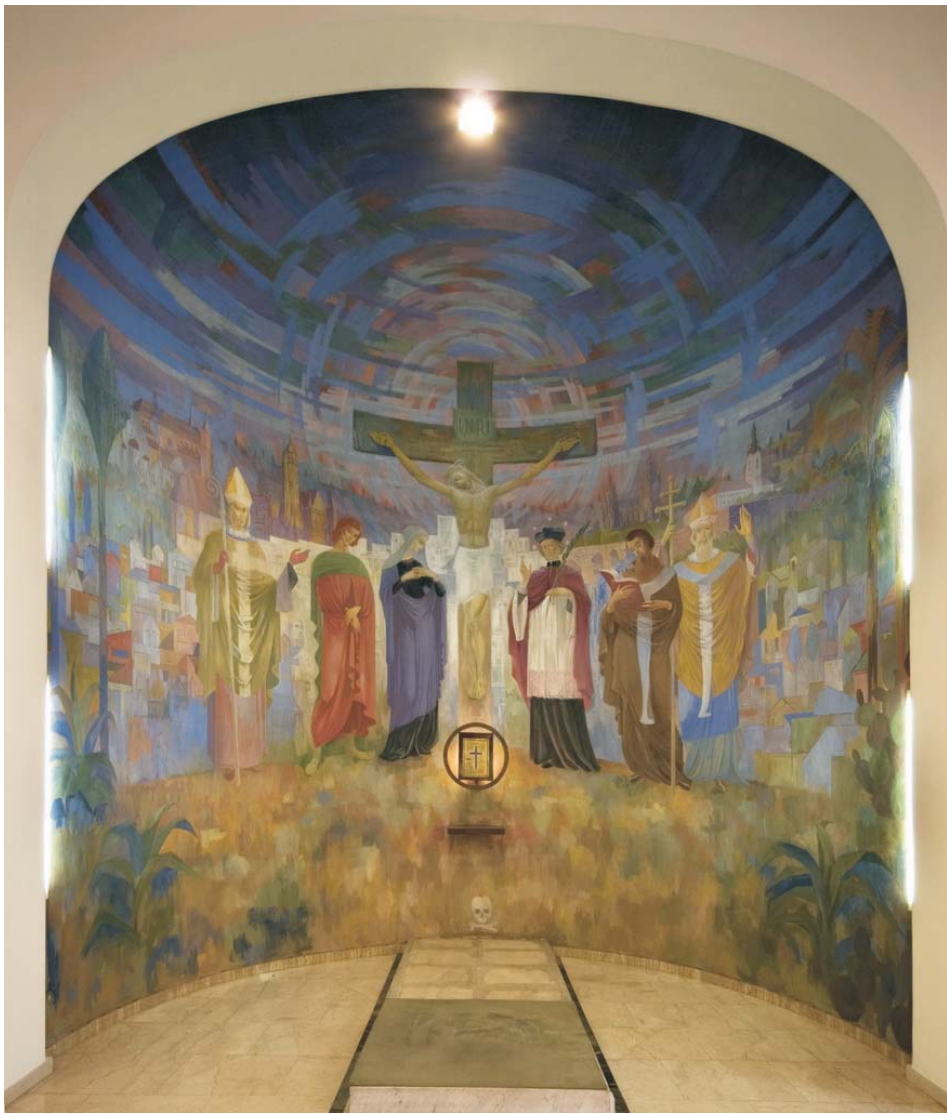
6. Magyarok Nagyasszonya, 1967,
mellékoltárkép, 260×120 cm
(Kápolna, Szent István Ház)

7. Üvegablak, 1967
(Kápolna, Szent István
Ház, Róma)

8. Szent István király, 1967, üvegablak a bejárat fölött (Kápolna, Szent István Ház, Róma)

9. Keresztre feszített Krisztus, 1961, szentély-freskó
(Pontificio Collegio Nepomuceno, Róma, Via Concordia 1.)

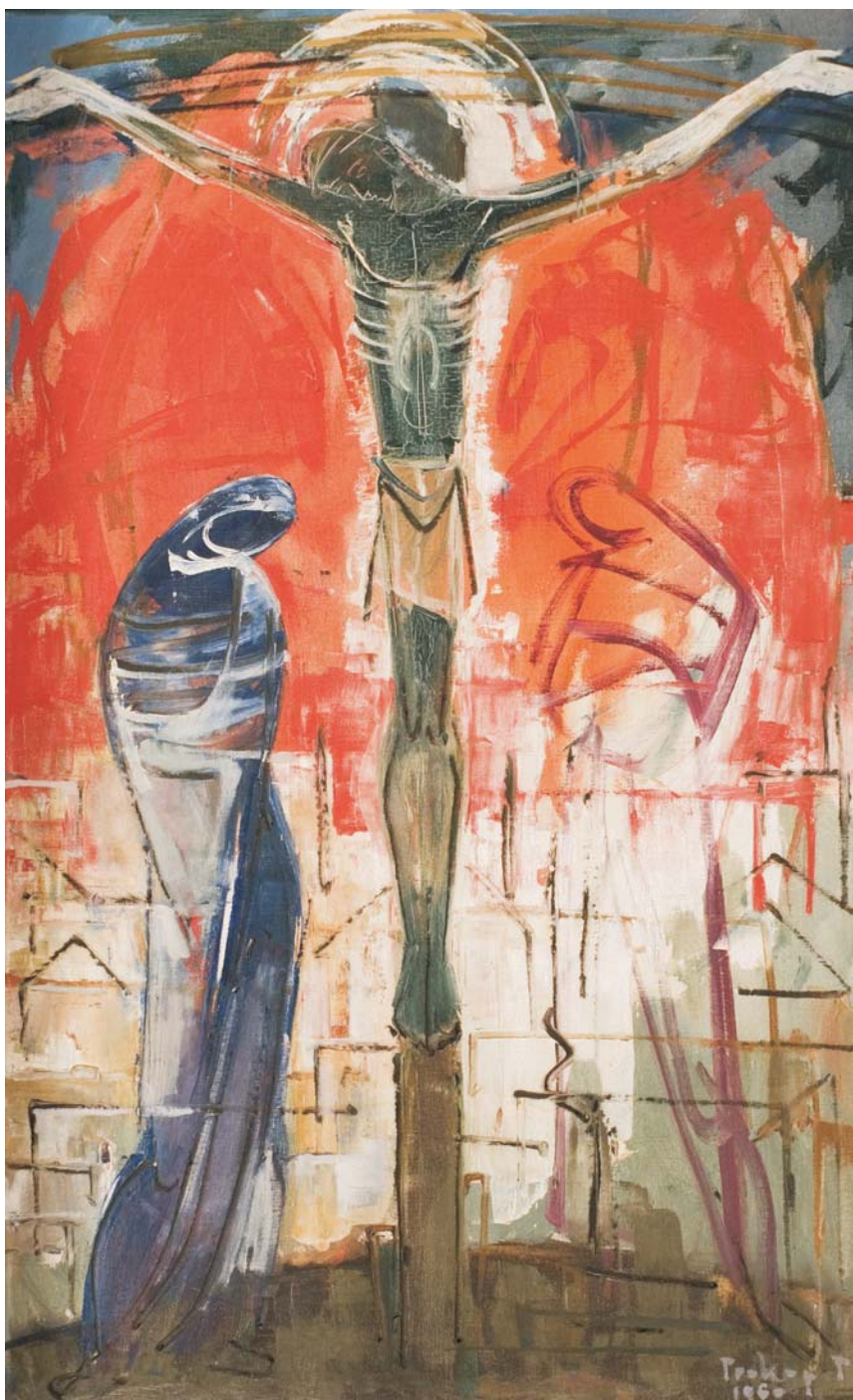
*10. A Pápai Magyar Intézet és a Római Magyar Akadémia közös épülete
(Róma, Via Giulia 1. – jobbra a Palazzina sarka látszik)*

11. *Madonna, farost, olaj, 66×45 cm, jelezve
jobbra lent: Prokop (Pápai Magyar Intézet)*

12. *Angyali üdvözlés (a bal felén: Kiűzetés, jobbra: Magyar szentek), 1958, bal oldali freskó,
255×690 cm (Kápolna, Pápai Magyar Intézet, Róma)*

13. Krisztus a kereszten, 1960, vászon, olaj, 100×58 cm,
jelezve jobbra lent: Prokop P 1960 (Pápai Magyar Intézet)

14. Krisztus a kereszten, 1959, olaj, vászon, 100×74 cm,
jelezve jobbra lent: Prokop 59 (Pápai Magyar Intézet)

*15. Angyali üdvözlés, 1957, dekli, vászon, 104×85 cm,
jelezve jobbra lent: Prokop 57 (Pápai Magyar Intézet)*

16. Krisztus a kereszten, 1958, oltárkép-freskó, 231×268 cm,
jelezve nincs (Kápolna, Pápai Magyar Intézet)

17. Freskó a kápolna jobb oldalán, 1958, 255x687 cm, jelezve jobbra lent: Prokop Péter 1958 (Kápolna, Pápai Magyar Intézet)

18. Angyali üdvözlés (a bal oldalon: Kízetés, jobbra: Magyar szentek), 1958, bal oldali freskó, 255×690 cm (Kápolna, Pápai Magyar Intézet, Róma)

FÉNYES BALÁZS

KITALÁLT HAGYOMÁNY – EGY MÍTOSZ KITALÁLÁSA

Az elmúlt két évtizedben öröndetesen megnőtt a zsidóság magyarországi története iránti érdeklődés. Annál is öröndetesebb ez, mert 1948–1990 között meglehetősen kevés mű látott e témakörből napvilágot. A *Magyar Zsidó Oklevéltár* V-XVIII-dik kötetén¹ valamint a *Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái* sorozat darabjain kívül, alig néhány monográfia és elszórt tanulmány jelent „csak” meg. Külön öröndetesnek kell tartanunk, hogy immár nemcsak a magyar-zsidó középkor képezi az újabb kutatások tárgyát, hanem az elmúlt kétszáz év, a 19-dik és a 20-dik század magyar-zsidó történelme – ezen belül a kutatás által korábban meglehetősen elhanyagolt magyar zsidó *ortodoxia* kialakulása, fejlődése, szerepe – is az érdeklődés homlokterébe került.

A magyarországi zsidó *ortodoxia* történetének megírásával kapcsolatos problémákat Michael K. Silber a következőképpen összegzi az általa szerkesztett *Jeruzsálemi antológia* előszavában:

„Antológiánk magyar zsidó történelemről szóló tanulmányok gyűjteménye. Összeállításunk azonban mind témájában, mind módszertanában különbözik az eddig megszokott ábrázolástól. A magyar (azaz a történelmi Magyar Királyság területén élő) zsidóságot a történetírók leginkább a modern eszmékhez lelkesen csatlakozó és asszimilációra törekvő közösségként ábrázolták, amelyet csupán az antiszemitizmus időszakos fellángolásai akadályoztak meg végső céljuk elérésében. Sokszor még az is előfordult, hogy a magyar zsidókat a legsikeresebben asszimilálódott európai zsidósággént jellemezték, ami már nyilvánvaló túlzás. Valójában a magyar zsidóság sajátos jellege sokkal inkább a jelentős létszámú ortodox réteg határozott asszimiláció-ellenességéből fakadt. Az itt kötetbe gyűjtött öt tanulmány a magyar ortodoxia történetével, ezzel a mostanáig igen kevés figyelemre méltatott területtel foglalkozik.”²

1 Az Oklevéltár első négy kötete még a háború előtt jelent meg, az első 1903-ban, a második és harmadik 1937-ben, a negyedik 1938-ban, valamennyi az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásában. A Scheiber Sándor professzor, a Rabbiképző volt igazgatója által előbb Grünwald Fülöppel közösen, majd ennek halála után egyedül szerkesztett V-XVIII-dik kötet 1960 és 1980 között látott napvilágot a MIOK kiadásában.

2 Michael K. SILBER: *A Jeruzsálemi Történezműhely. (Jakov Katz köre és az ortodox zsidóság historiográfiája)*. In: *Uő. szerk. Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Bp.: Múlt és Jövő, 2008². 7. o. A magyar-zsidó történetírás összefoglaló elemzését ld. Nathaniel KATZBURG: *A magyar-zsidó történetírás problémái. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű?* Budapest: MTA Judaisztikai Kutató-

Ugyanez Frojimovics Kinga megfogalmazásában:

„Magyarországon a zsidó közösség kutatása gyakorlatilag a neológia kutatásával azonos, még azokban a ritka esetekben is, amikor más irányzat történetének valamely fejezete a kutatás tárgya. A felhasznált források csakúgy, mint a kutató megközelítése, ekkor is neológ szemszögűek. Ezzel ellentétes jelenség figyelhető meg Izraelben, ahol viszont a magyarországi vallási irányzatok kutatását az „ortodox szempont” dominanciája jellemzi, a nem ortodox irányzatokkal foglalkozó kutatásoknak sokszor még a legitimációért is küzdeniük kell.”³

A fenti két elemzés megérdemel néhány megjegyzést. Először is, természetesen, a háború előtti magyar-zsidó történészek Kohn Sámuelről Venetianer Lajosig *eo ipso* a neológia soraiból kerültek ki, azon egyszerű oknál fogva, hogy egyrészt ők rendelkeztek ehhez megfelelő szakmai felkészültséggel (ők végeztek egyetemet), másrészt ők tartották fontosnak a magyar zsidóság asszimilációját kifelé, a nem-zsidó világ és befelé, a zsidóság irányában ideológiailag alátámasztani. Az *ortodoxia* „csak” a sajtót tudta – persze az Ortodox Központi Iroda körül csoportosuló fővárosi, a Rav Samson Rafael Hirsch-féle német *neo-ortodoxia* felé húzó elit szócsöveként – a hitvédelem szolgálatába állítani.⁴ Másfelől, Izrael, a zsidó nemzeti állam történészei – függetlenül *ortodox* vagy laikus származásuktól – természetes érdeklődéssel fordulnak a disszimiláns *ortodoxia* felé.⁵ Ugyanakkor a témával foglalkozó kutatók a *szekuláris* tudomány olümposzi magaslatairól jól érzékelhető előítéletekkel tekintenek a – szekuláris vagy legalábbis a szekularizálódó – modernitás útjára lépni *nem* hajlandó vallási konzervativizmusra.⁶

A magyarországi zsidó *ortodoxia* illetve ennek a *neológiától* történt különválásának kutatásában az elmúlt években két fő paradigma alakult ki. Az egyik, a Jakov Katz nevével fémjelzett úgynevezett „*Jeruzsálemi iskola*” által kidolgozott és mondhatjuk uralkodóvá tett elmélet, mely a modernitás kihívásaira adott gyökeresen új válaszként tekint az *ortodoxiára*. Michael K. Silber szerint

csoport Értéktörő, 12, 1993; HARASZTI György: *A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában*. In: *Uő. Két világ határán*. Bp.: Múlt és Jövő, 1999, 282–310. o. Eredetileg megjelent in: *Múlt és Jövő*, 1997. 2. 70–82. o.

3 FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Bp.: Balassi, 2008, 16. o.

4 A Weisz Dániel (Viador; ?–1907), az Ortodox Iroda titkára által szerkesztett magyar nyelvű *Zsidó Híradó* (1892–1906); a párhuzamos, polemizáló héber betűs hochdeutsch *Allgemeine Jüdische Zeitung* (1892–1919), továbbá ennek magyar nyelvű utóda, a Groszberg Lipót (1869–1926), majd ennek fia, Groszberg Jenő (1894–1982) által szerkesztett *Zsidó Újság. A magyar orthodox zsidóság hetilapja* (1925. október 16-tól) valamint ennek utóda 1939. jan. 20-tól az ország német megszállásáig az *Orthodox Zsidó Újság. Egyházi és hitbuzgalmi lap*.

5 Már a magyarországi cionisták lapjában, az 1910-től a német megszállásig megjelent *Zsidó Szemlében* (a lap időközönként más neven jelent meg) is jól megfigyelhető a határozott szimpátia a disszimiláns ortodoxia, különösen a „*galiciáner*” *chaszidok* iránt.

6 Így például az *ortodox-neológ* szakadás történetét négy vastag kötetben óriási forrásanyag felhasználásával bemutató *Zchor jemosz olám* [’Emlékezz a világ napjaira’. I–IV, Bné Brák, 1986] szerzőjéről, Rabbi Ben Cion Jakovovitsról Katz érezhető fenntartással írja, hogy „Ez a szerző a kiválást és az azzal járó szigort helyeslő ortodoxok szemszögéből írja le a magyarországi szakadás történetét.” Jakov KATZ: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999, 118.o. 1. lábjegyzet.

„Szemben azzal, amit mind hívei, mind ellenzői általában hinni szoktak róla, az ultraortodoxia valójában nem a modernség előtti, hagyományos zsidó társadalom változatlan és változhatatlan maradványa, hanem éppen úgy a modernség és a változás szülötte, mint bármelyik „modern” vetélytársa.”⁷

A Katz által kijelölt úton haladva Adam S. Ferziger doktori disszertációjában⁸ pedig azt igyekezett bizonyítani, hogy az *ortodoxia*

„...azoknak a 18-dik századi zsidóknak az erőfeszítéseiből fejlődött ki, akik elkötelezettek voltak a halakhikus gyakorlat iránt, és akik igyekeztek kialakítani viszonyukat a nem-halakhikus életvitelű zsidók egyre növekvő számú megjelénéséhez.”⁹

* * *

Fent idézett – az *ortodox-neológ* szakadáshoz vezető folyamatok *ortodox* oldalát bemutató – és azóta a további kutatások zsinórmértékéül szolgáló tanulmányában Silber azzal vádolja az *ortodoxiának* modern kifejezéssel „*ultra-ortodoxnak*” (!?) nevezett legkonzervatívabb „jobbszárnyát”, hogy amikor szembe kellett nézniük a modern kihívásokkal, kitaláltak egy „új” hagyományt.

„Aggasztotta őket, hogy a hagyomány, olyan formában, ahogyan azt az ortodoxia főárama felfogta, gyakran képtelennek bizonyult az erőteljes válaszáadásra. Az ultraortodoxia ezért új utat választott – olyan utat, amely leginkább egy új, hathatósabb hagyomány feltalálásaként jellemezhető. A hagyományt és a múltat úgy értelmezték, úgy alakították, úgy szűrték meg és dolgozták át, hogy a tradicionalizmus ügyét jobban szolgálja.”¹⁰

7 Michael K. SILBER: *Az Ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása*. In: Uő. szerk. *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Bp.: Múlt és Jövő, 2008². 213. o. (az idézetek hivatkozásai erre a kiadásra vonatkoznak. A tanulmány eredetileg megjelent: Michael K. SILBER: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: Jack WERTHEIMER ed.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. [A hagyomány felhasználásai. Zsidó kontinuitás a modern korban] The Jewish Theological Seminary of America. Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1992, 23–84. o.

8 Adam S. FERZIGER: *Hierarchical Judaism in Formation: The Development of Central European Orthodoxy's Approach towards Non-Observant Jews 1700–1918*. PhD Thesis, Ramat Gan: Bar-Ilan University, 2001. A disszertáció átdolgozott formában megjelent: Uő: *Exclusion and Hierarchy: Orthodoxy, Nonobservance and the Emergence of Modern Jewish Identity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

9 FERZIGER i. m. 21. o. Frojimovics Kinga idézett könyve ezen a válasz majd viszontválasz tételen alapul. Meg kell azonban jegyezni, hogy Ferziger könyvének *nem* az az alaptétele, hogy az *ortodoxia* a másik táborhoz viszonyítva alakult, hanem az, hogy a másikhoz való viszonya folyamatosan alakult! És ez, úgy vélem, jelentős különbség. A fordításokkal amúgy is problémák adódnak. Katz már többször említett könyvének címe, amit Haraszti fent említett tanulmányában „*Begyógyítatlan szakadásnak*” magyarított, a fordító tollán „*Végzetes szakadás*” fordult. Talán helyesebb – az eredeti címnek mindenképpen megfelelőbb, és nem ilyen nyíltan célzatos fordítás – lett volna a „*Végleges szakadás*” megoldás.

10 SILBER: i. m. 215. o. Ismét egy fordítási probléma: a cikk címében szereplő kifejezés – *kitalálás* – magyarul helyesebb, mint a szövegben szereplő *feltalálás*, ami inkább egy eszköz vagy eljárás kapcsán használatos.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Eric Hobsbawm¹¹ – akitől Silber saját bevalása szerint a *hagyomány-kitalálás* fogalmát, és ezzel tanulmánya címét kölcsönözte – valamint az általa szerkesztett kötet szerzői csupa olyan „kitalált” hagyományról értekeztek, melyeket előzmények nélkül, újonnan „találtak ki”. Egy korábbi tanulmányomban¹² a modern tudományosság és publicisztika által „*ultra-ortodoxnak*” elnevezett csoportosulás platformjának tekinthető dokumentum, az úgynevezett nagymihályi *Pszaq Bész Din* szövegét a *halacha* illetve általában a rabbinikus hagyomány szempontjából tettem elemzés tárgyává. Azt bizonyítottam, hogy az úgynevezett „*ultra-ortodoxia*” szellemi vezetői nem találtak ki semmilyen új hagyományt, működésük, és működésüket meghatározó egész gondolkodásmódjuk teljes egészében a Talmud *halachikus* hagyományára épült.

Az alábbiakban néhány további problémát szeretnék Silber – azóta magyarul is megjelent – tanulmánya kapcsán felvetni.

* * *

Mindenekelőtt természetesen egyet kell érteni Silberrel – és mesterével Jákov Katzcal – abban, hogy az *ortodoxia* és ezen belül az úgynevezett „*ultra-ortodoxia*” valóban új jelenség volt a zsidóság történeti fejlődésében. Mert amíg a zsidóság nagyjából homogénnek volt tekinthető, amíg a *halacha* egészétől illetve a helyi szokásoktól (*minhogim*) eltérő „deviáns” magatartás csak elszórt egyedi esetekben jelentkezett, és általában vallásváltással végződött, addig a hagyomány őrzőinek-követőinek nem volt szükségük külön „hagyományőrző” szervezet létrehozására. Amikor azonban kétszerezsen is megváltozott a helyzet, mert az állam már a 18-dik században elkezdte megvonni a hitközségektől a jogot, hogy tagjaikat – szükség esetén – a vallási előírások betartására *kényszeríthessék*, és a 19-dik század elejétől tömegesen jelentek meg a vallási előírások betartásán lazító, vagy azoknak éppen teljesen hátat fordító zsidók, a hagyományok őrzőinek sürgősen cselekedniük kellett. Erre kötelezte őket nemcsak a rabbinikus hagyomány, hanem a szigorúan vett *halacha* is. A *Misna* ugyanis egyértelműen megtiltja a szövetkezést a gonoszokkal.¹³ A Talmud pedig pontosan meghatározza kit is kell gonosz alatt érteni: az Ő-való igáját magukról levető embereket. Tehát „aki megszegi a *Bölcsek* szavát [vagyis megszeg egy rabbinikus rendeletet nem ismerve, el annak kötelező voltát] már az is gonosznak tekintendő”.¹⁴ Ennek pedig gyakorlati következményei vannak: egy olyan személyt, aki nem ismeri el a Szináj-hegyi szóbeli hagyomány, a *Tora sebeal pe* érvényességét, tilos beszámítani a *minjánba*, a legszentebb imák (*kaddis, borchu, kedusa*) recitálásához illetve a nyilvános Tóra-olvasáshoz szüksé-

11 Eric HOBBSBAWM: *Introduction: Inventing Traditions*. In: Eric HOBBSBAWM – Terence RANGER (eds.) *The Invention of Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 1–14. o.

12 Az eredetileg a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából az OR-ZSE doktorandusz konferenciáján 2004 őszén – „Kitalált hagyomány?! A nagymihályi Pszaq Bész Din a rabbinikus hagyomány tükrében. Megjegyzések Michael K. SILBER 'Az Ultra-Ortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása' című tanulmánya kapcsán” címmel – tartott előadás megjelent in: *Magyar Zsidó Szemle Új Folyam* 4 2007, 149–157. o.

13 *mAvosz* 1:7.

14 *bNida* 12a. Más összefüggésben a Talmud még szigorúbban fogalmaz: „aki megszegi a Bölcsek szavát, halált érdemel” (*bBrachosz* 4b).

ges tíz felnőtt férfi közé.¹⁵ Márpedig tíznél kevesebb emberen nem nyugszik a *Sechina*, az i-teni jelenlét.¹⁶ Így válik szükségessé a külön imádkozás, majd a külön kóser vágás (*sechita*), hiszen tilos enni a *Szóbeli Tan* érvényességét tagadó *sakter* (*sochet*) kése alól kikerült húst.¹⁷ Végül a hitközségi adó problémájával zárul a kör: szükséges a külön hitközség. Amikor pedig a kormányzat a zsidó hitközségeket összefogó országos ernyőszervezet létrehozását szorgalmazza, szükségessé válik külön *ortodox* szervezet létrehozása.

Köztudott, hogy a *dinnel* ['szabály, előírás'] ellentétben a *minhog* ['szokás'] nincs normatív előírásként megfogalmazva. Ennek ellenére, ez utóbbiak eltörlésének vagy akár csak megváltoztatásának tilalmát jó néhány helyen megtaláljuk a rabbinikus irodalomban.¹⁸ Sőt, a Talmud szerint¹⁹ éppen e miatt a tilalom miatt kell ma is megtartani a három „zarándokünnep” – *Peszach*, *Sovuosz*, *Szukkosz* – eredetileg naptári bizonytalanság miatt elrendelt második napját ünnepként, *jom tov*ként, *Erec Jisroelen* kívül [*jom tov séni sel golujosz*] annak ellenére, hogy ma már rendelkezésre áll pontosan számított naptár. És a Talmud a következőkkel indokolja a változtatás tilalmát: „atyáitok szokása a kezetekben van”. A *Diaszporában* nem lehetett idejében tudni, mikor hirdette ki a *Szanhedrin* Jeruzsálemben az új hónap első napját. R. Aser ben Yechiel (a *ROS*, 1250k.–1327) is hasonlóan ír: „...micvo számunkra megtartani elődeink szokását”.²⁰

Ugyanakkor nemcsak megőrizni kell az elődök szokásait. Amikor veszély fenyeget, meg is kell erősíteni a „falakat”. Erre való felszólításként értelmezték a *Bölcsek* a zsoltár szavait:

„Ideje cselekedni az Ő-velőért: megbontották a Te tanodat.”²¹

A Talmud szerint jobb megszegni egy (tórai) törvényt, és ezáltal megóvni a Tórát a feledéstől.²² Vagyis, az Ő-velő felhatalmazta a *Bölcseket*, hogy a Tóra védelmében, általuk indokoltnak tekintett esetben, még akár egy tórai törvényt is megszeghetnek, hogy „kerítést [szjog] emeljenek a Tórának”,²³ hogy megmentsék a Tóra egészét,²⁴ vagyis hogy: „távoltartsák az embereket a bűntől”.²⁵ És ez egyáltalán nem mond ellent annak a Tórai tilalomnak, mely szerint

15 *Misna Berura* a *Sulchán Áru*ch *Orech Chájim* 55:11-hez.

16 V. ö. Ábrahám „alkudozása” az Ő-velővel a Szodoma-beliak megmentéséért *Berésisz* 18:23–33. *Berésisz Rabba* 49:13.

17 *SA Jore Déa* 2:8. *REMO ad loc.*

18 *bSabbosz* 35b; *bÉruvin* 104b; *bTaanisz* 28b; *bChulin* 13b; *jÉruvin* 3:9; *jPeszachim* 4:1; *jTaanisz* 1:6; *jBM* 9:1; *Midrás Mislé* 22:28.

19 *bBéca* 4b.

20 *Hagochosz Aseri*, *Hilchosz Tiso* beav.

21 *Tehilim* 119:126. A bibliai idézetek fordításai az úgynevezett *IMIT-Bibliából* valók. *Teljes kétnyelvű (héber-magyar) Biblia két kötetben*. Változatlan utánnyomás. Budapest: Makkabi Kiadói Kft. 1994². A talmudi illetve a rabbinikus irodalomból vett egyéb idézetek saját fordításaim. Az úgynevezett *ultra-ortodoxia* egyik szellemi vezérének tekinthető R. Hillel Lichtenstein (1815–1891) ebből a *poszuq*ból kölcsönözte a szakadást jiddis nyelven magyarázó könyvének címét (1878).

22 *bTemura* 14b. A Talmud ezt a *Szóbeli Tan* írásba foglalásával kapcsolatban mondja.

23 *mAvosz* 1:2. Silber is idézi (i. m. 233. o.) ezt a *Misnát* – bár furcsa módon csak a *Haszam Szófer* nevében és nem mint *Misnát*.

24 *RÁSI Tehilim* 119:126-hoz. Vö: *RAMBAM Misné Tóra Hilchosz Mamrim* 2:4. A közismert példa: *Élijahu* (Il-lés) próféta – az erre vonatkozó szigorú tórai tilalom ellenére – oltárt emel és áldozatot mutat be a Karmel hegyen, hogy ily módon győzze le a *Báál* hamis prófétáit. *1Melochim* 18.

25 *mBrachosz* 1:1.

„Ne tegyetek hozzá ahhoz, amit én parancsolok nektek, és ne is vegyetek el semmit belőle, hogy megtartsátok az Ö-való a ti I-tenetek parancsolatait, amit én parancsolok nektek.”²⁶

A „ne tegyetek hozzá” tilalom olyan esetekre vonatkozik, amikor a Tóra konkrétan megadja valamely *micvá*hoz tartozó dolgok, tárgyak számát. Ilyen esetekben tilos hozzáadni: pl. öt szakaszt tenni a *tefilin*be, stb.²⁷ Azokban az esetekben viszont, ahol a „falak védelméről” van szó, szükséges kerítéseket emelni. Az Ö-való a következő szavakkal dicséri Ábrahámot:

„Mert Ábrahám engedelmeskedett a hangomnak, és megőrizte őrizetemet [*vajismor mismarti*], parancsolataimat, rendeleteimet és törvényeimet.”²⁸

A „*vajismor mismarti*” szavak olyan rendeletekre vonatkoznak, melyek az embereket a Tórai tilalmaktól hivatottak távoltartani,²⁹ mint például a másodfokú rokonságra vonatkozó házassági tilalom,³⁰ vagy a *Sabbosszal* kapcsolatos *svusz* (olyan rabbinikus tilalmak, melyek megszegése nem von maga után engesztelő áldozatot vagy korbácsolást).³¹ A Tóra szerint a zsidó nép szentsége teljes mértékben ettől függ:

„Ezért őrizd meg őrizetemet [*usmartem esz mismarti*], hogy ne kövessetek el semmit azokból az utálatos szokásokból, melyeket elkövettek előttek, és ne tegyétek magatokat tisztátalanná ezek által; én vagyok az Ö-való a ti I-tenetek.”³²

A megkettőzött kifejezés, *usmartem esz mismarti*, melynek szó szerinti jelentése ’őriztétek meg az őrizetemet’, a Talmud szerint azt jelenti, hogy ’csináljatok őrizetet az őrizetemnek’.³³

A *Chasam Szófer*ről írt életrajzban Katz idézi a „szakadás” szellemi atyjának szavait ezekre vonatkozóan:

„Az Ö-való, áldott legyen a neve, minden nemzedékben feljogosította a bölcseket, hogy újabb szokásokat vezessenek be Izrael népe közt. És miután a bölcsek megalkották ezeket a szokásokat, csakis attól a tiszta szándéktól vezérelve, hogy kerítést emeljenek a törvények köré, és ezek a szokások gyökeret eresztettek, senkinek sincs joga megváltoztatni őket. Így hát egyáltalán nincs mód ezek eltörlésére.”³⁴

26 *Devorim* 4:2; kiemelés tőlem.

27 *RASI ad loc. Szifré P. Reé* alapján.

28 *Berésisz* 26:5; kiemelés tőlem.

29 *RASI ad loc.*

30 *bJevamosz* 21a.

31 *bBéco* 11b.

32 *Vájikró* 18:30; kiemelés tőlem.

33 *bJevamosz* 21a, *bMoed Qatan* 5a.

34 *Drasot Chasam Szofer* 2:243a-b. Idézi Jakov KATZ: *Hatam Szofer életrajzához*. In: *Jeruzsálemi Antológia*, 162. o. Eredetileg megjelent: *Uő: Kavim lebiografia sel Chatam Szofer*. In: A. A. URBACH *et als. Szerk., Mechkarim bksbbsls ubetoldot hadatot mugasim le Gerschom Scholem*. Jeruzsálem 1968, 115–149. o. Magyarul először megjelent in: *Századok*, 126/1 1992, 80–112. o.

Ugyanakkor jogosan merül fel a kérdés, hogy mindezek fényében mivel magyarázható az a tény, hogy a később az *ortodoxiát* alkotó rabbik jelentős része (a Silber által centrumnak, derékhadnak nevezett *mainstream*) vonakodik aláírni a nagymihályi döntvényt, hogy egyesek egyenesen *halachikus* fenntartásokat fogalmaznak meg a döntvénnel kapcsolatban – mint például az *ortodoxia* egyik legnagyobb alakja, a *MaHaRaM* Schick –, ahogy ezt Silber részletesen bemutatja. Úgy vélem nem különösebben nehéz megérteni őket. Mindenekelőtt, természetesen ők is tisztában voltak a fenti érvekkel. Csakhogy itt valóban egy minőségileg új lépésről volt szó a hagyomány megmentése-átmentése érdekében. Egy olyan lépésre, melynek megtételére eddig sem szükség, sem lehetőség nem volt. Mi motiválta akkor a jiddisül *historische Teilung*nak nevezett „szakadás” élharcosait, a nagymihályi rabbigyűlés szervezőit és a *Pszaz Bész Din* kiadóit? Feltehetőleg *Pinchasz* példája. A Tórai történet szerint,³⁵ amikor Zimri egy *midjoni* nőt visz be a Táborba, *Pinchasz ben Eleazár ben Aharon* mindkettőjüket megöli. A Talmud szerint Mózes elerőtlenedve figyelte a jelenetet, mert elfelejtette az ezzel kapcsolatos *halachát*. Miután *Pinchasz*nak jutott eszébe, Mózes rábízta a végrehajtást.³⁶

* * *

A „hagyomány-kitalálást” Silber legszembetűnőbben azon a folyamaton tartja bemutatathatónak, ahogyan az úgynevezett *ultra-ortodoxia* szellemi vezérei *aggádákat* minősítették át kötelező érvényű *halachákká*. Az ultra-ortodox elfogultsággal éppen nem vádolható *Encyclopaedia Judaica* szerint

„Az *aggádát* (héb. ’elbeszélés’) általában negatív módon szokás meghatározni, vagyis a rabbinikus tanításnak az a része, amelyik nem *halacha*, tehát amelyik nem foglalkozik vallási törvényekkel és szabályokkal. Az *aggáda* leggyakrabban a Biblia azon szakaszainak kibővítése, melyek elbeszélést, történelmet, erkölcsi tanításokat, valamint a próféták feddő- és vigasztaló beszédeit tartalmazzák. Az *aggáda* csak annyiban foglalkozik a Tóra törvényi részeivel, amennyiben igyekeznek megtalálni az egyes *micvák* magyarázatát.”³⁷

Bár maguk a *Bölcsek* úgy vélték, hogy „nem szabad az *aggádákból halachát* megállapítani”³⁸ – mert „aki *aggádát* ad tovább, nem nyilvánít semmit tilossá vagy megengedetté, tisztátalanná, vagy tisztává”³⁹ –, mégis számtalan olyan *halachát* találunk a *Sulchán Áruch*ban, melyeknek egyetlen hivatalos forrásaként a két Talmudban illetve a *midrások*ban található *aggádákat* tartják számon.

Nézzünk néhány példát. Az imarend sőt az egyes imaszövegek jelentős része *aggádákon* alapul:

- a napi háromszori imádkozást az ósatyák vezették be: Ábrahám a *sachriszt*, Jicchak a *minchát* és Jákov a *márivot*.⁴⁰

³⁵ *Bamidbor* 25:6–8.

³⁶ *bSanhedrin* 82a.

³⁷ *Encyclopaedia Judaica* s. v. *Aggadah*.

³⁸ *jPea* 2:6, 17a.

³⁹ *jHorájosz* 3:8, 48c.

⁴⁰ *bBrachosz* 26b.

- az áldozatokra (*korbanosz*) vonatkozó tórai és Talmudi szakaszokat azért iktatták be az imarendbe,⁴¹ mert a száműzetés kezdetén az Ö-való megígérte, hogy ha valaki tanulmányozza az áldozatok szabályait, azt olybá veszi, mintha ténylegesen bemutatta volna az áldozatokat, és megbocsátja vétkeit;⁴²
- a főimádság (*amida*, *semone eszré*) előtt három lépést kell hátrálni, majd három lépést előre, az ima végeztével pedig ugyanezt fordított sorrendben.⁴³ Ennek oka, hogy amikor Mózes felment a hegyre, három felhőre tégen kellett áthaladnia;⁴⁴
- a *sabboszi mincha* ima után három *cidkoszcho* ['Igazságosságod'] kezdetű zsoltárverset (*Tehilim* 36:7, 71:19, 119:142) mondanak,⁴⁵ mert bár *sabbosz*kor tilos a nyilvános gyász,⁴⁶ *Joszeif*, *Mose* és *David hamelech* *sabbosz*kor bekövetkezett haláláról mégis meg kell emlékezni,⁴⁷ mintegy kinyilvánítva a megnyugvást az Ö-való igazságosságában;
- a *sabboszt* a hétköznapiaktól elválasztó úgynevezett *havdolo*-áldást eredetileg csak a *máriv* imában kellett elmondani.⁴⁸ A Talmud szerint, amikor jobbak lettek az anyagi körülmények, elrendelték, hogy megismételjék egy pohár bor felett.⁴⁹ És elrendelték, hogy mondjanak áldást gyertya lángjára,⁵⁰ mert a Talmud szerint az első *sabbosz* elmúltával az Ö-való megtanította az első Embert két kővel tüzet csíholni;⁵¹
- az étkezés utáni ima (*birkat hamazon*) negyedik áldását – „Áldott az Ö-való, aki jó, és aki jót tesz” (*hatov vehamétiv*) – Betar halottaiért szerkesztették a *Bölcsek*, amikor a római kormányzat megengedte, hogy 25 év után eltemessék a holttesteket, amelyek csoda folytán nem bűzhödtek meg.⁵²

Néhány további példa:

- öltözködésnél előbb a jobb cipőt kell felhúzni, azután a balt,⁵³ mert a Tóra is előnyben részesíti a jobb oldalt,⁵⁴ pl. a papok felavatási áldozata során;⁵⁵
- minden *sabboszi* illetve ünnepi étkezés alkalmával kötelező két egész kalácsra (*barchesz*) mondani áldást a pénteken hullott kétszeres adag *manna*⁵⁶ emlékére;⁵⁷
- szombat késő-délután, a *Sabbosz* kimenetele előtt nem isznak merített vizet, mert a bűnös lelkeket akkor kergetik vissza a *gehinnomba*.⁵⁸

41 *SÁ OCh* 48, 50.

42 *bTaanisz* 27b; *Midrás Tanchuma Cáv* 14.

43 *SA OCh* 95:1, 123:1.

44 *Devorim* 4:11; *bJoma* 53b; *Rokeach*; *RAMBAM Hilchosz tefilo* 5:10.

45 *SA OCh* 292:2.

46 *SA Jore Déa* 400:1.

47 *Misna Berura SA OCh* 292:2-höz.

48 *SA OCh* 294:1.

49 *bBrachosz* 33a.

50 *SA OCh* 298:1.

51 *bPszechim* 54.

52 *SA OCh* 189; *Misna Berura ad loc.*; *Berésisz Rabba* 23:7.

53 *SA OCh* 2:4.

54 *Vajikrá* 8:23–25.

55 *Misna Berura SA OCh* 2:4-hez.

56 *Semosz* 16:22.

57 *bBrachosz* 39b; *bSabbosz* 117b; *SA OCh* 274:1.

58 *SA OCh* 291:2.

- *Tisa beav* délután már szabad székre ülni – bár a gyász többi megnyilvánulása (pl. bőrcipő viselésének, mosakodásnak a tilalma stb.) érvényben marad a csillagok feljöveteléig –, mert a *Midrás* szerint⁵⁹ ekkor, a Jeruzsálemi Szentély napján született meg *Mosiach*;
- *Chanukakor* azért kell nyolc napon át minden este gyertyát gyújtani,⁶⁰ mert amikor a Hasmoneusok visszafoglalták a szírektől a Szentélyt, csak egy kis korsó kóser olajat találtak, mely csak egyszeri gyújtásra lett volna elegendő a *menórába*. Az Ő-való azonban csodát tett: az olaj nyolcszori gyújtásra volt elegendő, amíg új olajat tudtak készíteni;⁶¹
- a *halacha* természetesen szigorúan szabályozza a férj kötelezettségeit feleségével szemben, ezen belül a házastársi együttlét rendszerét is.⁶² Ennek egyedüli alapja a Jákov által ajándékként Ézsauak küldött nyáj összetétele.⁶³

Ha alaposabban szemügyre vesszük Silber érvelését, arra következtetésre kell jutnunk, hogy támadása nem csak az *aggáda* – illetve ennek *haláchává* történő „átminősítése” – ellen irányul, hanem a szóbeli hagyomány egésze ellen. Hiszen ezen az alapon a szóbeli hagyomány egésze megkérdőjelezhető, sőt elvetendő – ahogy tették ezt a *cádokim* / szadduceusok, majd a *karaiták*. Mert ilyen alapon például azonnal törölni kellene a *Sulchán Áru*chból a „*Halocho leMose miSzináj*”-nak nevezett kategóriába tartozó *halachákat*: mert a *tefilin* dobozának (kocka) formájára⁶⁴ illetve a dobozon levő *sin*-betű szárait (három illetve négy, a jobb illetve a bal oldalon),⁶⁵ vagy a *Szukkoti* sátor minimálisan kötelező két és fél falára a legminuciózusabb talmudi szörszálhasogatás sem talált semmilyen hivatkozást-utalást a Tóra írott szövegében. De a *sabbos*kor tilos tevékenységek sincsenek tételesen felsorolva a Tórában, ezekre is csak a salamoni Szentély-építés leírásából lehet következtetni. Ugyanígy a kóser vágás, a *sechita* szabályai sincsenek részletezve a Tórában, ahol ezekre csak egy „odavetett” fél sor utal: „*vágd le az állatot..., ahogy megparancsoltam*”.⁶⁶ A Szináj-hegyről származó szóbeli hagyomány, a Tóra *sebeal pe* őrizte meg ezeket a szabályokat is.⁶⁷

Az *aggáda haláchává* történő átminősítésének, tehát az „*ultra-ortodox*” retorika legeklektásabb példajaként elemzi Silber a név-nyelv-öltözet (*sém loson-levus, Salem*) hármását.⁶⁸ Bár idézi az antiasszimilációs tórai alapelvet – „*Ne járjatok a népek törvényei szerint*”⁶⁹ –, bár megemlíti, hogy a *halacha* tiltja a népek öltözködési szokásainak követését,⁷⁰ mégis bírálóan nyilatkozik arról a „csúsztatásról”, amellyel egy – szerinte – marginális szokáscsoportot központi kérdéssé, a zsidóság alapjává nyilvánítottak.

59 *Midras Ponim Acherim* 6.

60 *SA OCh* 670–71.

61 *bSabbosz* 21a.

62 *SA Even Hoezer* 76:1–2.

63 *Semosz* 21:10; *bKeszubosz* 62b, *Berésisz Rabba* 76:7.

64 *SA OCh* 32:40.

65 *Ibid.* 32:42.

66 *Devorim* 12:21.

67 Vö. *RASI, RAMBAN Devorim* 12:21-hez; *bChulin* 28a *et passim*.

68 Silber *i. m.* 251 skk. o.

69 *Vájikró* 18:3.

70 *RAMBAM, Misné Tora, A bálványimádókkal kapcsolatos szabályok* 11:1; *SA Jore Déo A bálványimádókkal kapcsolatos szabályok* 178:1; *MOSE miCoucy: Széfer Micvosz haGodol [SZEMAG], Micvasz lo taasze # 50.*

Csakhogya ezekre az elemekre ugyanaz érvényes, mint a nagymihályi határozatban említett zsinagógai újításokra, nem önmagukban van elsősorban a lényegük, hanem az elkülönülés (*hiszbadlusz*) elemeiként nyernek fontosságot. Meir Ydit szerint

„A középkor során a zsidó kisebbség törekvése arra, hogy különbséget tegyenek a saját öltözködési szokásaik és környezetükéi között, hozzájárult túlélésükhöz és önazonosság-tudatukhoz. A nem-zsidó öltözék és divat-újdonságok utánzását *chukkasch hagojnak* [nem-zsidó szokásnak, mely bálványimádó vagy babonás eredete miatt tilos] tekintették.”⁷¹

Éppen azért hangsúlyozták ezeket az „*ultra-ortodoxok*”, mert az „*újítók*” célja a környező népek (kulturális) szokásainak utánzása, az azokhoz történő hasonulás (*hiszdamusz*) volt.

Amit Silber valójában szemére vet az „*ultra-ortodoxoknak*”, az az asszimiláció-ellenességük. Csakhogya itt marad adósunk Silber: a kutatói értelmezés mellett meg kellett volna mutatnia a belső értelmezést is. Mit gondoltak ők, az „*ultra-ortodoxia*” szellemi vezérei? Miért nem érezték szükségét az asszimilációnak, sőt miért ellenezték azt? Ennek bemutatása nélkül – nevezzük nevén a gyereket – akár tudatos hamisítóknak is lehetne őket tekinteni. Nem elég a *szekuláris* posztmodern világból visszatekintve elítélni a vallási hagyományokhoz, általánosabban szólva a vallás által keretbe foglalt élethez ragaszkodókat, hanem – a történeti antropológiában megszokott módon⁷² – az adott közösség felől, annak látószögéből kell bemutatni a folyamatokat, történéseket. És annak látószögéből kell bemutatni az egyéneket is, akik magukat egy genealógiai láncolat, a *salselesz hakabbala* láncszemeinek tekintik.

Balázs FÉNYES

INVENTED TRADITION – INVENTION OF A MYTH

Interest in the history of Jews in Hungary has increased in the past two decades. Nowadays research focuses not only on Hungarian Jewish history in the middle ages, but also on the history of the 19th and 20th century. Among others, the formation, the development and the role of Hungarian Jewish orthodoxy, an earlier neglected topic, is being researched.

Michael K. Silber wrote a well-acknowledged study on the Orthodox - Neolog split, analysing the Orthodox developments. In his study he accuses the most conservative 'right wing' of Orthodoxy (sometimes referred to as 'Ultra-Orthodoxy') that they invented a new tradition, at a time when they had to face modern challenges. Present study deals with these issues.

⁷¹ Meir YDIT, in: *Encyclopaedia Judaica*, s. v. *hukkat ha-goi*.

⁷² Ld. pl. HOFER Tamás szerk.: *Történeti antropológia*. Budapest: MTA-NK, 1984; SEBŐK Marcell: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör, 2000; KLANICZAY Gábor: *Történeti antropológia Magyarországon*. In: MOHAY Tamás szerk.: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen: Ethnica, 1992, 349–353. o.

HROTKÓ LARISSZA

AZ ÓBUDAI ZSIDÓ KÖZÖSSÉGI IRATOK, MINT A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG KUTATÁSI FORRÁSA

BEVEZETŐ: A KUTATÁS TERÜLETE ÉS SAJÁTOSSÁGAI

Amint az egész társadalom, úgy a vallásetnikai csoport kultúrája is egy többrétű kutatást igényel.¹ Egyes definíciók szerint a vallásetnikai csoport egy olyan kétnemű emberi formáció, amely eredeti belső struktúrával és a közös vallási (hagyományi és liturgiai) tapasztalatokra épülő sajátos magatartási mintával rendelkezik. Az utóbbi a specifikus csoportvédelmi mechanizmus elemeit is tartalmazza, amelyek lehetővé teszi a csoport tagjai számára a **megkülönböztetést**. Ugyanis a vallásetnikai csoportok közötti határokat a tagok érzelmileg úgy fogják fel, hogy „ezek itt mi vagyunk, a többiek pedig **a mások**”.²

Kutatásom specifikus területe a zsidó vallásetnikai kultúra, de ezen belül külön figyelmet fordítok a nők családban és társadalomban foglalt helyére. Tanulmányaim nyelvét többnyire a különböző társadalmi rétegekhez és korosztályokhoz tartozó emberek életét ábrázoló köznapi kifejezések jellemzik. A vallási szokások ugyan elválaszthatatlanak egy vallásetnikai csoport leírásától, de nem kevésbé releváns, például, az adott csoport születési statisztikája, vagy szakmai rétegződése, a csoportot összetartó normanyelvről nem is beszélve.³

Történelmileg úgy alakult,⁴ hogy az óbudai zsidó életformák nagymértékben befolyásolták az alakuló pesti zsidó közösség szokásait. Ezek közé sorolható a német nyelv és kultúra ismerete, az óbudai német nyelvjárás a helyi jiddisre kifejtett hatása, a kö-

1 A sokarcú zsidóság kortárs kutatói között feltétlenül meg kell említeni Dr. Prepuk Anikót, aki az ortodox és a neológ formáció integrálását tanulmányozza. Lásd, például: PREPUK Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában* In: *Budapesti Negyed*, 2008 nyár, 60. sz. pp. 187–224.

Ugyancsak megemlítendő Glässer Norbert a hászid és az ortodox zsidó kultúra kutatója, több emlékeztető munka szerzője, mint például: GLÄSSER Norbert: *Pilgrimages in Jewish Folk Religion in Hungary – from the Chassidic Courts to the Virtual Communities* In: *Acta Ethnographica Hungarica*, 2006, Volume 51 (1–2), pp. 91–104.

Teljesen más dimenzióról szól egy-egy neológ zsinagógai közösségről írt munka, például: HROTKÓ Larissa: *120 éves a budai „Frankel”* In: *Remény* 11. évf. 2. szám, 2008, pp. 11–16

2 ТРУБЕЦКОЙ Н. С.: *История, культура, язык*. Москва, 1995, p. 33

3 HROTKÓ Larissa: *Régi írásos emlékek az együttélésről*. In: *Remény* 12 évf. 1. szám 2009, 37–41

4 BÜCHLER Sándor: *A pesti hitközség múltjából*. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1891, 109–118. BÜCHLER, Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Budapest, 1901.

zösségen belüli szakképzési formák, az irodalmi és a tudományos ismeretek (a tudáspotenciálok).

Az óbudai (alt-ofeni) zsidó közösség életének néhány részlete a 18. századvégi–19. század eleji pesti zsidó közösség letelepedésének előtörténetét képezi. Ebből mutatok néhány részletet, amely talán felkelti olvasók érdeklődését.

A CSALÁDFŐI NÉVSOROK

A Budapesti Fővárosi Levéltárban (BFL) az „Óbudai zsidó hitközség iratait” az V6/XV. 20 (36–1.2434–2435) számú mikrofilm őrzi. A dokumentumok tanúsítják, hogy a zsidók jelen voltak a környék gazdasági életében, önállóan fenntartották a zsidó közösségi és vallási életet, és megfizették a kirótt türelmi adót. Az 1788–92-es anyagok több nyelven készültek: vannak német, latin, de jiddis és héber nyelvű feljegyzések is. Ez megfelelt annak a műveltségi szintnek, ami zömében Morva- és Csehországból (*Bohemiából*) 1736. körül bevándorolt zsidóktól elvárható volt. A bevándorlók többsége nőtlen fiatal férfi volt, akik a nősülés céljából, az új egzisztencia megteremtésére érkeztek Magyarországra.

A Monarchia különböző részeiből bevándorló zsidók az új helyen gondoskodtak életvitelükhöz szükséges intézményi struktúrákról (ismereteim szerint csak a férfiak ez irányú tevékenységéről maradt feljegyzésünk): alapították a *Chevra Kádísát* (a temetkezési egyletet), berendezték a *Tóra-Talmud* folyamatos tanulásához és imádkozáshoz szükséges helységet (*sult*) és felállították a rituális tisztaság céljait szolgáló fürdőt (*mikvét*). Első intézkedések közé tartozott a kóser mészárszék és pékség berendezése. Ezzel párhuzamosan választották, illetve kinevezték a társadalmi tisztségviselőket: a közösségi vezetőséget, a pénztárost és a pénzügyi ellenőröket, a beteg ápolókat, az árva-gyámjait, a tanárokat, a zsinagógai (ha a zsinagóga is felépült már) és a közösségi sameszt (szolgát). Olyan nagy közösségben, mint amilyen az óbudai is volt, külön volt a közösségi vezető, akit zsidó bírónak neveztek (*Judenrichter*) és a zsinagógai előljáró (*Synagog-Vorsteher*). Az 1823. évi jegyzőkönyvi feljegyzések szerint bírónak Boskovics (Boschkovitz) Simont választottak, aki több éven át vezette az óbudai közösséget.

A zsidók 1740. évi ideiglenes kiűzetése Prágából, majd az 1746. évi ideiglenes kitiltásuk Budáról hozzájárult az óbudai zsidó lakosság gyors növekedéséhez. A hatóságok is úgy intézkedtek, hogy a gazdasági életben hasznos hozó zsidók ne hagyják el az országot, és a kiűzetés után is lehetőleg Buda környékén maradjanak. A Magyar – Zsidó oklevéltár XVII. kötete rögzítette az egyik budai zsidó költözése körüli zűrzavart. A névtelen „*angestellte jud*” (alkalmazott zsidó) a hadseregnek dolgozott, ezért 1769. szeptember 1-én olyan döntés született, hogy noha Budán nem lakhatott, de a városba bemehetett, ha a katonai érdek ezt kívánta. Úgy látszik, hogy a zsidó mégis Budán maradt, ezért a levelezés még folytatódott. A 399-es bejegyzés is sürgette a hadsereg zsidó alkalmazottjának távozását Óbudára, „*wo die übrige(n) juden wohnen*” (ahol a többi zsidó lakik).⁵

⁵ *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVII. Kötet (szerk. SCHEIBER Sándor), Budapest, 1977

Az „Óbudai zsidó hitközség” (1848 előtt ez még közösség és nem csak hitközség volt), legkorábbi adókimutatásai az 1780-as évekből származnak. Kézzel írt német nyelvű lapokon a nevek és a megfizetett adó mértéke olvasható:

Juda Boskoviz, 1781–92: f810

1792. október végétől hátralékban van (f143 ill. 318).

Nathan David, 1790–1792: f557

Jüval (családi neve olvashatatlan), 1791–1792: f319

A pénznem megjelölésére nemcsak „f” vagy „fl” (forintot), de „Gulden” vagy „m.m.”-jelölést is alkalmaztak, amit néha betűkkel is kiírtak: „in königlichen Münzen” (koronában).

A mikrofilm 320–327. számú felvételei nyomtatott formában kilenc A/4-es lapot tesznek ki. A lapokon egy latin betűs német nyelvű adófizetői névsor olvasható, amelyben az összeírtakat nem a családi, hanem a személyi nevek szerint csoportosították alfabetikus sorrendben. A felsorolás első neve Abraham Israel, az utolsó kettő a „Z” betűnél található: Zachrias Billitz és Zachrias Bamberger a közösségi összeírás 268. illetve 278. oldaláról.

Néhány érdekes részlet kelti fel figyelmünket. Az „F” betűnél látható 12 bejegyzésből az egyik „*Fleischbank Arrenda*” vagyis a mészárszék, a másik „*Fleischkretzer Pacht*” (talán „Grätzer”), vagyis a „húscsontozó” bérlemény. Az „N” betűnél hét Nathan található, egyikük Nathan Gabor. Ezzel a ritka zsidó családi névvel találkozunk a későbbi pesti zsidó iratokban is, és pedig a cselédlányok körében (1827/183).⁶ 25 éves Anna Gabor ugyan Lovasberényből jött fel Pestre 1825-ben, de Bobele terménykereskedő házában élt, aki egy régi óbudai családból származott. Valamilyen kapcsolat Anna Gabor és Nathan Gabor között biztosan fennállott. A „P” betűs ötfős csoport kiolvasható neve Perc Goldberger és talán Pinkas Jonas Pollack. Perc (Franz) Goldberger hamarosan csak németesen írta a nevét.

A 328–341. számú mikrofilm-felvételek, amelyek nyomtatott formátumban tizen-négyszögletes A/4-es lapot tesznek ki, egy héberbetűs névsort tartalmaznak. A főcímet úgy értelmeztük, mint egy jelentést a „k. k. Toleranz-Tax” (császári és királyi türelmi adó) befizetéséről, amelyet (5)541. (1781.) évben, *pészách előtt* Óbudán (héberül: אֹבֻדָּן azaz: *ovin jsn*, azaz Régi Budán) írtak le. A fejléctet héber betűkkel jiddisül, de részben latinul írták. 206 főtől összesen 3.203 Ft-ot szedtek be türelmi adóként.

Óbudán kívül a lapokon található más közeli helység „*Toleranz-Tax*” befizetési igazolása is: az aszódi, a kiskatai, a zsámbéki, az almási, a budai, a péceli, az irsai, a vörösvári, a tetingi (tetényi) és az izsáki kimutatások. Ezek igazolják, hogy a zsidók először ott települtek le, ahol védelmi státuszt kaptak. Az óbudai, zsámbéki, tetényi és vörösvári területeken ezt a státuszt részben az óbudai uradalomtól, részben más nagybirtokosoktól szereztek.

Az óbudai közösség női tagjai a férfi családtagok háttérében éltek, ezért nevük csak akkor merült fel a közösség levelezésében, ha egy hagyatéki eljárásról, vagy valamilyen vitáról, esetleg panaszról volt szó. Az óbudai közösségben a nők egyetlen tisztviselői he-

⁶ Az első szám az összeírás évét, a másik a bejegyzés sorszámát jelöli.

⁷ HROTKÓ Larissa: *Zsidók Óbudán* in: *Remény*, 10. évf. 1. szám, 2007, 51–55. Ezen belül Becher családról az 55. oldalon

lyet sem foglaltak. A férjezett, vagy megözvegyült, jó anyagi körülményekben élő nők (mint Rachel Boskovitz, Simon felesége, illetve özvegye) egyáltalán nem rendelkeztek beleszólási joggal, amennyiben a családban férfitagok is voltak. Az értelmiségi, kisebb vagyonú és közeli férfitagok nélküli családok özvegyei (mint Marja Becher, a helyi sebész és szülész özvegye) rendelkezhettek saját és gyermekei vagyona felett, sőt a gyerekek nevelése terén a férfikkal azonos kötelességeik voltak.⁷

AZ ÓBUDAI ÉLET. GAZDASÁGI NYITÁS PEST FELÉ

Az 1740-es években Óbuda dinamikusan fejlődött. Felépül az új-budai (Neu-Altofen) zsellér negyed, illetve olyan ipari létesítmények, mint Valero István óbudai selyem gyára. A budai kiűzetéstől eltekintve az 1730-as és 1740-es évek közötti 10 év egy csendes, nyugodt terjeszkedési időszak lehetett az óbudai zsidók számára, de az 1746. évi óbudai összeírás mégis három zsidó családdal kevesebbet mutatott.⁸

Büchler Sándor szerint az újkori óbudai zsidó közösség 1742-ben kezdett újra alakulni egy tisztázatlan esemény után, amely rövid időre megszakította a közösség folyamatoságát.⁹ Közvetlen bizonyítékokkal, amelyek ezeket az adatot igazolták volna, nem rendelkezünk. Az 1788–1792-ben készült óbudai iratok megerősítik Moess Alfréd¹⁰ demográfiai adatait, melyek szerint a felsorolt adózó zsidó családok már jó pár éve éltek Óbudán, illetve a vonzási körzetébe tartozó településeken.¹¹

Büchler Sándor fentiekben már idézett népszerű történelmi tanulmánya az óbudai viszonyokról egy szinte idilli képet festett.¹² Schams Ferenc szerint is¹³ az óbudai zsidó népesség kedvező körülmények között gyorsan szaporodott: 1794-ben 382, 1803-ban 527, 1822-ben már 3210 zsidó lakott festői Óbudán a „békés együttélésben”. Eleinte Óbudán csak a földművelők éltek, de a zsidók érkezésével a kereskedelem is fejlődött. Persze, leginkább a batyus kereskedőkről, a házalókról beszélhetünk. Más kereskedelem-fejlesztő lehetőség Óbudán nem igen adódott. Bácskai Vera Óbudát még piacközpontnak sem nevezi, csak vásártartó helyként említi.¹⁴ Ezzel szemben Óbudán volt ipar, és a zsidók űzhették is az ipari szakmákat, ám ennek ellenére a fejlődő Pest elszívta az óbudai zsidó lakosságot. Lehet, hogy Óbuda volt az utolsó tradicionális (vagyis átmeneti) magyarországi zsidó település, ahol a zsidók addig laktak, amíg jobb üzleti környezetet nem találtak.

Pestre érkezett óbudai zsidók zöme még sem az iparosi, hanem a kereskedelmi szakmát űzte. Ezen belül legnépszerűbb foglalkozás volt a házaló (Hausierer, a korabeli

8 BÜCHLER 1901. 275

9 uo. 273

10 MOESS Alfréd: *A Pest vármegyei zsidó demográfiája. Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*, Budapest 1968. pp. 8–9, 10–11, 15–16.

11 BFL: V6/XV. 20.

12 BÜCHLER 1901. 413–415.

13 SCHAMS, Ferenc: *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Ofen in Ungarn*, Ofen, 1822, 638: „im friedlichen Gemische”. A szerző összesen 7356 lelket számlált az akkori Óbudán. Schams In: BÁCSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873*, Budapest 1971. pp. 49–53, illetve 90.

14 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, 1984. p. 72

helyesírás szerint: *hausir/hausirer*), illetve zsidó (tredler, vagy trödler, sőt tregler). Egy fokkal feljebb álltak a kereskedelmi ügynökök (*sensal*) és a különböző kereskedők (*händler*). Feltűnően sok volt a rövidáru kereskedő, illetve házaló (*schnittwarenhändler, schnittwarenhausirer*), kevesebben és valószínűleg tehetősebbek voltak a borkereskedők, illetve kocsmárosok. Persze a rövidáru házalók, illetve a kereskedők vagyoni helyzete különböző volt. Ignatz (Ignác) Ber, például, aki a pesti iratok szerint helyi születésűnek vallotta magát, de Óbudának fizette a türelmi taksáját, rövidárus volt és a 3. vagyoni osztályhoz tartozott (1826/282. összeírási bejegyzés). Ez az osztályozás nem volt rossz. Ezzel szemben Franz Prager rövidárus (1826/286) szegény volt. Az utóbbi egyébként Nikolsburgot adta meg születési helyül, de adóját úgyszintén Óbudának fizette.

Az első pesti telepések közül is volt néhány nagykereskedő és a határidős ügyleteket kötő nagykereskedő (*promter grosshändler*). Egy ilyen azonnal szállító kereskedő volt például Joachim Kuntzer, aki 1786. óta élt Pesten, de szegénynek számított. Ezzel szemben a pozsonyi Joachim Offenheim, ugyancsak határidős nagykereskedő a 3. osztályhoz tartozott. Vagyis nem minden Pestre költözött óbudai kereskedő volt jómódú, noha többen valóban erős vállalkozói réteget képeztek: az óbudai származású Josef Granstetter nagykereskedő az 1. osztályhoz, az óbudai Gerson Kopel terménykereskedő a 3. osztályhoz tartozott.

Elsők közül települt át Wolf Kohen vendéglős, Theresia Freund (helyi kiejtéssel: Freind) és Theresia Beer kóser pék és Adam Rotter ékszerész. De voltak koldusok is az óbudai-pesti telepések közül. Koldus volt 60 éves David Sachs (vagy Sax), aki 1795-ben költözött át Pestre. Kérdés azonban, hogy David Saks már Óbudán is koldult, vagy Pesten szegényedett el annyira. Hiszen Saks (Sachsel, Sax, Saxel) nevű pesti telepések között tehetősebbek is voltak. Például Marcus Sachsel, akinek nevével elsősorban a zsidó konyha („*Garküche*”) körüli levelezésben találkozunk. Marcus egy „*Ausschussmann*” (vezetőségi tag) és „*Schutzjude*” (egy földesúr védelme alatt álló zsidó kereskedő) volt, vagyis a pesti közösség vezető rétegéhez tartozott. Az óbudai jegyzékben az „M” betűnél is megtalálható egy Marcus Saks a toleráltak között. Előfordulhat, hogy a pesti Marcus Sachsel azonos az óbudai névsorban szereplő Saks-sal.

Az óbudai adófizetői névsorban a „B” betű alatt két olyan Baruch szerepel (Baruch Simon Ables és Baruch Markus Ables), aki kapcsolatba hozható Baruch (Boruch) Abeles-szel. Ugyanakkor az 1789–1790-es években Baruch Abeles már a pesti zsidók névsorában a „zsidó konyha” (*Garküche*) levelezésében is megtalálható (például a „61”-es jelölésű, 1789. évi, vagy 499. ikt. számú 1790. február 8-i levélben).¹⁵ Ugyanebből az óbudai névsorból kitűnik, hogy az óbudaiak az 1700-as évek végén valóban tartottak fenn üzleteket Pesten, ugyanis a „P” betűnél található meg a „*Pester Kascher Kocharrenda*” bejegyzés, ami a pesti kifőzde („*Garküche*”) bérletével volt azonos.¹⁶ De Boschkovitz (Boschkowitz, Boskovitz) család legtöbb tagja, a Kunewaldék (Kunewalderék), a Goldbergerék és az Abeleszék ekkor még mindig az óbudai zsidósághoz

15 BFL: IV. Int. a. m. 1202.c.

16 BFL: V6/XV. 20.

17 Zsidó Levéltár PIH I–7. 1/1827

18 BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai*, Budapest, 1989. p. 86.

tartoztak. A tehetősnek számított Selka Abeles 1805-ben, Gerson Goldberger és fiai csak 1811-ben költöztek fel Pestre.¹⁷

A vagyonosabb óbudai zsidók közül elsőnek Ábrahám Kopel gyapjúkereskedő 1785-ben,¹⁸ Icchák Wolf Kohen ezüstműves (1826/ 585) 1789-ben telepedett le Pesten. A fentiekben említett Josef Granstetter 1. osztályú nagykereskedő 1790-ban, Gerson Kopel 3. osztályú terménykereskedő 1791-ben, Simon Posen terménykereskedő 1793-ban, vagyis már javában az új letelepedés főszakaszában költöztek fel (1826/ 807, 748, 1827/ 1), amikor a pozsonyi Ulmanék is felkerekedtek Pestre. Az olyan szegény óbudai, mint Jakob Herschl házaló 1781, vagy Marcus Herschl koldus, ezzel szemben, már 1784. óta élt Pesten.¹⁹

Egy külön csoportot alkottak azok az óbudai vállalkozók, akik bérelték a pesti „zsidó konyhát” (*Garküchler*). Büchler Sándor szerint éppen a kóser vendéglő bérleménye volt a „hátsó ajtó”, amelyen át az óbudai zsidók bejutottak Pestre, holott az 1766. június 20-i közlés szerint a zsidók Pesten még a vásárokat sem látogathatták meg.²⁰ Mégis az óbudai Lázár Simon 1762. évi bérleti szerződését követően²¹ újabb és újabb óbudai kérvények kerültek a Pesti Tanács elé. 1782-ben beadja kérvényét Dávid Mózes, augusztusban Sámuel Jakab és Mózes Löb,²² míg végül 1783. május 27 megszületett a helyi hatósági határozat arról, hogy a város a vásáron kívül is bérbe adhatja a zsidóknak a vendéglőt, mert „nem okoznak kárt”.²³

A kutatás forrásai alapján csak Samuel Jakab pesti letelepedését követhetjük nyomon, igaz ezt is csupán feltételelesen. Az óbudai névsor „I” betűje alatt szerepel egy: „*Jakab Nutzer der Garküche*” (Jákab, a vendéglő haszonbérelője), aki esetleg azonos Büchler által megnevezett bérelővel. Az 1826. évi pesti adóösszeírás 68. számú bejegyzése szerint Katarine Jakab óbudai özvegyasszony („*Katarina Jakab aus Alt Ofen*”) már 30 éve élt Pesten. Az asszony a ruhakereskedésből próbálta magát és leányát fenntartani, de mint a legtöbb pesti özvegy a közösség segítségére szorult. Feltételezhetjük, hogy Katarine az óbudai Samuel Jakab bérelő özvegye volt.

Mózes Löb talán azonos volt azzal a Moyses Liebnerrel, aki partnere volt Joel Berkovits nevű hírhedt lengyelországi paszományosnak az 1789-es bérleményben.²⁴ A „Zsidó konyhával” kapcsolatos iratok közé tartozik a 329-es irat is, amelyet aláírtak az óbudai névsorban is megtalálható David Tilz (Silz) és Jakab (vagy Josef) Goitein. Az 1798. évi 348. számú iratban, majd az 1799. évi 434. ill. 444. számú iratban Hirschl Boschkowitz (Boskovitz) neve jelenik meg, aki ugyancsak megtalálható a korabeli óbudai névsorban.

19 Az 1826. évi összeírás szerinti 397. ill. 488. számú bejegyzés. Valószínűleg egy családhoz tartoztak, Markus erkölcsi magaviselete „rossznak” (*schlecht*) volt minősítve, de bővebb magyarázat a könyvben nem szerepelt.

20 BÜCHLER 1901. 336

21 uo. 337

22 uo.

23 uo. 343

24 BFL Int. a. m. 1202. c. 4647–4957/I. 1. irat: 1789. február 1-től 1792. február 1-ig érvényes bérleti szerződés „*von jüdischen Gaststätte*”. Berkovits és Liebner vitájáról még: HROTKÓ Larissza: *Pesti zsidók* (2.) In: *Remény*, 10. évf. 2. szám, 2007. 40–43

25 BÁCSKAI 1989. p. 91

Bácskai Vera Boscovitz Hirschlről azt írja, hogy alapítója volt a 18. század végén, Óbudán létesített kékfestőműhelynek. Az üzem 42 munkást és napszámosokat is foglalkoztatott. A műhely forgalma évi 20.000 vég vászon volt, amelynek értéke egy és egynegyedmillió forintot tett ki.²⁵ Hirschl Boskovitz talán a zsidó konyha bérletében is érdekelt volt, ugyanis az 1798. évi 348. számú iraton jelenik meg aláírása, mint a hazai túrt zsidóé: „Judae Gestim domiciliati tollerati”. A 434–444. számú (1799. évi) iraton Boskovitz aláírása az olyan bérlők között szerepel, mint Salamon Mandl, Jakob Schönstein és péceli születésű Salamon Bauer, akinek fia Móríc a pesti zsidóságon belül egy kiemelkedő helyet foglalt. Bauer Móríc kitűnt azzal is, hogy elsőik közül magyarul tanult a (valószínűleg piarista) pesti gimnáziumban. Bauernak országszerte voltak üzletei, de főbb kereskedelmi partnerei a bécsi zsidó körökhöz tartoztak, ahonnan felesége is származott. Az óbudai körzet és a bécsi zsidóság között szoros üzleti és rokoni kapcsolatok alakultak ki, amit Pestre is magukkal vittek.

A VALLÁSETNIKAI KÖZÖSSÉG SZOCIALIZÁCIÓJÁRÓL. ÖSSZEFOGLALÓ

Trubetzkoy 1995. évi elmélete szerint az emberi kultúrákat a „mátság” elve alapján önmeghatározó etnikai formációk alkotják.²⁶ Wolfgang Kaschuba úgy véli, hogy a népcsoportok eme kultúra antropológiai felfogása a modern világ könnyelműségét tükrözi, ugyanis hajlamosak vagyunk a komplikációk leegyszerűsítésére.²⁷ A „mátság” elvének elfogadásával a strukturalisták megpróbálták megdönteni azt a definíciót, amely szerint a népcsoport **egy sorsközösség**, amely ragaszkodik a mitológiai eredethez és magát eme hagyomány etnikai vonalának, illetve törzsi terének és örökségének tartja:

„[...] die an dem mythologischen Ursprüngen anknüpft und deren Ideen lebendig erhält, andererseits als eine ethnische Linie der Überlieferung, als Stammraum und Erbe einer Schicksalsgemeinschaft.“²⁸

Nos, az óbudai zsidók egyértelműen az egzisztenciális okokból települtek Óbudán és ugyanezért mentek tovább Pestre. A közösségalapítási mintát a zsidók magukkal – talán még az ősi babilóniai diaszpórából – hozták. Az általam vizsgált közösségi iratok viszont már a zsidóság magyar társadalmi szocializációját tükrözik.

Jelen rövid kutatási beszámoló nem adhat bővebb tájékoztatást, de ennyi is elég volt ahhoz, hogy lássuk, milyen sokat tudhatunk meg egy-egy vallásetnikai csoportról és annak tagjairól a levéltári iratkutatásból. Az emberi sorsok tárulnak fel a helyenként olvashatatlan, összetöredezett oldalakról. A pesti és az óbudai zsidó közösségi iratokat részben a Budapesti Fővárosi Levéltárban, részben a Zsidó Levéltárban sikerült megtalálni és feldolgozni az alábbiak szerint.

A Budapesti Zsidó Levéltárban:

- Protokoll 1828–1833 (német nyelvű közösségi jegyzőkönyvet): 90. 63
- a pesti közösség 1828–1832 jiddis nyelvű jegyzőkönyvét,
- az 1826. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I–7. 1/1826,

²⁶ ТРУБЕЦКОЙ Н. С. 1995, p. 33

²⁷ KASCHUBA, Wolfgang: *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München 1999. 2. Auflage: 2003. p.

- az 1827. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1827
- a PIH-II-B-2-a/1824, 1845 számú (német-jiddis nyelvű) házassági levelet
- a PIH-II-B-2-a/79. 133/1846. számú, német nyelvű házassági meghívót.

A Budapest Főváros Levéltárban (BFL):

- V6/XV. 20. Óbudai Zsidó Hitközség iratait (mikrofilm 2434–2435).
- Jüdische Gemeinde Altofens Toleranz-Steuerabgabe 1788–1792
- Zsidó konyha IV. 1202.c. Intimata a. m. 4647, 4957, 1789–1850
- IV. 1202pp/XV. 20. (lajstrom). Zsidó (Letelepedési, lakhatási ügyek) ügyek: 1786–1837, 1838–1855 Vegyes ügyek 1804–1841,
- IV. 1225: Boráros János hagyatéka (1791–1802)
- XV. 20: Budapest Egyházi anyakönyvek:
A 23, 24, 25, 28, 29, 34, 36, 37, 46 izr. (1836–1851)
Születési anyakönyvek: Geburtsregister
Halotti anyakönyvek: Sterberegister
XV. 20: A54, 58, 65, 67, 80, 96, 99, 100, 114, 116, 134, 136, 245
Keresztelői könyvek: Taufregister

Ovin jasan – így nevezték az első zsidó telepeselek az Alt-Ofent, vagyis az Óbudát, ahol ma is, legalább két helyen héber betűket, illetve zsidó neveket fedezhetünk fel: fent a Kiscelli Schmidt-kastélynál és lent a Duna-parton. A zsidók nemcsak jó adófizető voltak, de egyes ritka szakmákhoz, többek között a könyveléshez is értettek, amit a király parancsára a 18. század végén vezettek be a magyar kereskedelembe.

Az óbudai zsidó település az 1700-as évek végére már agglomerációs méreteket öltött, és az 1800-as évek elején a pozsonyi közösség után az ország második legerősebb zsidó közösséggé alakult. A közösség a 19. század 20-as éveiben élte meg fénykorát. Ekkor építették fel a megroggyant zsinagógái épület helyén az új zsinagógát, amelyről sokan írtak már.

De bárki ki is írt az óbudai zsinagóga építéséről, nem hagyhatta ki az óbudai főrabbi nevét. Parczel József, a 20. századeleji zsidó közösség adminisztrátora is tiszteletteljesen emlékezett Münz Mózes főrabbi életéről és működéséről, akit az akkori szokásnak megfelelően gáonnak szólított. Az építkezés idején az óbudai közösséget Boskovitz (Boschkovitz) Simon vezette, aki egyedül is 40.000 forintot tudott kölcsönözni az építkezésre. De úgy látszik, hogy az óbudaiaknak volt egy elkülönített pénzforrásuk, mert a kölcsönből már az építkezést követő esztendőben visszafizettek 30.000 forintot. A mai napig is látható, 1901-ben felújított zsinagóga eredeti felavatására 1821. július 20-án került sor.²⁹

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

BÁCSKAI

- 1971. BÁCSKAI Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873*, Budapest, 1971.
- 1989. BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989.

BÁCSKAI-NAGY

1984. BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984.

BÜCHLER

1891. BÜCHLER, Sándor: *A pesti hitközség múltjából*. In: Magyar Zsidó Szemle, 1891.
1901. BÜCHLER Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Budapest, 1901

HROTKÓ

- 2007 HROTKÓ Larissza: *Zsidók Óbudán*. In: *Remény*, 10. évf. 1. szám, 51–55.
2007 HROTKÓ Larissza: *Pesti zsidók (2.)* In: *Remény*, 10. évf. 2. szám, 40–43.
2009 HROTKÓ Larissza: *Régi írásos emlékek az együttélésről*. In: *Remény* 12 évf. 1. szám, 37–41.

KASCHUBA

2003. KASCHUBA, Wolfgang: *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München 1999. 2. Auflage. , 2003.

Magyar-zsidó oklevéltár, XVII. Kötet (szerk. SCHEIBER Sándor), Budapest, 1977.

MOESS

1968. MOESS, Alfréd: *A Pest vármegyei zsidó demográfiája. Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*, Budapest

SCHAMS

1822. SCHAMS, Ferenz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Ofen in Ungarn*. Ofen, 1822

PARCZEL

1901. PARCZEL, József: *Az óbudai izraelita templom restaurálásának története*, Budapest, III. Kiskorona-utca, 1901

ТРУБЕЦКОЙ

- 1995 ТРУБЕЦКОЙ Н. С. *История, культура, язык*. Москва, 1995.

Larissza HROTKÓ

JEWISH SOCIETAL DOCUMENTS OF ÓBUDA AS INVESTIGATION RESOURCE
OF HUNGARIAN JEWRY

Under the pretext of the establishment of the Jewish community of Pest at the end of the 18th century – at the beginning of the 19th century the authoress contemplates on the strategies of the settlement and on how the official documents produced in the time of the settlement reflect the socialization of the community and the individual. The Jewish women were allowed to appear in the official deeds only if as widows in the capacity of family head they were bound to pay the tolerance and community taxes imposed on the religious ethnic community. A large proportion of the Pest community was constituted by the Jews of Óbuda, who comprised very well-to-do people, too but in their majority they were poor for all that. The living habits and cultural level of the Jews of Óbuda determined to a great extent the intellectuality of the formative community of Pest, although the Jewish families resettled from Moravia and Bohemia had also a say in this. The authoress read these and yet many other data from the records in Yiddish and German languages of the Jewish community of Pest and Óbuda.

KÁPOLNAI IVÁN

EMLÉKEZÉS DR. KISS ISTVÁN TEOLÓGIAI TANÁRRA
(1906–1981)

1981. június 28-án, 30 éve hunyt el, – öt héttel 75. születésnapja előtt – Dr. Kiss István teológiai tanát, nemzetgyűlési képviselő, aki – egyebek között – a 100 éve alapított mezőkövesdi Szent László katolikus gimnáziumnak is hittanára és a „konviktus” igazgatója volt. A Jászapátiban földműves szülők gyermekeként 1906-ban született Kiss István az egri ciszterci gimnáziumban végezte a középiskolát, – többek között Barankovics Istvánnal, a (Keresztény) Demokrata Néppárt későbbi vezetőjével együtt – teológiai tanulmányait pedig a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karán. 1930. évi pappá szentelése után Erdőtelken és Egyeken segédlelkész, hitoktató. 1932-ben a budapesti egyetemen teológiai doktorátust szerez, és Diósgyőr-Vasgyári plébániai működése alatt megismeri az ipari munkáság szociális viszonyait, 1934–36-ban pedig a mintegy 20 ezer lélekszámú *Mezőkövesd* gimnáziumának hittanáraként a jórészt nincstelen és törpebirtokos mezőgazdasági vándormunkások, a summáság életviszonyait, megélhetési problémáit.

1933-tól cikkeket ír: kezdetben a katolikus szellemiségű Korunk Szava, a jezsuita páter Bangha Béla által alapított és szerkesztett Magyar Kultúra, a fiatal reform katolikus Új Kor című és más (köztük egri kiadású) folyóiratokban, valamint különböző egyházi lapokban. Említést érdemel közülük a Magyar Kultúra 1936. évi számaiban megjelent „Fény és árnyék a matyók földjén” valamint „Kifáradt-e a faj?” című írás (3. és 10. szám). Az 1930-as évek falukutató, szociográfiai irodalmának egyik kiválósága, Szabó Zoltán megállapítja, hogy egyetlen magyar városról, faluról sem jelent meg ott-élők tollából annyi komoly, alapos tanulmány, mint Mezőkövesdről.

A cikkeken kívül az ország egyik legrégebb – az 1920-as évek elejétől működő mezőkövesdi – népőiskoláján társadalmi erkölcsöt tanít mintegy 180, nagyjából nincstelen summás mezőgazdasági vándormunkás számára. Szociális és világnézeti előadásokat tart a katolikus legényegyletben, a Faluszövetségben, a leányklubban. Az Actio Catholica akadémiáján bemutatja a neves francia katolikus drámaíró, Paul Claudel munkásságát. Ismerteti az úgynevezett „rendi állam” felépítését és működését, egy másik társadalomtudományi előadásának a címe: „Démoni vonások a 20. század tömegmozgalmaiban” Tudományos és kulturális előadásokon kívül több mezőkövesdi hitbuzgalmi egyesületben lelkigyakorlatokat tart. Miskolci előadásában felhívja a figyelmet a szeretet hatalmára a családi életben, és a katolikus lelkiség új útjaira, a fővárosi Prohászka munkaközösségek vitaestjén a falusi parasztfjúság jellemző voná-

sairól szól. A Katolikus Szemle szerkesztősége meghívására Budapesten tartott előadása különösen nagy sikert aratott.

A tanításon, előadásokon, cikkek írásán kívül részt vesz a helybeli állástalan diplomások szellemi munkaközösségbe tömörítésében. Mindezen túlmenően egyik szervezője annak, hogy a helyben működő fiatal értelmiségiek (tanárok, orvosok, bankvezető) elitjéből létrejött – magát tréfásan „agytröszt”-nek nevezett – csoportosulás kidolgozott egy Memorandumot. „Mezőkövesd problémáinak megoldása” tárgyában. Ennek első része bemutatja a népességet, a birtok- és munkaviszonyokat, a második rész pedig javaslatokat ad a válságos helyzetnek, ha nem is a megoldására, de legalább enyhítése érdekében. Ezek között szerepel többek között a nincstelen summásmunkások ezer holdnyi földhöz juttatása szövetkezeti kezelésben, a törpe- és kisbirtokosok birtokállományának egészséges kiegészítése a nagyközség határában levő Coburg hitbizományi nagybirtok 2000 hold földjéből. A helybeli Balázs-féle nyomdában előállított, Stefanics József mezőkövesdi ügyvéd felelős kiadásában megjelent Memorandumot elküldték több példányban Borsod-Gömör és Kishont megye főispánjának, a címzettnek. Eljutott a Memorandum Coburg földbirtokos apósához, József főherceghez is, aki 1936 tavaszán ezrednapot tartott Mezőkövesden, s maga Kiss István hittanár adott át neki egy matyóhímzésbe kötött példányt.

A főherceg otthon elolvasta a szöveget, s minthogy lázítónak tartotta a hangvételt, kabinetirodája révén kérte a mezőkövesdi csendőrőrsöt, nyomozzon az összeállítók iránt. A következő évben a Memorandum aláírói közül többen már nem voltak Mezőkövesden: de bántódásuk nem esett, „fölfelé buktak.” Bielek Tibor, a mezőkövesdi járást egészségügyi mintajárássá szervező tiszti főorvos a belügyminisztériumba került, Sándor István irodalom- és néprajzkutató gimnáziumi tanár a szegedi polgári-iskolai tanárképző főiskolán lett tanár, Kiss István hittanárt színvonalas oktatói-nevelői, lelkipásztori stb. tevékenységének elismeréseképpen főpásztora 1936 nyarán kinevezte az Egri Érseki Hittudományi Főiskola rendes tanárának és az Érseki Papnevelő Intézet tanulmányi felügyelőjének (majd 1943-ban az Intézet vicerektora lett). Ily módon azonban a mezőkövesdi „agytröszt” céltudatos tevékenysége szervező erő hiányában megszakadt.

Kiss István a hittudományi főiskolán, szentírástudományt (biblikumot), hitszónoklanttant, különböző társadalomtudományi szakágakat: társadalmi erkölctant, (teológia morális), a hazánkban még kevésbé művelt szociológiát tanított. Tanárelnöke volt a Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi és Egyházművészeti Társulatának, melynek keretében többnyire szociológiai előadástémák és pályatételek voltak. Itt tartott előadást többek között Kerék Mihály agrárszakíró az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) működéséről és céljairól. Egy ideig parancsnoka volt a Papnevelő Intézetben 1937-ben megszervezett cserkészcsapatnak is, esetenkénti kirándulásokkal a Bükk hegységben. Mint az egri egyházmegye elismerten egyik legjobb *hitszónoka* a szónoki beszéd elkészítéséhez, gyakorlati fogásokat ajánlott 1935-ben egyik dolgozatában. 1940 augusztusától rádió-szónok is lett. Szociális reformeszméinek egri székesegyházi beszédeiben is hangot adott. Ezért megrovásban részesült, sőt el is tiltották a városban általában nagy tömegeket vonzó nyilvános szerepléstől.

Tervezetet dolgozott ki a növendékpapság képzésének reformjához, a nyári szünidőnek legtöbbször a szülői házban töltött időtartamának a megrövidítésével. A katolikus papi hivatás egyik legfontosabb részének tartotta egész életében a bűnbocsánat

szentségének a kiszolgáltatását, a gyóntatást. „Gyóntatás-lelkivezetés” címmel 1941-ben cikket írt ma is hasznosítható megállapításokkal. Az 1970 óta bazilika rangú egri székesegyházban saját gyóntatószéke volt, nagyszámú hívő választotta rendszeres lelki-atyjául.

Élénk publikációs tevékenységének elismeréseként 1942-ben mint érseki tanácsos, megkapja a megtisztelő megbízást az *Egri Egyházmegyei Közlöny* felelős szerkesztői teendőinek az ellátására. A papság számára 1869 óta tájékoztatást nyújtó kiadvány szerkesztési elveit írásban is rögzítette. Közülük különösen fontosnak tarotta a politika mellőzésével a bírálatot, és a javaslatokat az azonnali teendőkre. 1945-től azonban a *Közlöny* – más egyházmegyei kiadványokkal együtt – anyagi okok miatt megszűnt.

Az 1922-ban Olaszországból indult, és lassan Magyarországon is gyökeret eresztett a világi katolikusok tömegszervezete, az *Actio Catholica*. Az AC országos igazgatója, Mihailovics Zsigmond titkárnak szerette volna megtenni a szociális érzékenységről országosan ismert Kiss Istvánt. Az érseki irodaigazgató, Subik Károly kanonok azonban nem engedte ki az egyházmegyéből, így Kiss István az AC egri egyházmegyei igazgatója lett. Ő dolgozta ki az egyházközségi AC szervezetek szociális szakosztályainak a munkaprogramját, amely az Egri Egyházmegyei Közlöny 1940 május 15-i számában jelent meg. A hercegprímás szeptemberben kinevezte Kiss Istvánt az AC szociális szakosztály Központi Bizottságába, ahol a szervezet kiadványainak szerkesztésében kellett közreműködnie.

Ezzel párhuzamosan folyt az a tevékenysége az 1930-as évek közepétől, amikor bekapcsolódott a jezsuita Kerkai Jenő által 1935-ben Szegeden indított, majd Nagy Tőhötöm atyával közösen vezetett nagysikerű KALOT (Katolikus Agrárfűjségi Legényegyletek Országos Testülete) *mozgalom* szervezésébe mint egyházmegyei igazgató, a Kerkai által kitűzött négy jelszó – Krisztusibb embert! Műveltebb falut! Életerős népet! Önérzetes magyart! – megvalósítására. Elgondolásait „Új feladat: a nemzetnevelés” című és más cikkekben fejtette ki a Magyar Kultúrában (1937). A parasztság szociális, kulturális és erkölcsi felemelése érdekében 1938-tól agrárfűjségi vezetőképző tanfolyamokat szerveztek Egerben, melyek egyik előadója Kiss István volt. 1939 elején már majdnem minden egyházközségben működött KALOT szervezet. A főiskolai tanárság és mindezek mellett elvállalta a Gömbös-kormányzat által rendszeresített, sok fáradtsággal járó „megyei szociális tanácsadó” teendőinek az ellátását is 1938–40-ben. Ez a korabeli szociális viszonyok mélyebb és közvetlenebb megismerését, s egyben a konkrét segítség bizonyos fokú (nagyon korlátozott) lehetőségét is jelentette számára. Bejárta vonattal és autón Heves megye szinte minden települését. Tanulmányozta a lélekszámot és népsűrűséget, a telekkönyvi bejegyzéseket, az 500 holdnál nagyobb – köztük az egyházi – birtokok adatait. Ezekre támaszkodva földreform-tervet dolgozott ki, s ezt 200 példányban sokszorosítva megküldte a megyebeli közigazgatási vezetőknek és országgyűlési képviselőknek, a sajtónak, bemutatva az érseknek is. Sokat fáradozott a szövetkezeti gondolat propagálásán, mintaszövetkezetek létesítése érdekében.

Kiss István egri tartózkodásának fontos eseménye volt a később emigrációba kényszerült jeles szociográfus és publicista Szabó Zoltán látogatása. Szállást is biztosított számára. A nagy vihart aratott „A tardi helyzet” után megírta –felhasználva Kiss István kézíratos adatait is – „Cifra nyomorúság” címmel az északi országrész, a Cserhát, Mátra és Bükk népének, a parasztok, munkások és értelmiség szociális viszonyait, a falvakon kívül a városokét (Balassagyarmat, Salgótarján. Eger, Miskolc) is.

Bár ismerték a földreformmal kapcsolatos elgondolásait, nem hívták meg Kiss Istvánt az 1942. és 1943. évi balatonszárszói tanácskozásra, az ország 1944. évi német megszállása után azonban meghívást kapott, és részt is vett a munkáspártokkal és más baloldali csoportokkal együtt azon a jövőt tervező, illegális találkozón, ahol ismertette a fiatal papság álláspontját a *földreform* kérdésében. Ezenkívül az antiklerikális beállítottságúak által csak „csuhás”-nak titulált egyházi személy tájékoztatást adott arról az írásbeli nyilatkozatról is, amely az akkori érsek, Czapi Gyula lemondását tartalmazta az érsekség földbirtokairól.

1945 tavaszán, a március 15-én Egerben megindult *Nemzedékek* című folyóiratnak egyik főmunkatársa. Cikkeiben a béke és a demokrácia fontosságát hangsúlyozza. Az 1945 november 4-én megtartott országos *nemzetgyűlési választáson* a Független Kisgazdapárt listáján bejut a parlamentbe. Az abszolút többséget szerzett párt feldarabolására irányuló „szalámitaktika” keretében azonban az elsők között már 1946 márciusban el kell hagynia a pártot, és pártonkívüli képviselőként működik tovább. Felszólalt többek között az emberi jogokról szóló vitában, a kötelező hitoktatás, valamint a szentszéki diplomáciai kapcsolatok ügyében. 1947 tavaszán a 25 pártonkívüli képviselő csoportjának a megbízásából ő olvasta fel azt a deklarációt a parlamentben, melyben a jogrend maradéktalan érvényesítését kérte számon a kormánytól, és az 1946. I. törvénycikkre hivatkozva a polgári szabadságjogok törvényes biztosítását követelte. Fölvetette az állam és az egyház viszonyának megnyugtató rendezését és a rendelkezésekkel való kormányzás megszüntetését.

Említésre érdemes, hogy nemzetgyűlési képviselőként a hittudományi főiskolán csak a szociológiai előadásait tartotta meg, összekapcsolva a beszámolóval a parlamentben történekről. Közben egyik szervezője volt Egerben az egykori gimnáziumi osztálytársa által vezetett (Keresztény) Demokrata Néppártnak. 1947. május 11-én beszédet mondott a tervezett egri *katolikus egyetem* érdekében. Megemlíti, hogy Európában 12 nagymúltú katolikus egyetem működik, Európán kívül pedig 8 nagyvárost sorol fel katolikus egyetemével. Ezzel be is fejeződött parlamenti működése.

A politikai élettel csak 1956 októberben került újból kapcsolatba, amikor tagja lett a városi forradalmi bizottságnak Egerben, és bírálta az erőszakos kollektivizálást. Ugyanakkor bújtatta a Papnevelő Intézetben a kommunista Borai Emil egyházügyi főelőadót, az egyház-ellenes harc egyik vezetőjét, akinek kérésére a népfelkelés napjaiban emberiességi érzésből följánlotta, hogy a várható felelősségrevonás elől rejtőzzön el az Intézetben, és ily módon megvédi őt családjával együtt.

A forradalom leverése után tovább tanít még három évig a főiskolán. Innen amikor csak egy kis ideje volt kirándult – gyakran a szeminárium rektorával, Veres Árpáddal – a matyóság fővárosába, ahol szociális lelkiismeretéből fakadó intenzív segítőkészsége oly erős indítást kapott. Mesélt az egyes házak lakóiról, ismertette életük történetét.

A bújtatott Borai Emil „miniszteri biztos” megtett azonban minden tőle telhetőt, hogy Kiss István elkerüljön a főiskoláról. Az 1950-es évek végén el kell hagynia a szemináriumot, a Heves megyebeli Szajlára kerül plébánosnak. Hívei nagy megdöbbenésére és bánatára innen is távoznia kell, mert 1960. szeptember 1-jén, 54 éves korában nyugállományba helyezik, és tartózkodási helyéül a székesfehérvári *Idős Papok Otthonát* jelölik ki, eltiltva minden papi tevékenységtől. Panasszal fordul az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökéhez, Olt Károlyhoz, az országgyűlés egykori elnökéhez és volt népjóléti miniszterhez, de minden eredmény nélkül. A Papi Otthonban eleinte egy-

szerű lakóként élt. A rendőri felügyelet alól is csak jó egy év múlva mentesül. Felismerve sokoldalú szellemi-lelki képességeit, szervezési-vezetői adottságait, hamarosan az Otthon spirituális, a lelki élet felelős irányítója, 1976-tól megbízott, majd kinevezett igazgatója lett. Igazgatóként minden idős papról feljegyzéseket készít, és kéri, (vég)rendelkezzék, hol kíván elhunytá után nyugodni.

Sokat foglalkozik a megöregedés és a halálra felkészülés orvostudományi, lélektani és teológiai megalapozottságú problémájával. Minthogy a korábbi egyházi és vallásos jellegű időszaki kiadványok nagyrészt megszűntek, ezzel kapcsolatos gondolatait „Hogyan lehet szépen megöregedni?” cím alatt foglalja össze a Vigília folyóiratban (1979/10 sz.). A következő év vége felé, elhunytá előtt jó félévvel (1980. novemberben) megjelent „Halálfélelem, halál” című tanulmányában kifejti, hogy a szellemi-lelki egészségnek időskori gondozásához jó segítségül kínálkoznak a vallások..

A székesfehérvári Idős Papok Otthonának igazgatói szobájában, majd a kórházban is többször meglátogatták a mezőkövesdi öregdiákok, és kérték, látogasson el időnként budapesti összejöveteleikre. Ígéretét azonban, hogy majd ellátogat, fokozatosan gyengülő egészségi állapota miatt nem tudta megtartani, mert a második szívinfarktus után, 1981. június 28-án, életének 75. és papságának 51. évében elhunyt. A székesfehérvári temetésen jelen volt több kövesdi gimnáziumi öregdiák. Elhunytát az Új Ember katolikus hetilap a szokványos gyász hírek között közölte, a Katolikus Szó érdemeit és sokoldalúan gazdag tevékenységét is méltatta. Élete 75 évéből – középiskolai tanulmányaival együtt – mintegy három évtizedet töltött az egri érseki székvárosban, és jászapáti születésétől fogva haláláig az egri egyházmegye papja volt. Az Egerben lakó Szecső Károly tudományos kutató – több egyházmegyei vonatkozású írásmű szerzője – gondos könyvtári, levél- és irattári kutatásra, Kiss István ismeretségi köréhez tartozó élő kútfők tájékoztatására, tőle kapott levelekre és egyéb megbízható forrásokra támaszkodva „*Kiss István teológiai tanár élete és munkássága*” című több mint száz oldalas kötetben 1999-ben összefoglalta életútjának fontosabb szakaszait és eredményeit, gyakran idézve írásaiából is. Számos konkrét ellenőrzött adata jelen emlékező sorokat is gazdagítja. Köszönet értük. Szecső Károly bibliográfiát is állított össze Kiss István irodalmi munkásságáról Eger városi, egyházmegyei és országos vallási jellegű időszaki kiadványokban folyóiratokban közreadott, többnyire rövidebb írásairól 1933-tól. írói termékenységét, – s egyben tematikai gazdagságát is – jelzi, hogy 1946-ig több mint 100 írásmű szerepel az összeállításban. Az 1940-es évtized elején viszonylag kevesebb, mert ezekben az években több általa szerkesztett vagy írt kiadvánnyal jelentkezett a könyvpiacon. Szecső Károly könyve ezekről nem ad számot. Az alábbiakban ezekből következik néhány mű (a Magyar Katolikus Lexikon és a Révai Új Lexikon könyvészeti adatai nyomán).

1935-ben jelent meg a veszprémi egyházmegye múltjából „*Zalaszentbalázs*” címmel egy plébániatörténet. Ezt követte 1940-ben a jeles jogi szakíróval, Mikos Ferencsel társ-szerzőségben közreadott kötet „*A társadalom gyógyítója*” címmel, amely az egyház és a szociális kérdés kapcsolatának témakörét járja körül. Kiss István: „*A szociális katolicizmus*” című munkája Vértesi Frigyes hasonló című művével közös kötetben látott napvilágot. 1941-ben. Kiss István 1943. évi kiadványai: „Ahogy Isten az embert látja”, „Ahogy Isten a munkát akarja”, „Ahogy Isten az államot nézi”. Mindezek az 1940–41 és 1943. évi művekkel együtt az AC kiadványsorozat tagjai voltak. Ezekhez csatlakozott még 1943-ban „*Germekszívvel engeszteljük Jézust*” című munka, és 1943 szeptembertől 1945 év végéig jelent meg az „*Örökimádás*” havilap Kiss István szerkesz-

tésében. Mindezen kívül szerkesztett Kiss István egy gyermeklapot is „Jézusom, örööm” címmel.

Említést érdemel még Kiss István kiterjedt levelezése: havonta mintegy száz levelet, lapot kapott tiszteleitől, volt tanítványaitól, barátaitól és másoktól, melyekre igyekezett mindig válaszolni derűs hangnemben, életviteli jó-tanácsokkal és bölcs megállapításokkal

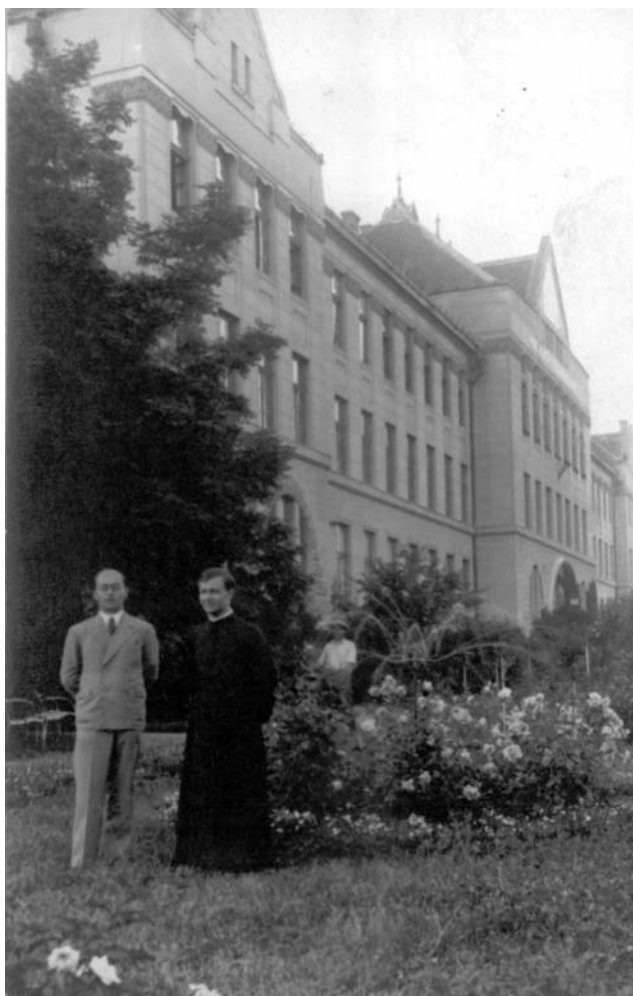
A fentiekkel kiegészül Kiss István irodalmi munkásságának bibliográfiája, és teljesebbé válik a sokoldalú tevékenységéről alkotott kép.

A százéves mezőkövesdi gimnáziumban hivatalosan csak két évet munkálkodott, de itt szerzett emlékei, személyes kapcsolatai révén többek között itt kapta talán a legerősebb indítást későbbi gazdag életműve kiteljesedéséhez. „Szívemben hordozom azt a várost és a két évet, meg tanítványaimat” – írta egyik volt mezőkövesdi matyó diákjának, aki szeretett szülőföldjétől távol, Szombathely városban kényszerült gimnáziumi tanárként működni, s akivel haláláig levelező kapcsolatban volt. (Bán József: *Dr. Kiss István Matyóföld 1991 85–87*) A szociális katolicizmus egyik legnagyobb hazai képviselője volt a 20. században. Egész életén kívül ezt tanúsítják könyvei, számos publikációja is. Mezőkövesd város Kiss István halálának 30. évfordulója alkalmából rója le tiszteletét az egykori gimnáziumi hittanár előtt, és mond köszönetet szellemi-lelki nevelői tevékenységéért és a matyóság problémáit feltáró írásműveiért. Mert a régi mondás szerint: aki a múltat nem becsüli, a jövőt nem érdemli. Hivatkozhatunk arra a másik – hasonló tartalmú – igaz megállapításra is, mely szerint ha egy település ismeri múltját, és büszke is rá, annak nemcsak gyökérzete, hanem jövője is van.

Iván KÁPOLNAI

REMEMBERING THE THEOLOGIAN, DR. ISTVÁN KISS (1906-1981)

The theologian, Dr. István Kiss, Member of Parliament, was the teacher of theology and head of the boarding school in the century old Szent László Catholic Secondary School of Mezőkövesd. He started publishing articles in 1933. In the mid-1930s he became the diocesan director of the KALOT movement, which was launched and led by Jenő Kerkai SJ in 1935 in Szeged. Kerkai was supported by Fr. Tőhötöm Nagy. Kiss visited almost all settlements in Heves County and elaborated a plan for the redistribution of lands. Kiss spread the idea of forming agrarian cooperatives and established exemplary cooperatives. He was elected to Member of Parliament on 4 November 1945 as member of the Independent Smallholders Party. He became a member of the Revolutionary Committee of Eger in October 1956 and criticised forceful collectivisation. Dr. István Kiss, one of the most significant representatives of Social Catholicism in Hungary, was sent to retirement at the age of 54.

Dr. Kiss István a mezőkövesdi gimnázium épülete előtti kertben a helybeli „polihisztor” tanártársával, Dr. Lukács Gáspárral, aki latin, német, francia, orosz nyelvet és irodalmat, matematikát tanított, karmester, majd múzeumigazgató, néprajzkutató, filmkritikus stb. volt széleskörű szakirodalmi munkássággal.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

BARTÓK ISTVÁN

MENNYEK KIRÁLYNŐJE

Budapest, Helikon Kiadó, 2005. (Paletta) 165 p.

A Helikon Kiadó Paletta című impozáns könyvsorozatában reprezentatív kötet jelent meg Bartók István tollából *Mennyek királynője* címmel. A régi magyar irodalom kutatójaként ismert szerző a kereszténység keleti ágai és a katolicizmus kultuszában kiemelt szereppel bíró Szűz Mária alakját vizsgálta teológiai, vallástörténeti, néprajzi és kultúrtörténeti szempontból. A könyv első fejezeteiben a mariológia (mint a teológia egyik ága) és a katolikus Mária-dogmák bemutatása mellett az ókori vallástörténeti párhuzamok is ismertetésre kerülnek. Ez utóbbiak közül, úgy vélem, a kereszténységre az Ízisz-kultusz hatott nagymértékben. Elég csak a Szűz Mária a gyermek Jézussal téma művészi ábrázolásaira utalnunk, amelyeknek az Ízisz-Hórusz ábrázolásokkal való hasonlatossága nem szorul bizonyításra.

A magyar ősvallás sajátos és meglehetősen homályos alakja, Boldogasszony (akit később a kereszténység Máriával azonosított) is fölbukkan a kötetben. Itt Kálmány Lajos (1852–1919) egyik Szeged környéki – szőregi – gyűjtésének eredményét is beillesztette munkájába Bartók István. Eszerint az egyedi hagyomány szerint Nagyboldogasszony Mária anyja, Szent Anna, míg Kisboldogasszony Mária lánytestvére. (Kálmány Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszony. Budapest, 1885. 5–6.) Természetesen itt a két Mária-ünnep – Nagyboldogasszony: Mária mennybevétele, augusztus 15. és Kisboldogasszony: Mária születésnapja, szeptember 8. – népi elnevezésének unikális etimológiájáról van szó, nem pedig elterjedt hagyományról. (Vö. Péter László: Boldogasszony. Szegedi Műhely, 2001. 1–2. sz. 1–3.) A katolikus kalendárium fontosabb Mária-ünnepei, valamint a búcsú és a búcsújárás tartalmának vázolója után Európa és a történelmi Magyarország fontosabb Mária-kegyhelyeit mutatja be a szerző, majd a Mária-tisztelet kialakulásával, annak magyarországi elterjedéséről és történetéről, s a szerzetesrendeknek és a laikus vallási társulatoknak a kultuszban betöltött szerepéről is megemlékezik külön egységekben.

A könyvben azonban sajnálatosan több hiba is maradt. Például a 15. oldalon olvashatjuk a Szepőlötelen Fogantatás dogmájának ismertetésekor, hogy Mária „maga is szepőlötelenül, vagyis emberi közreműködés nélkül fogant, akárcsak fia, Jézus”. A IX. (Boldog) Piusz pápa által 1854. december 8-án kihirdetett katolikus hittétel tartalma ezzel szemben az, hogy Mária – aki egy a nő és egy férfi (Anna és Joachim) gyermeke – fogantatásától kezdve mentes volt az eredendő (áteredő) bűntől. Ez tette lehetővé szá-

mára, hogy életének egy szakaszában testében hordozza a második isteni személyt, a Megváltót, Jézus Krisztust. Ugyanitt írja a szerző, hogy „Mária halála után három nappal feltámadt, és testével együtt felemelkedett a mennyekbe”. Mária mennybevétele kapcsán a katolikus kánoni hagyomány nem tud arról, hogy Mária elhunyt (és, mint Jézus, harmadnapra föltámadott) volna, hanem azt tanítja, hogy Szűz Mária élete végén testével és lelkével együtt a mennybe vétetett, vagyis szeplőteleniségére, valamint Jézussal (a második isteni személlyel) való különleges kapcsolatára tekintettel mentesült a haláltól és az isteni kegyelem révén anélkül részesült az üdvösségben.

Bartók István könyve – amelyhez Száraz Miklós György írt izgalmas és gondolatébresztő bevezetést – kiemelkedő igényességgel válogatott képanyagával, olvasmányos szövegével, arányos fölosztásával, s a téma (és annak problémái) iránti érzékenységgel a Mária-kultuszt vizsgáló ismeretterjesztő irodalom egyik fontos munkája lehet. Kár, hogy néhány pontatlanság kicsit ront az egyébként nagyívű és értékes összsképen.

Miklós Péter

JÓZSA LÁSZLÓ

„ISTEN HAJLÉKA AZ EMBEREK KÖZÖTT”.

A KUNSZENTMÁRTONI RÓMAI KATOLIKUS NAGYTEMPLOM.

Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 21.

Szerkeszti/Redigit: Barna Gábor.

Kiadja: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék,

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) Budapest,

Szent Márton Plébánia, Kunszentmárton,

Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.

Szeged–Budapest, 2009., 327 p.

„Egyházi szakirodalmunkban szép számmal látnak napvilágot különböző terjedelmű templomtörténeti összefoglalások. Ennek az írásműnek nem az a célja, hogy a kiadványok száma szaporodjék, hanem az, hogy választ adjunk arra a régóta vissza-visszatérő kérdésre: mit jelent a templom az elmúlt két évszázadban élt és a mai kunszentmártoni ember számára, milyen szellemi és anyagi értékek halmozódtak fel benne, és hogyan hatott a templom, mint Isten földi hajléka az itt élő lakosok lelki fejlődésére, gondolkodására, az összetartozás szálainak megerősítésére és egyáltalán a keresztény etika alakulására.” (13. oldal) – így vall a szerző munkája céljáról, előrebocsáthatjuk: a legmesszebbmenőkig megvalósított céljáról.

Jelen kötete tudományos munkásságában nem előzmények nélküli. Számos résztanulmányt közölt már az itt összefoglalóan publikált témákban, talán legfontosabb ezek közül az 1999-ben megjelent, „Megszentelt kövek”¹ című kötete. Míg abban a kultéri szakrális kisemlékekre, temetőkre, kápolnákra, és azok berendezésére (tulajdonképpen tárgytörténetekre) koncentrál, jelen kötetében – a templomot középpontba állítva

1 JÓZSA László: *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 4. Néprajzi Tanszék. Szeged, 1999.

ugyan, mégis – a vallásos élet teljességét ragadja meg. Könyvének öt fő, további egységekre tagolt fejezete van. Az a tisztelet, amellyel tárgyhöz közelít, szembe ötlük az elődök munkáját illetően is: maga is megfogalmazza, hogy a templom(ok) építéstörténetének megírása során ifj. Dósa József munkájának szerkezetét követi, mert „...erre kötelez a kiváló tudós – lelkipásztor életműve iránt érzett tisztelet is.” (14. oldal)

Az első nagy fejezetben áttekinthető, pontos képet kapunk a most (2009-ben) 225 éves templomépület három elődjéről. Levéltári források, plébániai levelezések szólnak meg benne, amelyek egyúttal betekintést engednek a templomépítő, – építtető közösség életébe is. A török idők után Jászapátiból újraterelődő kunszentmártoniak 1718-ban építették első kis templomukat (a későbbi Szentháromság kápolnát), 1721–22-ben már a másodikat (a mai templom helyén vagy annak közelében). Ennek a templomnak már papja is lett, itt találjuk meg Kunszentmárton egyházi-közigazgatási hovatartozásának – annak, hogy a legutóbbi időig, 1993-ig az Egri Főegyházmegyéhez tartozott – a magyarázatát, ugyanis a váci püspök helyett az egri püspök küldött plébánost Kunszentmártonba. A harmadik templom 1745, a redemció után épült fel, Szablyik János füleki „...becsületes kőműves mesterrel” (23. oldal). A források szerint ez nem lehetett tartós épület, harminc év elteltével a kunszentmártoniak Jung József építő mesterrel kezdtek tárgyalásba a repedések miatt meggyengült szerkezet megerősítéséről vagy új templom építéséről. 1781-ben tették le az új templom alapkövét, az építkezés három évig tartott – Jung József mellett Gruber József ácsmester és Rabl Károly kerületi kőműves közreműködésével. A levéltári anyag tanúsága szerint az új templom a réginél annyival nagyobb lett, hogy azt gyakorlatilag köré építették, amikor a falak és a tető elkészültek, a régit „kihordták” az újból. 1784. november 11-én, Szent Márton ünnepén szentelték fel az új templomot.

A második nagy fejezet a templom történetének legnagyobb mértékű gyarapodását hozó időszakot tárgyalja, lényegében a 18. század végétől napjainkig. Az egymást váltó plébánosok felelős templomépítő és -karbantartó munkája mellett állandóan hangsúlyt kap a templom javításaihoz, felszereléséhez nélkülözhetetlen anyagiakat gyűjtő és adományozó, a mesterek irányításával a munkákat maga is végző helyi közösség. (Kunszentmártonnak ez az adottsága, lakosságának az effajta hozzáállása napjainkig elvezet.) A 18. század végétől nyomon követhető bővítéseket, felújításokat a szerző a Kunszentmártonban szolgáló plébánosok idejéhez kötve rendszerezi, képekkel, tervrajzmásolatokkal, fotókkal, adományozók névsorával is gazdagon illusztrálja az egyes korszakokat. Elmondhatjuk, hogy a mai templom minden részletének aprólékos történetét és előzményét megismerhetjük ezeken az oldalakon. Külön kis történeteket olvashatunk a nagy történeten belül. – a toronyét, toronyórát, a sétálóét, kistornyokét, harangokét, mellékhajókét, üvegablakokét, de a padokét, a villanyvilágításét is. Megismerhetjük az egy időben a városnak is „becenevet” adó Dicsértessék köszöntés helyi jelentőségét. (A 18. század végétől a második világháborúig a toronyór – „tormos” – feladata volt a harangozás mellett, hogy minden óraütés után kikiáltssa ezt a torony sétálójáról.)

A harmadik, „A kunszentmártoni templom művészi értékei” címet viselő fejezet egy szinte elképzelhetetlen pontosságú leltár a templom valamennyi eleméről, tárgyról. Ezek a tárgyak is történetükkel, építésük, készítésük körülményeivel együtt szerepelnek a könyvben, minden esetben fotón is. Az áttekintés a külső elemekkel kezdődik, majd a templombelsővel folytatódik a legnagyobb és legkevésbé mozgatható elemektől közelítve az apró használati (a liturgikus gyakorlatban használatos) tárgyak felé, gya-

korlatilag a főoltárképtől a kelyhekig, lobogókig. Külön egységként egészíti ki a fejezetet az orgona és a harangok története – a megszokott módon minden írott forrás bevonásával. Ebből a fejezetből is jól látszik, mennyire fontos volt mindig is a kunszentmártoniaknak templomuk. A végrendelkezők, adományozók mellett egy-egy kitűzött cél megvalósításáért mindig az egész közösség mozdult meg, nem fogalmazódott meg olyan igény, amit ne váltottak volna – legtöbbször saját erejükből – valóra. Egy öntudatos közösség vallásosságának, közösségi összetartozásának és önkifejezésének megnyilvánulását láthatjuk ezekben a tárgyakban. Ez a hozzáállás Kunszentmártonban folytonos, soha, a szocializmus idején sem szakadt meg. Itt nem kellett 1989 után új vallásgyakorlási formákat bevezetni, „csak” a régieket folytatni. Ezek a legújabb kori jelenségek is helyet kapnak Józsa László könyvében. Ritkán születnek, ritkánülethetnek olyan munkák, amelyekben régi és új elemek ilyen zökkenőmentesen kapcsolódnak egymáshoz. Talán legszemléletesebb kunszentmártoni példája ennek a lobogók esete. Például lobogó készítésével jelölték meg Szent István koronázásának ezredik évfordulóját, beszélő méretekkel: 1000 mm hosszú, 38 cm széles selyemlobogóval, „1000 – Hol vagy István király – 2000” felirattal. A sokszínű helyi céhes hagyományokat a templomtérben már legalább egy évszázada lobogók, céhzászlók jelenítik meg. Ehhez, a céhzászlók hagyományához illeszkedik a pedagógus-zászló készítése 2004-ben. Rendkívül sokat mondó ez a jelenség Kunszentmárton pedagógusközösségéről, de az egész város társadalmáról is.

A negyedik fejezetben a templom „életre kel”, ebből tudhatjuk meg, hogy az eddig tárgyokban ismertett világnak milyenek a hétköznapi és ünnepei. A fejezet vezérfonala az egyházi év, ennek ünnepei és jeles napjai mellett részletezően bemutatja a szerző az egyéb, egyszeri, de jelentős, ünnepnek számító eseményeket is – mint a templomi hangversenyek, a fatimai szobor érkezése, a Mezey – ünnepség, stb.

A kötetet a rendkívül precízen szerkesztett adattár zárja, amelyben minden hivatkozott írott forrás másolatát megtaláljuk. Az iratmásolatokat a szerző időrendben, megnevezéssel rendszerezi, amennyiben – valamelyik kutató elődjének köszönhetően – egy-egy forrás napvilágot látott, megjelenésének helyét – idejét is közli.

Józsa László személyében Kunszentmártonnak és templomának olyan kutatója van, aki már csak helyzeténél fogva is egyedi, csak rá jellemző tudományos eredményeivel tiszteli meg szülővárosát, egyházát. Stílusának alapvető jellemzői abból adódnak, hogy olyan témáról ír, amelyet nem csupán a tudomány módszereivel közelít meg, hanem saját élete tapasztalatai útján is, minden részletében, évtizedek óta ismer. A levéltári anyagból, történeti szakirodalomból, az elődök munkájából felkutatott tényeket olyan finom megjegyzésekkel egészíti ki, amelyekre csak úgy tehetett szert, hogy nem csupán ott él Kunszentmártonban, hanem városa életét soha meg nem szűnő figyelemmel is kíséri.

Ám az, hogy ilyen szeretettel közelít kutatása tárgyához, nem pótolja, hanem megerősíti azt a tudományos igényt, amellyel ez a kötete (is) készült. Nagy szerencse, hogy a belső igényt a külső is követni tudja, a kötet kifogástalan nyomdatechnikával, igényes és gazdag, páratlanul szép fotóanyaggal várja olvasóit, de mintaként követhetik a templomtörténettel foglalkozó kutatók is.

Gecse Annabella

KÁLVIN JÁNOS TANÍTÁSÁBÓL

Tanulmányok, előadások a nagy genfi reformátor írásba foglalt gondolatairól

Pápai Református Teológiai Akadémia

Pápa, 2011. 132. p.

Pápai Eperfa Könyvek 19.

Főtiszteletű Dr. Huszár Pál: Kálvin János tanításából c. tanulmánykötetét jelentette meg a Pápai Református Teológia Akadémia. A 2011-ben kiadott kötet a szerző tollából származó 7 tanulmányt tartalmaz. A kötet hasábjain megjelent tanulmányok és előadások kivétel nélkül az elmúlt hónapok során keletkeztek és témájuk a könyv szerzőjének szavaival élve: „nekünk, magyar reformátusoknak különösen fontos és méltán nagyra becsült Kálvin Jánosról” és máig tartó hatásáról szólnak. A könyv címe ezt támasztja alá és ezt foglalja össze. A könyvhöz főtiszteletű Steinbach József a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke írt előszót. A kötetben szereplő tanulmányok, amelyek a Kálvin János genfi reformátor életét, munkásságát és tanításának hatását kutató történész-egyháztörténész tudományos érdeklődési körét hivatottak bemutatni-összefoglalva a következőképpen ismertetjük. Tekintettel arra, hogy a kötetben szereplő tanulmányok és előadások egy része másodközlés, a szerző pontosan fel tünteti az elsődleges közlés helyét.

1. A mi Kálvinunk c. tanulmány a Kálvini reformáció Magyarországi térnyerésével és a 16. századi magyar társadalomban és kultúrában betöltött szerepével foglalkozik. A magyarság és Kálvin tanítása szoros kapcsolatának köszönhetően a nemzeti megsemmisülésből talált kiutat. A magyarság lelki-szellemi megmaradás zálogát jelentette Kálvin tanítása. A szerző ezt Illyés Gyula költő „*A reformáció genfi emlékműve előtt*” c. versének idézetével támasztja alá „*Hiszed-e, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin? Nem hiszem.*”¹ A magyar keresztyén tudat és nemzeti öntudat kialakulásában nélkülözhetetlen volt Kálvin teológiai és egyházszervezői tanítása. Kálvin János tanításával „nem halat, hanem hálót adott „ a magyar népnek.

2. A Kálvin János üzenete nekünk, mai magyar reformátusoknak c. tanulmányban a szerző Kálvin időszerűségét és máig tartó hatását fejtegeti az olvasó közönségnek. A továbbiakban kiemeli azt, hogy a mai nemzedéknek, a mai modern társadalomban nem a korszerű, hanem az időszerű Kálvint kell bemutatnunk. A reformáció évtizedeiben és azt követő századokban Kálvin tanain keresztül a magyarság lelkében és kultúrájában nem csak meghallgatásra, hanem otthonra is talált. A századokon átívelő és a 21. században is tartó megbecsültségéről kénytelenek beszélni a külföldi szemlélődők és gondolkodók. Arra a kérdésre, hogy miért magyarította magyar nép Kálvint? A válasz erre az, hogy Kálvin a magyar reformátusság befogadta, magáénak érezte gazdag lelki-szellemi örökségét. A vérvivataros időkben Kálvin tanítása útjelző és iránytű, vigasztaló és bátorító szó volt a létében veszélyeztetett nemzetnek. Kálvin üzenete a mai kornak: „*Vigyázz a szolgálatra, melyre vállalkoztál az Úrban, hogy azt betöltsed!*”²

1 ILLYÉS Gyula: *A Reformáció Genfi Emlékműve előtt. Hét évszázad magyar versei* III. kötet Magyar Helikon Budapest 1966, 337. p.

2 Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írt Levele 4, 17b.

3. Kálvin János a nevelésről és a tanításról. Kálvin János a genfi reformátor, a svájci reformáció helvét irányzatának legjelesebb képviselőjeként jelenik meg e tanulmány lapjain. A szerző a nagy reformátort sokoldalú humanista tudósként és a keresztényvallást gyökereiben, a Szentírás alapjaira történő visszahelyezésén fáradozó reformátorként mutatja be az olvasónak. Hangsúlyozottan kitér arra, hogy Kálvin egyházszervezőként és teológusként egyaránt törekedett a nevelés és a tanítás jelentőségének terjesztésével és annak gyakorlatba ültetésével. Kálvin nagyon jól ráérezett arra, hogy a templom és az iskola együvé tartozik. A Szentírás tükrében értékelte a lelkipásztori és a tanítói-tanári hivatalt. Egyfajta tisztelet hierarchiát állított fel, amelynek értelmében a tanulók a szülők, a nevelők és az Istentől rendelt felsőbbbség iránt nagy tisztelettel legyenek. Ugyanezt várta el a nevelőktől és a szülőktől a Teremtő Isten iránti tiszteletet.³ Tudós volt, aki vallotta azt, hogy a hithez vezető út a tudás révén történik. Mindenkire érvényesnek tartotta az apostoli intelmet: „... a ti hitetek mellé ragasszatok jó cselekedeteket,, a jó cselekedetek mellé tudományt!”⁴ Az általa alapított Genfi Kollégiumban és Egyetemen a szellemiség amelynek jegyében történt a nevelés és az oktatás a következőképpen határozható meg: *rend és fegyelem a tudomány és szeretet tükrében.*

4. Kálvin és a közösség c. tanulmány a fiatalon híressé vált biblia – és humanista tudóst ismerhetjük meg, aki inkább hallgatott Megbízójára (Megváltójára) és az evangélium hirdetését végezte. Felvállalva a reformáció által hirdetett Sola Scriptura⁵ tanát Kálvin a Szentírás tudományos alaposságú értelmezőjévé vált. Fárel⁶ szavain keresztül Isten beavatkozása nyilvánvalóvá vált a világtól elzárkózó, szobatudós Kálvin életében. Vállalta a közösség bibliai alapokon nyugvó lelki-szellemi gondozását, nevelését, amely a következőkben nyilvánult meg: 1. a felebaráti szeretet megnyilvánulása az elesettek iránt,⁷ 2. a külföldi menekültek támogatása,⁸ 3. a hívek gazdasági kérdései,⁹ 4. a zsarnokuralkodóval szembeni ellenállás és eltávolítás joga,¹⁰ diakónia a gyülekezetben,¹¹ a zsinat hatásköre.¹²

3 KÁLVIN János: *A Keresztény vallás rendszere*. A Magyar Református Egyház Kiadása, Pápa, 1909. I. kötet. 381.

4 Péter Apostolnak Közönséges Második Levele 1, 5b.

5 A 16. századi Reformáció egyik alapelve volt.

6 Guillaume Farel (1489-1565) francia reformátor, Kálvin társa a lelkipásztori és reformátori munkában. Nevéhez fűződik a francia nyelvű református egyháznak a kiépítése a svájci – francia nyelvű – Neuchatel kantonban.

7 A koldusnak és elesettnek ne halat, hanem hálót biztosítson a városi magisztrátus.

8 A külföldi protestáns menekültek befogadása és lelki gondozása és anyagi támogatása

9 Kálvin a rábízott gyülekezet, a nagyobb közösség érdekében a hitelviszonyok, azaz a kamat mértékének mederben tartását kívánta elérni.

10 „... majd az ő [a nép érdekei ellenében uralkodó király] szolgálai közül támaszt nyilvános bosszúállókat, és parancsolatjával látja el őket, hogy megtorlást vegyenek a bűnös uralkodásért, és hogy az igazságtalan módon elnyomott népet a nyomorult balsorsból kiemeljék, majd pedig a más terveket szövő és más tervező embereknek dühét fordítja rájuk” – Vö.: KÁLVIN János: *A Keresztény Vallás Rendszere* (1559) II. kötet Pápa, 1910, (a továbbiakban: KÁLVIN 1910) 776. o.

11 A gyülekezeti tagok lelkigondozása részeként értelmezte Kálvin rendkívül a *diakóniát*. A diakóniában a gyülekezet rászoruló tagjainak, az özvegyeknek, árváknak és más elesetteknek szociális gondozását értette.

12 Kálvin a zsinatot, mint az egyház legfelsőbb tanácskozási fórumát fogadta el. Határozottan tiltakozott azonban a zsinatnak a katolikus egyház szerinti értelmezését: a Biblia értelmezésébe történő beavatkozás lehetőségét.

5. Kálvin János lelki-szellemi hatása a XVII. századi magyar közélet két legnagyobb alakjára, Bocskai Istvánra és Bethlen Gáborra c. tanulmány a kálvini tanítás Bocskai István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmekre és választott magyar királyokra történő hatását fejtegeti. Az egyik ilyen kálvini tanítás, amely nagy hatással volt a magyar politikai – és társadalmi életre a „zsarnokuralkodóval szembeni ellenállás és eltávolítás joga” volt. Ez a kálvini tanítás érvényesül a 17–18. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok eszmeiségében, Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelmek külpolitikájában.¹³ A kálvini tanítás, amely szerint Isten eleve elrendel és kiválaszt embereket az ő szolgálatára, a predestináció kérdése Bocskai és Bethlen¹⁴ életében nyilvánvaló volt. Mindketten tökéletesen tudatában voltak Isten általi kiválasztottságuknak, ezt több ízben nyilvánosan meg is vallották. Az isteni eleve elrendelés és rendkívül erős megváltástudat által sikerre vitték küzdelmüket.

6. Kálvin János és a predestináció c. tanulmány a reformátor egyik legjobban félreértelmezett és szándékosan félremagyarázott tanításával foglalkozik. A szerző rámutat arra, hogy a predestináció tanát¹⁵ a megfelelő bibliai összefüggésben kell értelmezni. A genfi reformátor egyik legszebb és legmélyebb tanításába enged betekintést, amely szerint az Isten tette és öröktől fogva gondoskodott arról, hogy a Tőle elszakadt ember hozzá visszatérhessen. Isten Krisztus által a maga fiaivá fogad. A tanítás örömhír kell, hogy legyen az emberek számára, mert úgy kell értelmeznünk a kiválasztást, mint az *Isten-gyermeke-állapotba történő felvételünket*.

A szerző nagyon frappánsan foglalja össze: „Ez a kiválasztásunk azonban nem úgy megy végbe, hogy a kiválasztottak automatikusan, mintegy önmaguktól jutnának el az *Isten-gyermeke-állapotba*, hanem Jézus Krisztus választ ki bennünket, az ő egyszeri és tökéletes áldozata, a keresztfán szerzett érdeme által juthatunk el erre az állapotra, amennyiben mi, emberek készek és hajlandók vagyunk őt Megváltónkként elfogadni, és földi életünket az Ő igényei szerint alakítani – Isten Szent Lelkének segédelmével.”

7. Kálvin János a presbiterekről c. tanulmány a kálvini elvek alapján megfogalmazott presbiteri tisztség jelentőségét hangsúlyozza és mutatja be. A tanulmány Kálvinnak az egyházkormányzatról szóló idézetével kezdődik, amelynek alapján a szerző

13 „Ezért, ha kegyetlen fejedelem zordonul gyötör, ha egy kapzsi, vagy fényűző király rabló módjára kifoszt, ha a renyhe elhanyagolt, ha végül az istentelen és szentségtörő kínoz kegyetlenségünkért, először mindjárt vétkeink jussanak eszünkbe, mert bizonyos, hogy az Úr ezeket bünteti ilyen ostorokkal, ezért alázatossággal fekezzük meg türelmetlenségünket. Azután az a gondolat jusson eszünkbe, hogy az efféle bajokról gondoskodni nem a mi dolgunk s csupán azt tehetjük, hogy Istenhez segítségül könyörögjünk, akinek kezében vannak a királyok szívei (Példabeszédek 21. 1.) és a királyságok változásai.”

14 Bethlen Gábor fejedelem végrendeletében eképpen nyilatkozik: *Adok mindeneknek felette teljes szívemből hálákat Ő Szent Felségének, ki az én bűneimnek tenger fövényéhez hasonló sokaságát nem tekintette e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, a bűnök sárjában nem hagyott, ellenségem kezébe nem adott, hanem véghetetlen irgalmasságából örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott. Keresztény atyától és anyától való születésemet bánáság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, éltetett, sok rendbéli áldását fejemre kiárasztotta.* Vö. BARCZA József: *Bethlen Gábor a református fejedelem*. Budapest, 1980, 49–50.

15 „Az eddig elmondottak, de leginkább a hívőknek ingyen kegyelemből való elválasztása, alkotja sokaknál a vita főpontját, amit azonban megdönteni épen nem tudnak. Általában véve ugyanis azt gondolják, hogy Isten, amint kiról-kiról előre látja, hogy érdemei lesznek, aszerint tesz különbséget az emberek közt. Akikről tehát Isten előre tudja, hogy az Ő kegyelmére nem lesznek méltatlanok, azokat fiává fogadja. Akikről pedig azt tudja, hogy természetük a gonoszságra és az istentelenségre hajlik, azokat a halál kárhozátának adja át. Vö. KÁLVIN 1910. II. k. 213–214. p.

hangsúlyozza Kálvinnal egyetemben az egyházkormányzat és azon belül megválasztott és különböző feladatokkal megbízott tisztségviselők munkájának fontosságát. Kiemeli a szerző azt a kálvini eszmefuttatást, amelynek alapján „nem *„jogot és méltóságot,”* hanem csak és kizárólag feladatot kaptunk a bennünket az adott tisztségbe emelő Úristentől, amikor megválasztottak bennünket, illetve elvállaltuk ebbéli megbízatásunkat” A továbbiakban a szerző röviden ecseteli az egyházkormányzat fontosságát, amely Istentől származik. Munkásokat rendelt az ő akaratának végrehajtására. Az egyházkormányzat jól működése érdekében szükséges a rend és a fegyelem. Az 1541-ben elkészített *Egyházfegyelmi Rendtartásnak* ez volt a rendeltetése. Ebben a dokumentumban négy tisztséget nevezett meg Kálvin: lelkészek, tanítók, presbiterek, diakónusok. A kálvini elgondolás szerint a paritás elve érvényesült az egyházkormányzatban, amelyet magyar reformátoraink is meghonosítottak Magyarországon.

A négy legfontosabb vezetői tisztségből az első kettőre csak a teológiai végzettséggel rendelkezőket választották, a másik két tisztségre már nem lelkészi egyháztagokat. A szerző feltevése szerint „ez utóbbi két tisztség összeolvadásából született meg a későbbi évtizedek folyamán protestáns egyházi gyakorlatunkban a *presbiter* tisztsége.”

8. Kálvin a tanításról c. tanulmány rövid összefoglalása Kálvin vélekedésének a tanításról és a tanítók feladatának kijelöléséről. Az ő „*hatáskörükbe csak az Írás magyarázata tartozik, hogy a tiszta és igaz tudomány a hívők között megmaradjon.*” „...nyughatatlan és zavargó természetű emberek ne tolakodjanak be vakmerően a tanításba”¹⁶ A szerző tanulmányában átjárhatóvá teszi a fentiekben meghatározott szigorú előírást. Hangot ad annak a véleménynek miszerint a lelkészek és a tanárok feladatköre mindkettőre érvényes.

Jelen recenzió nem törekedett a teljességre, de reménység szerint sikerült érzékeltetnie a tanulmánykötetben szereplő témák fontosságát, mely a szerző tudományos és mély bibliai felkészültségét támasztja alá. A részben egyháztörténeti részben pedig teológiai ismeretanyagnak az érdeklődő által történő feldolgozását a szerző olvasmányos és tiszta stílusa nagymértékben megkönnyíti. Dr. Huszár Pál főgondnok úr tanulmánykötetét, a magyar – és egyetemes egyháztörténetet kutatók és az iránt érdeklődők haszonnal forgathatják. E munka létrejöttéért legyen Istené a dicsőség! A mű szerzőjére pedig szálljon Isten áldása!

Albert András

16 KÁLVIN 1910, II. k. 341.